

११२९

स्वाधीन

की है काधीन ?

लेखक :

मेजर रामचंद्र साळवी

आय्. ए. एस्.

संपादक :

सौ. हंसा साळवी, एम्. ए.

श्री. वामनराव पुरोहित, एम्. ए., बी. टी.

औरंगाबाद

३५६९२

चारित्र

२९-११-६३.

भारतीय ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळपत.

अनुक्रम ३५६९२ वि. चारित्र

क्रमांक ११२९ नों दि: २९-११-६३

स्वाधीन
कीं दैवाधीन ?

स्वाधीन

की देवाधीन ?

लेखक :

मेजर रामचंद्र साळवी

आय. ए. एस्.

संपादक :

सौ. हंसा साळवी, एम्. ए.

श्री. वामनराव पुरोहित, एम्. ए., बी. टी.

REFBK-0013053

REFBK-0013053

महाराष्ट्र शासनाचे प्रतीक

औरंगाबाद

© १९६३, मेजर रामचंद्र साळवी

प्रथमावृत्ति : अक्षय्य तृतिया, शके १८८५
[२६ एप्रिल १९६३]

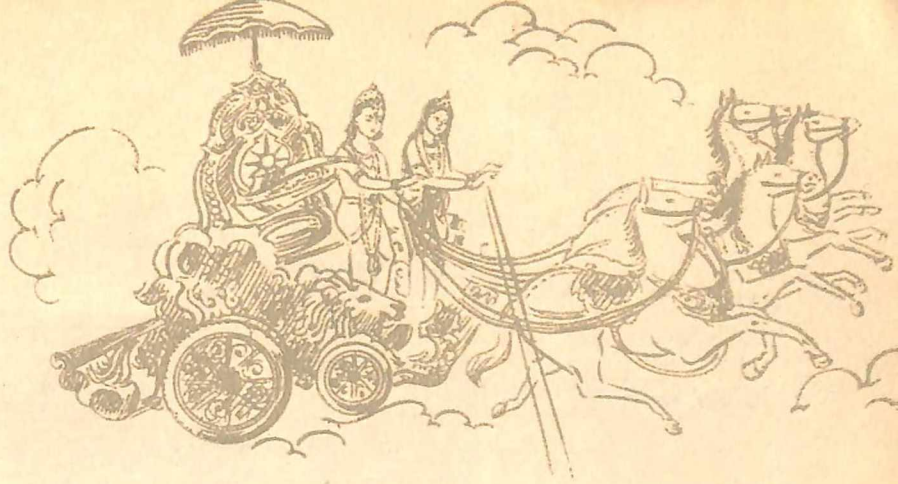
किंमत सात रूपये

आंतील रेखाचित्रे :
भय्यासाहेब भोंकार

वेष्टन :
श्री. नाईक

मुद्रक :
वि. पु. भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

प्रकाशक :
न. शे. पोहनेरकर
अध्यक्ष, मराठवाडा साहित्य परिषद
औरंगाबाद

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः
यत्र श्रीर्विजयो भूतिर्भ्रुवा नीतिर्मतिर्मम

अण्णा,...

तुमच्या सान्निध्यांत तुमचीं स्वप्नेंहि माझ्यासाठीं आशीर्वाद घेऊन येत होतीं. तुम्ही दुरावलांत पण तुमच्या आशीर्वादाचीं छत्रें सदैव माझ्या मस्तकावर राहिलीं आणि आज...

आज त्याच आशीर्वादाच्या छायेंत तुमचीं माझ्यासंबंधींचीं स्वप्नें मी पुरीं करीत आहे. हें सर्व पाहण्यास तुम्ही जरी आज माझ्या सान्निध्यांत नसलांत तरी अजून तुमचा प्रेमळ हात माझ्या पाठीवर फिरत आहे असेंच वाटतें. तो हात मला अर्जुनाचें बळ देतो आणि तुमचे आशीर्वाद म्हणजे तुमच्या शुभ स्वप्नाप्रमाणें श्री. लक्ष्मीकेशवांचेच आशीर्वाद आहेत असेंच वाटतें.

म्हणूनच तुमच्या छायाचित्राखालचा श्रीमद्भगवद्गीतेंतील श्लोक मला माझ्या आयुष्याचें पालपद आहे असें वाटतें.

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम ३५६२२ वि: ... २०२० ...
क्रमांक ११२९ वॉ: दि: २०११ ६३

सत्यमेव जयते

नवी दिल्ली

दिनांक १ फेब्रुवारी १९६३

कांही महिन्यांपूर्वी माझा औरंगाबाद येथे मुक्काम असतांना श्री. साळवी यांनी त्यांच्या “स्वाधीन की दैवाधीन” या पुस्तकाची कांही प्रकरणे मला वाचून दाखविली होती व त्यानंतरच्या संभाषणांत त्या कथेची समग्र हकीगत तपशीलवार ऐकविली होती. श्री. साळवी यांच्या लष्करी जीवनांतील हा रोमहर्षक इतिहास ऐकत असतांना माझ्या मनांत अनेक विचारतरंग येऊन गेले. एका सुखवस्तु मध्यम वर्गीय तरुणाने बुद्ध्या खडतर जीवन स्वीकारून जो अनुभव घेतला तो आजच्या भारतांतील तरुण पिढीसमोर येणे आवश्यक होतें. साहसी

सात

जीवनाचें आकर्षण तरुणांना असलें पाहिजे; त्याच्याशिवाय राष्ट्राची प्रगति होऊं शकत नाही व क्षात्रधर्माचीहि वाढ होत नाही. माझी खात्री आहे की श्री. साळवी यांच्या जीवनाची ही कथा जेव्हा महाराष्ट्रांत घरोघर वाचली जाईल तेव्हा कळत न कळत त्या क्षात्रधर्माचें बीज पेरलें जाईल.

दुसऱ्या महायुद्धांत युरोपच्या भूमीवर कशा तऱ्हेचें जीवन लक्षावधि कुटुंबांना भोगावें लागलें आहे त्याचें हृदयद्रावक चित्र इटलींतील त्यांच्या अनुभवांतून चित्रित झालें आहे. हवामान, इतिहास, भाषा हीं सर्व वेगवेगळीं असलीं तरी मानवी मन समान भावनांनी कसें प्रेरित होत असतें; व युद्धाच्या अग्निवर्षावाने भाजूनिघालेल्या जनमानसामध्येहि सौहार्दाचे ओलावे किती विपुल असतात याचे हृदयंगम अनुभव या कथेंत आढळतील.

अशा तऱ्हेचें पुस्तक लिहून श्री. साळवी यांनी संरक्षणाच्या जाणीवेने उभ्या राहिलेल्या आजच्या भारताची सेवाच केली आहे असें मी मानतों. श्री. साळवी यांच्या “स्वाधीन की दैवधीन” या नव्या ग्रंथास माझ्या शुभेच्छा.

२५/११/१९४५

प्रकाशकाचें निवेदन

मेजर रा. गो. साळवी ह्यांचें “स्वाधीन की दैवाधीन” हें आत्मवृत्त मराठवाडा साहित्य परिषदेतर्फें प्रकाशित करतांना अतिशय आनंद होत आहे. मराठवाडा साहित्य परिषदेने रसिकांच्या सेवेत सादर केलेल्या प्रकाशनांमध्ये हें पुस्तक आगळें आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. दुसऱ्या महायुद्धांत मेजर साळवी ह्यांनी टोब्रुकच्या युद्धांत भाग घेतला. युद्धकैदी म्हणून ते जर्मनांच्या ताब्यांत कांही दिवस राहिले. तेथून शिताफीने निसटून इटालीतील व्हिला सान सवास्तिआनो ह्या छोट्या गावांत छपून राहिले. ह्या गावां त्यांना जसे अनेक रोमांचकारी भयप्रद अनुभव आले, तसेंच माणुसकीच्या जिऱ्हाळ्याने ओथंबलेले अनुभवहि आले. ह्या सर्व अनुभवांची मोठ्या जिऱ्हाळ्याने सांगितलेली ही कहाणी.

युद्धविषयक आत्मवृत्ते मराठींत नाहीत असें म्हटलें तरी चालेल. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणपणाने कंबर कसण्याचा वाका प्रसंग आज आपल्यावर आला आहे. अशा प्रसंगां मेजर साळवी ह्यांचें आत्मवृत्त महाराष्ट्राच्या धारकरी परंपरेला निश्चित पोषक ठरेल असा विश्वास वाटतो.

“स्वाधीन की दैवाधीन” ह्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाची संधि मराठवाडा साहित्य परिषदेला दिल्याबद्दल मेजर रा. गो. साळवी ह्यांना परिषद हार्दिक धन्यवाद देते.

न. शे. पोहनेरकर

अध्यक्ष

म. सा. परिषद, औरंगाबाद

“स्वाधीन की दैवाधीन” ही एका सैनिकाची किंवा युद्धवंद्याची केवळ एक रोमांचकारक आत्मकथा नसून माणुसकीची कथा आहे. ह्या आत्मकथेतून प्रकट होत असेल तर ती माणुसकीची भावना. जाति, धर्म, भाषा, देश इत्यादि मानवनिर्मित भेदांनीं जखडली न जाणारी, ह्या भेदांचे अडथळे न जुमानणारी माणुसकीची भावना. एका युद्धकथेतून ही भावना अगदी स्वाभाविकपणे प्रगट व्हावी हें ह्या पुस्तकांत ग्रथित झालेल्या भीषणरम्य अनुभवाचें लक्षणीय यश आहे. ह्या अनुभवकथेचें आभाळ दगाळलेलें आहे, कडाडणाऱ्या विजा, मुसळधार पाऊस, सोसाट्याचें वादळ, कानठळ्या बसविणाऱ्या मेघगर्जना, काळाकिट्ट अंधार असल्या वातावरणांतून ही मेजर रा. गो. साळवी यांची कल्पनेलाहि लाजविणारी युद्धकथा प्रवास करीत आहे. शौर्य, शिस्त, सावधानता, प्रसंगावधान, क्रौर्य, उपासमार, आशा, हतबुद्धता, असाह्यता इत्यादींच्या छायाप्रकाशांनीं तिचा मार्ग अथपासून इतिपर्यंत रंगलेला आहे. परंतु ज्या एका ध्रुवताऱ्याच्या रोखानें तिची वाटचाल तिला कळत न कळत होत आहे तो ध्रुवतारा माणुसकी हाच आहे. सैनिकी तळावर, युद्धाच्या खाईत, युद्धवंद्यांच्या तुरुंगांत, जिवावर उदार होऊन शत्रूच्या हातावर तुरी देऊन पळणाऱ्यांमध्ये, एवढेंच नव्हे तर धर्म, जात, देश, वर्ण ह्या सर्वच दृष्टींनीं परकीय ठरणाऱ्यांमध्येहि हा माणुसकीचा हुंकार सदैव कसा ऐकूं येतो हेंच ही युद्धकथा दाखवीत आहे. मृत्यूवर जीवनांनं मिळविलेला विजय हाच जणूं तिचा विषय आहे. भारताच्या आजच्या परिस्थितींत ह्या आत्मकथेच्या प्रकाशनाला आगळें औचित्य आहे. मराठींत ह्या कथेनें एका बहुमोल अनुभवकथेची भर पडत आहे. मी मेजर साळवी यांचें ह्यासाठीं मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

मराठवाडा विद्यापीठ

औरंगाबाद, (द.)

दिनांक १३-३-१९६३

वा. ल. कुलकर्णी

आभारप्रदर्शन

या पुस्तकाच्या संकल्पापासून पूर्तीपर्यंतच्या वाटचालीमध्ये ज्यांचा ज्यांचा मोलाचा आधार मला मिळाला त्यांच्या ऋणाचा निर्देश मी माझ्या निवेदनांत केलाच आहे तरीहि येथे कांही नांवांचा उल्लेख करणें आवश्यक वाटतें.

या पुस्तकाची पहिलीं प्रकरणें आस्थेवाईकपणे वाचवून घेऊन ज्यांनी उरलेली हकीकत माझ्याकडून जिव्हाळ्याने जाणून घेतली त्या त्यावेळच्या आपल्या महाराष्ट्राच्या लाडक्या मुख्यमंत्र्यांनी आणि आता साऱ्या भारताचें आशास्थान असलेल्या माननीय संरक्षण मंत्र्यांनी, यशवंतराव चव्हाणांनी या पुस्तकाला जो पुरस्कार दिला आहे त्याला मी या पुस्तकाचा जयतिलक समजतों त्याबद्दल त्यांचे औपचारिक आभार मानणें जरी अप्रयुक्त होईल तरीहि माझा कृतज्ञता भाव व्यक्त करणें मला माझें कर्तव्य वाटतें.

श्री. भय्यासाहेब ओंकारांनी या पुस्तकांतील रेखीव रेखाचित्रें परिश्रमपूर्वक काढून दिलीं व या पुस्तकाला सजीव केले, श्री. दिगंबर नाईक या पुण्याच्या प्रसिद्धिविन्मुख पण सिद्धहस्त कलावंताने पुस्तकाचा अंगरखा माझ्या कल्पने-वरहुकूम सजवून दिला. श्री. अशरफ अली बेग यांनी या पुस्तकांतील सैन्य रचनेच्या आकृती काढून दिल्या. माझा भाचा चि. रवींद्र सुर्वे एम्. ए. याने या पुस्तकाच्या लेखनिकाचें काम उत्साहाने केले या सर्वांचा मी आभारी आहे.

औरंगाबादचे प्रा. डांगे यांनी या पुस्तकाची मुद्रणप्रत मोठ्या परिश्रमानें करून दिली.

श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांच्यासारख्या सिद्धहस्त लेखकाचा शुभाशीर्वाद या पुस्तकाला मिळाला हेंहि मी भाग्याचें समजतों.

मौज मुद्रणालयाचे श्री. वि. पु. भागवत यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणीहि या पुस्तकाच्या छपाईचें काम एवढ्या सुन्नक व कलात्मक रीतीने करूं शकलें नसतें. त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत.

शेवटीं मराठवाडा साहित्य परिषद या माझ्या पुस्तकाच्या प्रकाशन संस्थेचे अध्यक्ष श्री. पोहनेरकर यांचे आभार. त्यांच्या साहाय्यामुळेच माझी ही पहिली वहिली साहित्यकृति मराठी रसिकांना सादर करीत आहे.

मेजर रा. गो. साळवी

अकरा

‘गुलशन महल’

औरंगाबाद

प्रिय वाचक,

सत्यम साप्ताहिक

“स्वाधीन की दैवाधीन” हे माझे पुस्तक आज मी तुमच्या स्वाधीन करित आहे. गेल्या जागतिक महायुद्धांत मी जे जे पाहिले, अनुभविले आणि ज्या ज्या संकटांतून मी गेलों त्या साऱ्यांच्या आठवणी गेलीं अठरा वर्षे माझी सतत सोबत करित आल्या आहेत. आजही मला त्या कालपरवा घडल्या इतक्या ताज्या वाटतात. त्या साऱ्या मीं या पुस्तकांत तुमच्यासाठी एकत्रित केल्या आहेत. परंतु तुम्हीं त्या वाचण्यास सुरुवात करण्याअगोदर या आठवणींना या पुस्तकाचे रूप येण्यापूर्वीचा थोडा इतिहास मला तुम्हांला सांगावयाचा आहे.

अठरा वर्षांपूर्वी रणांगणावरून परत आल्यावर घरच्या मंडळींनंतर प्रथम या आठवणी मीं जर कोणाला सांगितल्या असतील तर त्या प्राध्यापक भूषण यांना. त्यांनी त्या मोठ्या उत्सुकतेने ऐकून घेतल्या आणि त्या संपल्यावर ते एकदम उत्स्फूर्तपणे म्हणाले, “साळवी, या आठवणींचें एक पुस्तक लिहून झालें पाहिजे.” त्यांच्या त्या उद्गारांनी माझ्या मनांत या विचाराला चालना मिळाली. परंतु वेळेच्या अभावीं तें काम तात्काळ सुरू झालें नाही. त्यानंतर १९५१ मध्ये मीं सौराष्ट्रांत अमरेलीला जिल्हाधिकारी म्हणून असतांना अमरेलीचे आता दिवंगत झालेले त्या काळचे एक समाजसेवक आणि आमचे एक निकटचे स्नेही डॉ. हरिप्रसाद भट यांच्या आग्रहावरून व त्यांच्याच व्यवस्थेखाली मी माझे अनुभव हिंदीमध्ये सार्वजनिक भाषणांच्या रूपाने सांगितले. त्यावेळीं माझ्यासमोर बसून तन्मयतेने, अधीरतेने ऐकत असलेल्या विद्यार्थींचे चेहेरे मला अजून

तेरा

आठवतात. त्यानंतर नाशिकला जिल्हाधिकारी म्हणून असतांना तेथील लोक-हितवादी मंडळासाठी मी हेच अनुभव मराठीतून पांच व्याख्यानांच्या रूपाने सांगितले. या श्रोत्यांतहि बहुसंख्य विद्यार्थीच होते. रोज संध्याकाळी ६-३० वाजल्यापासून जवळजवळ १०-३० वाजेपर्यंत चार चार तास चित्राप्रमाणे स्तब्ध राहून उत्कंठतेने ते माझा एक एक शब्द ऐकत असत. १९५२ च्या ऑगस्टमध्ये झालेल्या या भाषणांच्या विद्यार्थीकडून झालेल्या त्या स्वागतामुळे या आठवणी विद्यार्थींसाठीच लिहाव्यात अशी प्रेरणा माझ्या मनांत निर्माण झाली. आणि आज बरोबर दहा वर्षांनी १९६२ च्या मार्च महिन्यांत मी या आठवणी लिहिण्यास प्रारंभ केला.

ज्यांच्या आग्रहामुळे हे प्रत्यक्ष लिखाणाचें काम सुरू झालें आणि ज्यांच्या प्रेरणेमुळे या पुस्तकाला हळूहळू आकार येत गेला त्यांचा आता तुमच्याशी परिचय करून द्यावयाचा आहे. सर्वांत प्रथम माझी प्रिय पत्नी सौ. हंसा. रणांगणावर जाण्याआधी कॉलेजच्या जीवनापासून जिच्या स्नेहाच्या साहचर्यांत माझी महत्त्वाकांक्षेचीं स्वप्ने वाढलीं आणि रणांगणावरून परत आल्यानंतर विवाहबंधनाने मी जिचा जन्माचा जोडीदार झालो, तिची प्रेरणा, तिचा आग्रह या आठवणींना आजचे हे स्वरूप देण्यास कारण आहे. या आठवणी लिहिल्या जात असतांना समोर बसून एक एक वाक्य, एक एक शब्द तिने निरवून पारखून घेतला आहे; व या पुस्तकाला आकार देण्यास मोलाचें साहाय्य केले आहे.

सौ. हंसाप्रमाणेच माझीं चार हसरीं मुलें : शुभलक्ष्मी, रणजित, मोहिनी व गौरी यांचे कुतूहलपूर्ण उत्सुक डोळे या आठवणींभोवती सारखे भिरभिरत होते. माझ्या या रणभूमीवरच्या आठवणींना जर कोठे सुगंधाचा स्पर्श झाला असेल तर तो परिमळ माझ्याभोवती घुटमळणाऱ्या चार पुष्पांतूनच दरवळलेला आहे.

या आठवणींचीं पहिलीं चार प्रकरणें लिहितांना मी जणू कांही विद्यार्थीदशेंत, माझ्या प्रेमळ वडिलांच्या कृपाछात्राखालीच आहे असेंच मला वाटत होतें. त्या वेळच्या साऱ्या भावना पुन्हा जिवंत होत होत्या. “वी. ए. झाल्याशिवाय सैन्यांत जाऊं नकोस” या वडिलांच्या सांगण्याने मी निराश झालों आहे, बाकीचे मित्र कॉलेजच्या क्रीडांगणावर खेळाचा आनंद मनसोक्त लुटीत असतांना मला मात्र प्राध्यापक भूषणांच्या समोर बसून तीन तीन तास इंग्रजीचा अभ्यास

करावा लागत आहे आणि मन वेचैन होत आहे; असे ते ते प्रसंग लिहितांना वाटत होतें. पण त्याच वेळीं वडिलांच्या सल्ल्याचें आणि प्रा. भूषण व प्रा. पाठक यांच्या त्या मार्गदर्शनाचें खरें मोलहि जाणवलें. त्या सल्ल्याचा अन्वेष केला असतां किंवा मार्गदर्शनाचा योग्य तो फायदा घेतला नसतां तर आज महाराष्ट्राची सेवा करण्यासाठी जें अधिकारपद मिळालें आहे तें कदाचित् कधीच मिळूं शकलें नसतें.

त्यानंतरच्या रणभूमीवरील आठवणी लिहितांना तर तोफांचे, बंदुकांच्या, टॉमीगन्सच्या फैरींचे, रणगाड्यांच्या साखळ्यांचे आवाज माझ्या कानांत सारखे धुमत होते. आणि जवळ बसलेला रणजित आश्चर्याने विचारीत होता, “पपा तुमच्या शेजारचा ड्रायव्हर गोळी लागून मरून पडला, समोरून गोळ्या एक-सारख्या येतच होत्या तरी तुम्हांला भीति नाही वाटली ? तुम्ही घाबरलां नाहीत पपा ?”—नाही वेटा. तेव्हा त्या रणांगणावर भीतील मनांत मुळी जागाच नव्हती. मनांत, डोळ्यांत, डोळ्यासमोर एकच होतें. कर्नलनी समोरच्या शत्रूच्या पायदळाला मागे रेटण्याचा दिलेला हुकूम. आजूबाजूनी जाणाऱ्या गोळ्यांचे आवाज ऐकू येत नव्हते, शेजारी मरून पडलेलें अगर पडत असलेले जवान दिसत नव्हते—फक्त समोरचें दुष्मनांचें पायदळ दिसत होतें. महा-भारतांतील ती अर्जुनाची गोष्ट तुला माहीत आहे ना ? त्याला झाड दिसत नव्हतें, झाडाचीं पानें दिसत नव्हतीं, दिसत होता तो त्याने ज्याच्यावर नेम धरला होता तो पैश्याचा एक डोळा. तसे...

युद्धाच्या धुमश्रुतींतील वर्णनें मागे टाकून मी पुढें लिहित गेलों, आणि हळूहळू व्हिला सानसबास्तिआनोमधल्या चर्चच्या घंटांचे नाद माझ्या कानांत धुमूं लागले. त्या नादांत मी माझ्या अज्ञातवासाचीं प्रकरणें लिहित होतों, आणि एकदम माझ्या कानांवर शुभलक्ष्मी आणि मोहिनीचे प्रश्न आले, “पण पपा, अदलीनाने तुम्हांला एवढी सगळी मदत कां केली ? तुम्हांला मदत केल्याबद्दल जर्मनांनी तिला ठार मारलें असतें, तरी तिने तुम्हांला आपल्या घरांत जागा कशी दिली ?” मी त्यांच्या प्रश्नाचें कांहीच उत्तर दिलें नाही. फक्त एवढेंच म्हणालों, “तुम्ही उद्या मोठ्या झालांत आणि तुमच्यावर जर असाच कुणाला मदत करण्याचा प्रसंग आला तर तुमच्याहि मनांत मानवतेची भावना जागी होईल—आणि तुम्हीसुद्धा अदलीनासारखेंच वागाल. आणि मग तेव्हा तुम्हांला स्वतःच्या प्रश्नाचें उत्तर सापडेल.”

अशा वातावरणामध्ये या आठवणी लिहिल्या जात असतांना दोन दक्ष पहारेकरी माझ्यावर पहारा करीत होते. एक माझी पत्नी सौ. हंसा आणि दुसरे सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांचें मन जाणणारे आणि त्यांच्याशीं समरस होणारे आमचे हितचिंतक श्री. पुरोहित. सौ. हंसा जागोजागी सूचना करी, विसरलेल्या घटनांची आठवण करून देई. आणि शिक्षणक्षेत्रांतील प्रदीर्घ अनुभव असलेले श्री. पुरोहित या आठवणी विद्यार्थ्यांना कशा सादर केल्या जाव्यात याबाबत मार्गदर्शन करीत.

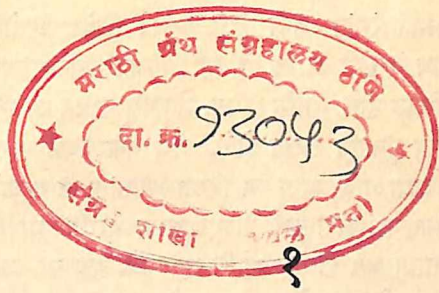
आणि सरतेशेवटीं एका अत्यंत महत्त्वाच्या साथीदाराचा निर्देश करावयाचा. रणांगणावर, कारावासांत, अज्ञातवासांत सदैव यानेच माझी सोबत केली. सुरंगांतून उडालेला तीक्ष्ण तुकडा डोक्यावरच्या टोपीच्या चिंध्या करूनहि डोक्याला मात्र थोडासाच चाटून गेला तेव्हा; अंगावरच्या हाफपॅटला आरपार दोन भोकें पाडूनदेखील मला स्पर्श न करतां त्या इटालियन सैनिकाची गोळी जमिनींत घुसली तेव्हा; माझ्यासाठी आलेली दुष्मनाची गोळी माझ्या शेजारच्या डायव्हरला लागली तेव्हा, मी ज्या खडकाच्या पोकळींत लपून बसलों होतां, नेमक्या त्याच खडकावर येऊन उभ्या राहिलेल्या त्या सशस्त्र जर्मन सैनिकाचें माझ्याकडे लक्ष गेलें नाही तेव्हा, अशा किती तरी प्रसंगीं या साथीदाराने माझी साथसंगत केली. ती. अण्णांना पडलेल्या स्वप्नाप्रमाणें लक्ष्मीकेशवाचें माझ्याभोवती फिरणारें तें सुदर्शनचक्र होतें. मग कोणी त्याला योगायोग म्हणोत किंवा दैव असें नांव देवोत. एक मात्र खरें की, जर्मनांच्या कैदेंतून सुटका करून घेण्यासाठी व त्यानंतर स्वतःबरोबरच चार साथीदारांच्या सुरक्षिततेसाठी अहोरात्र अविरत धडपड करीत असतांना मला या अतिमानवी साथीदाराची पावलोपावली मदत होत गेली. म्हणून तर आपल्या सश्रद्ध पूर्वजांनी यशःप्राप्तीसाठी पुरुषप्रयत्नाबरोबरच दैवाची जोड आवश्यक आहे असें म्हणून ठेवलें आहे. म्हणूनच मीहि माझ्या या आठवणींना “स्वाधीन कीं दैवधीन ?” असेंच प्रश्नार्थक नांव दिलें आहे. या प्रश्नाचें उत्तर आता तुम्ही स्वतःच शोधून काढावयाचें आहे.

आणि शेवटीं या पुस्तकाचें पहिलें पान तुम्हीं उघडण्या अगोदर छोट्या गौरीचा एक प्रश्न परत माझ्या मनांत येतो आहे. अदलीनाने दिलेल्या टॉवेलवरून आपला चिसुकला हात फिरवीत ती म्हणाली होती, “पपा, मला अदलीनाला पाहायचं आहे. आपण तिच्याकडे कधी जाऊं या ?” ज्या

‘सहज’तेने तिने हा प्रश्न विचारला, त्यामुळे मला जरा हसू आले. पण खरें सांगावयाचें म्हणजे माझ्याहि मनांत हा प्रश्न होताच, आणि अजूनहि आहे. ज्यांच्या प्रेरणेने, आग्रहाने या आठवणींनी पुस्तकाचा आकार घेतला त्यांच्याच प्रेरणेने, आग्रहाने आणि माझ्या त्या साथीदाराच्या मदतीने कदाचित् पुनर्भेटहि शक्य होईल. तोंपर्यंत अदलीना, सीरिओ, रोमानो या साऱ्यांच्या त्या मातेला—इटलीच्या भूमीला माझे येथूनच शतशः प्रणाम.

३१।५।६१

रामचंद्र सावंत

रणांगण की परीक्षा ?

सप्टेंबर १९३९-ऑक्टोबर १९४०

१३९ चा सप्टेंबर महिना होता. आकाशांतले पावसाळी ढग हळूहळू कमी होत जाऊन आकाश निरभ्र दिसू लागले होते, तर इकडे जगाच्या आकाशांत दुसऱ्या जागतिक महा युद्धाचे काळेकुट्ट ढग दाटून येत चालले होते. मी यावेळी पुण्याच्या वाडिया कॉलेजमध्ये सीनिअर बी. ए. च्या वर्गात शिकत होतो. वाडिया कॉलेजांत शिकत होतो म्हणण्यापेक्षा वाडिया कॉलेजच्या क्रीडांगणावर खेळत होतो असे म्हटले तरी हरकत नाही. कारण कॉलेजमध्ये अभ्यास आणि पुस्तके यांच्यापेक्षा क्रीडांगणावरच मी अधिक रमत असे. क्रिकेट, टेनिस, अथलेटिक्स या सान्याच क्रीडाक्षेत्रांत व यू. टी. सी. (युनिव्हर्सिटी ट्रेनिंग कोअर) मध्ये पुण्याच्या सर्व कॉलेजांत मी नाणावलेला विद्यार्थी होतो. एकंदरीत कॉलेजमध्ये माझा वेळ चार भितीमधील वर्गापेक्षा मोकळ्या क्रीडांगणावरच अधिक जात असे. मग कॉलेजच्या एखाद्या वर्षाच्या परीक्षेसाठी 'फिरून प्रयत्न' करावा लागला तर त्यांत नवल काय ?

अशा खेळाडू वातावरणांत कॉलेजमधील जीवन चालले होते. सप्टेंबर महिन्यांतली एक दुपार ! मुंबईच्या 'हिंदु जिमखान्या'च्या क्रीडांगणावर 'मुंबई क्रिकेट असोसिएशन' विरुद्ध 'महाराष्ट्र क्रिकेट असोसिएशन' ही मॅच

अगदी रंगांत आली होती. 'मुंबई क्रिकेट असोसिएशन' चे कप्तान एल्. पी. जय हे होते आणि डॉ. गुट्टे, विजय मर्चेट यांसारखे पट्टीचे खेळाडू त्या संघातून खेळत होते, आणि हॅरिस, मोहनी, जाधव या निष्णात खेळाडूंच्या बरोबर मीहि त्या संघातून खेळत होतो. मॅच जवळजवळ हातातून चालली आहे, प्रतिपक्ष जिंकत आहे, असा रंग दिसत असतांना मी व जाधव या जोडीने ७० धावांची भर घालून महाराष्ट्राची बाजू सावरून धरली. या ७० धावांत माझ्या वैयक्तिक धावा ४९ होत्या, आणि त्यांत डॉ. गुट्टे या अतिशय द्रुतगति गोलंदाजाच्या एका वेगवान् चेंडूवर फटकारलेला सर्वांना आश्चर्यचकित करणारा एक घटकारहि होता ! आमच्या जोडीच्या खेळामुळे आमची पडती बाजू सावरली गेली आणि एखादी लढाई जिंकल्याच्या विजयोन्मादांत विश्रांतीच्या वेळीं आम्ही पॅव्हेलियनमध्ये बसलों असतांनाच 'दुसरें महायुद्ध सुरू झालें' अशी बातमी आमच्या कानांवर येऊन आदळली.

आषाढांतील मेघांच्या गर्जना सुरू झाल्या की सिंह आपल्या गुहेंतून बाहेर येऊन त्यांच्या आवाजाला प्रतिसाद देतो असें म्हणतात. माझ्याहि अंतर्मनाच्या गुहेंतील एक महत्त्वाकांक्षा या महायुद्धाच्या मेघगर्जनेमुळे एकदम जागी होऊन बाहेर आली. बाळपणापासून शौर्याच्या, पराक्रमाच्या कृत्यांबद्दल मला फार आकर्षण असे. माझे आजोबा-वडिलांचे वडील-हे पोलिखात्यामध्ये आपल्या कर्तव्यगारीने एका साध्या कॉन्स्टेबलपासून इन्स्पेक्टरच्या हुद्द्यावर गेले होते. त्यांनी माझ्या लहानपणीं मला जवळ बसवून सांगितलेल्या त्यांच्या अनुभवांच्या चित्त थरारून टाकणाऱ्या आठवणी ऐकतां ऐकतांच माझें मन चित्र रंगवी की मी मोठा झालों आहे, एक उमदा पोलिस-अधिकारी झालों आहे. कधीकधी या मनोराज्यांतील उमद्या अधिकाऱ्याच्या अंगांत सैन्यांतला गणवेश असे. सैन्यांत जाण्याच्या माझ्या महत्त्वाकांक्षेचें कारण म्हणजे माझे दुसरे आजोबा, माझ्या आईचे वडील, बडोद्याचे जनरल नानासाहेब शिंदे यांचा आदर्श. हे देखील एका साध्या सैनिकी अधिकाऱ्यापासून प्रगति करित करित सेनापति-पदावर जाऊन पोहोचले होते. हीं सारीं बाळपणचीं स्वप्ने, आणि त्यानंतरच्या कॉलेजजीवनांतील मैदानी व मर्दानी खेळांची आवड व यू. टी. सी. मधील प्रगति या सान्याच्या पार्श्वभूमीवर युद्धाची वार्ता मिळतांच सैन्यांत प्रवेश करण्याची महत्त्वाकांक्षा माझ्या मनामध्ये एखाद्या लाटेसारखी उफाळून आली.

मॅच संपवून पुण्याला परतल्याबरोबर मी ही इच्छा प्रथम बोलून दाखविली

ती माझे प्राध्यापक कर्क पॅट्रिक यांच्याजवळ. हे एक उमदे स्कॉच गृहस्थ होते. कॉलेजांत ते इतिहासविषयाचे प्राध्यापक होते. परंतु त्याखेरीज ते कॉलेजच्या क्रीडामंडळाचे सदस्य होते व यू. टी. सी. मध्ये लेफ्टनंट होते. विद्यार्थ्यांशीं आपुलकीने वागण्याचा त्यांचा स्वभाव व माझी क्रीडांगणावरील आणि यू. टी. सी.मधील प्रगति यामुळे माझा त्यांच्याशीं चांगलाच जवळचा परिचय होता. त्यांनी माझ्या इच्छेला मनापासून दुजोरा दिला. माझ्या इच्छेचें केवळ स्वागत करूनच ते थांबले नाहीत तर सैन्यांत प्रवेश मिळविण्यासाठी लागणारीं आवश्यक तीं पत्रकें, अर्जांचे नमुने वगैरे कागदपत्र त्यांनी माझ्यासाठी स्वतः आपणून माझ्याकडून ते विनचूक भरूनहि घेतले. एवढें सारें झाल्यावरची सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वडिलांची संमति. त्यांच्या संमतिदर्शक सहीखेरीज अर्ज स्वीकारालाहि गेला नसता, आणि वडिलांची संमति घेतल्याशिवाय मलाहि या संबंधांत कोणतेंच पाऊल टाकावयाचें नव्हतें. माझे वडील त्यावेळीं सातान्याला जिल्हा न्यायाधीश होते. मी सैन्यांत प्रवेश करण्याच्या उत्साहांत 'जरूरीच्या कामासाठी येत आहे' अशी एक्सप्रेस तार वडिलांना ताबडतोब करून टाकली, आणि सातान्याकडे जाणाऱ्या गाडींत बसलों. गाडीच्या गती बरोबर माझे विचार मी सैन्यांतला एक बडा अधिकारी झालों आहे अशीं चित्रें रंगवूं लागले. मी एक कॉलेजचा विद्यार्थी आहे, माझें शिक्षण पूर्ण करण्याची माझ्यावरची जबाबदारी मीं अजून पार पाडलेली नाही, या साऱ्याची जाणीव त्या वेळीं माझ्या मनांतून पार मावळून गेली होती. भावी आयुष्याचीं सैनिकी जीवनाच्या उमेदीचीं तीं स्वप्ने पाहात असतांनाच मी सातान्याला केव्हा पोहचलों हें कळलें देखील नाही.

माझी तार वडिलांना खात्रीनेच मिळाली होती, कारण त्यांनी सातारा रोड स्टेशनवर मला घेण्यासाठी मोटर पाठविली होती. मी मोटरमधून घरीं येऊन पोहचलों ती मध्यरात्री १२।१२।। ची वेळ होती. मोटर घराच्या परिसरांत शिरतांना झालेला आवाज ऐकून माझे वडील व आई दोघेहि उत्कंठेने बाहेर येऊन उभे राहिले होते. वडिलांच्या अंगावर रात्रीच्या जेवणाच्या वेळचा विशिष्ट पोशाख (डिनर जॅकेट) तसाच होता. बाहेर कोठे तरी जेवणाचें निमंत्रण असल्यामुळे तेथून जेवण करून परत आल्याबरोबर माझी तार त्यांच्या हातीं पडली असावी, आणि मी घरीं कां येत आहे याचा कांहीच उल्हाडा न झाल्यामुळे अजून पोशाख न उतरतांच ते माझी वाट पाहात थांबले असावेत.

मोटरमधून उतरतांच, मीं खाली वाकून आईवडिलांस नमस्कार केला. वडिलांनी मला हाताला धरून उठविलें, आंतल्या दिवाणखान्यांत नेलें. दिवाणखान्यांत पाऊल ठेवतांना माझें मन भीति आणि उत्सुकता यांनी भरून गेलें होतें. वडील नकार तर देणार नाहीत ना ही भीति, आणि त्यांनी होकार दिला तर माझ्यासमोर उभ्या असलेल्या धाडसी सैनिकी जीवनावद्दलची उत्सुकता. अशा मनःस्थितींत मी असतांनाच आम्ही दिवाणखान्यांत जाऊन पोहचलों. आई व वडील बसल्यानंतर मी उभाच असतांना वडिलांनी मला विचारलें,

“काय रे भाऊ, कोणत्या इतक्या जरुरीच्या कामासाठी एवढ्या घाईघाईने तार करून आला आहेस ?”

मी थोडक्यांत वडिलांना माझी लष्करांत जाण्याची इच्छा सांगितली. भरून आणलेले कागद त्यांच्या स्वाधीन केले माझें म्हणणें ऐकून व कागद पाहून वडील म्हणाले,

“हं...तुला सैन्यांत जायचं आहे का ? ठीक आहे. लक्षांत आलं माझ्यापण, हें पाहा, आता रात्र खूप झाली आहे. आपण आता विश्रांति घेऊं, आणि उद्या सकाळीं यावद्दल सगळं कांही बोलूं.”

वडिलांच्या सांगण्याप्रमाणे मी विश्रांतीसाठी माझ्या विछान्यावर जाऊन पडलों. पुण्यापासून सातान्यापर्यंत केलेला तो प्रवास आणि नंतरची मध्यरात्रीची ती विलक्षण मुलाखत. मी शरीराने थोडा फार थकलेलों असलों तरी मनावर एक विलक्षण ताण होता. विछान्यावरून पलीकडचें अनंत आकाश दिसत होतें. त्यांत वर्षांक्रुत सरतांना दिसणारा काळसरपणा मधूनमधून दिसत होता. एखाद्या दूरच्या गूढ प्रदेशाप्रमाणे तें आकाश मला वाटलें. मनांत एकच विचार होता. सैन्यांत जाण्याच्या आपल्या विचाराला वडील संमति देतील का ? घराच्या दुसऱ्या टोकाला विश्रांति घेत असलेल्या त्यांच्या मनाचा थांग लागणें शक्य नव्हतें. दुसरा दिवस उजाडेपर्यंत मला माझ्या भविष्याची वाट पाहणें भाग होतें. मनाच्या तशा स्थितींतच केव्हा तरी मी झोपेच्या आधीन झालों. त्या झोपेंतहि मन त्या अद्भुत भविष्याचीं स्वप्नं रंगविण्यांत दंग होतें. सकाळ उजाडली आणि आम्ही चहासाठी एकत्र आलों.

चहा घेत असतांना वडील मला म्हणाले, “भाऊ, तुझा विचार मला पसंत आहे. तूं सैन्यांत नोकरी करण्याच्या मी मुळीच विरुद्ध नाही. पण हें सर्व करण्यापूर्वी तूं एक विचार करणें आवश्यक आहे. तूं वी. ए. च्या शेवटच्या

४ स्वाधीन कीं दै वाधीन ?

वर्षाला आहेस. आणि सहा महिन्यांनी परीक्षेला बसून तुला वी. ए. ची पदवी मिळवितां येईल. सैन्यांतील नोकरी, खेळ या सान्यांचे विचार आज तरी बाजूला ठेवून तूं प्रथम वी. ए. हो. मला खात्री आहे की नंतर तुला तुझ्या इच्छेप्रमाणे सैन्यांत किंवा पोलिसांत कोठेहि चांगली नोकरी निश्चित मिळेल. पण आज मात्र तूं नोकरीचा विचार न करतां कॉलेजमध्ये जाऊन आधी आपला शिक्षणक्रम पूर्ण करावा यांतच तुझे हित आहे.”

वडिलांचें बोलणें मी ऐकलें आणि माझ्या विद्यार्थिदशेची जी जाणीव मी विसरूं पाहत होतो ती एकदम परत जागी झाली. वडिलांचें म्हणणें बरोबर होतें. एक विद्यार्थी म्हणून माझे कर्तव्य अद्याप संपलें नव्हतें. मी विचार करीत होतो. कोणीच बोलत नाही असें पाहून वडिलांनी मला प्रश्न केला, “काय, तुझे काय म्हणणें आहे?”

“मी तुमच्या सांगण्याबाहेर नाही, अण्णा. तुमचंच म्हणणं बरोबर आहे. वी. ए. ची परीक्षा झाल्यानंतरच मी सैन्यांत जाण्याचा विचार करीन.”

आणि शेवटीं अशा रीतीने आमची स्वारी कांहीशा निराशेच्या वातावरणांत सातारा सोडून पुन्हा पुण्याला कॉलेजमध्ये येऊन दाखल झाली. लगेच सैन्यांत जाण्याच्या माझ्या उत्साहावर पाणी पडलें होतें म्हणून मी निराश तर झालों होतोच परंतु एका बाजूला वडिलांवरच्या श्रद्धेमुळे त्यांनी दिलेला सल्ला निश्चितच आपल्या फायद्याचा ठरेल याचाहि विश्वास होताच. पुण्याला आल्यानंतर आमचें वळणाचें पाणी आपोआप क्रीडांगणाच्या वळणालाच गेलें. मी फिरून पूर्वीप्रमाणें खेळाच्या वातावरणांत समरस झालों आणि परीक्षेला जेमतेम महिनाच उरला तेव्हा मला एकदम जाग आली. ही परीक्षा उत्तीर्ण होण्यावर आपलें सैनिकी जीवनाचें मनोराज्य अवलंबून आहे याची जाणीव झाली. परंतु वी. ए. ची परीक्षा पास होणें म्हणजे बॅट उचलून पट्टकाराचा टोला मारणें नव्हे, किंवा शंभर यार्ड धावण्याची शर्यत जिंकणेंहि नव्हे. परीक्षेचा निकाल काय लागणार याची मला चांगलीच कल्पना होती.

मे महिन्याच्या सुटींत मी साताऱ्यास घरीं आलों. परीक्षेचा निकाल प्रतिकूल लागला. मी नापास झालों होतो. मला खूप वाईट वाटलें. परंतु माझ्या वडिलांनी मला धीर दिला. ते म्हणाले, “भाऊ, अरे अपेश तर आयुष्यांत यायचंच. तूं असा नाउमेद होऊं नकोस. तुला पुन्हा पुण्याला वसतिगृहांत जाऊन राहावयाचें असेल तर तसें कर. इथे राहून अभ्यास करावयाचा असला

तरी हरकत नाही. पण या परीक्षेचा नाद कांही सोडून नकोस. फिरून प्रयत्न करून पाहा.”

वडिलांच्या त्या बोलण्याने मला धीर आला. मी पुण्याला आलों आणि स्वतंत्र खोली घेऊन राहू लागलों. बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्याशिवाय माझी सैन्यांत जाण्याची महत्त्वाकांक्षा प्रत्यक्षांत येणार नाही हे जाणून मी अभ्यासाला नेटाने सुरुवात केली. ‘There’s always a Second innings’ या म्हणी प्रमाणे क्रिकेटमध्ये काय किंवा जीवनांत काय दुसरा डाव नेहमीच असतो. माझ्या परीक्षेचा हा दुसरा डाव अधिक काळजीपूर्वक खेळण्याचें ठरविलें. व जोरांत तयारीला लागलों. परंतु सैनिकभरतीसाठी आवश्यक असलेले कागद पाठविण्याची तारीख परीक्षेच्या अगोदरची होती. पुन्हा प्राध्यापक कर्क पॅट्रिक यांनी सारे आवश्यक कागद आणून दिले आणि सातान्याला जाऊन वडिलांच्या सहा घेऊन पाठवून देण्यास सांगितलें.

मी सातान्याला गेलों. बरोबर नेलेले कागद वडिलांच्या समोर ठेवले. थोडा विचार करून वडील म्हणाले, “पण भाऊ, मला यांत एक अडचण दिसते. समजा, तुझ्या परीक्षेचा निकाल लागण्याआधीच तुझी सैन्यांत निवड झाली तर?”

मी त्यांना लगेच उत्तर दिलें, “अण्णा, माझ्या परीक्षेचा निकाल अनुकूल लागला नाही तर मी झालेली निवड सुद्धा नाकारीन. कांही झालें तरी बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्याशिवाय मी सैन्यांत जाणार नाही. पण अण्णा, परीक्षेचा निकाल निवड व्हायच्या आधीच कळेल. मात्र हे कागद पाठविण्याची तारीख ठरलेली आहे. त्या तारखेपूर्वी हे कागद गेले नाहीत तर आणखी सहा महिने वाट पाहावी लागेल.”

माझ्या उत्तराने माझ्या वडिलांचें समाधान झालें. त्यांनी त्या कागदपत्रावर सहा केल्या. मी ते कागद पाठवून दिले. आणि पुण्याला जाऊन वडिलांना दिलेल्या वचनाप्रमाणें बी. ए. च्या अभ्यासाला लागलों. नेटाने अभ्यास करून आक्टोबरमध्ये मी आत्मविश्वासाने परीक्षेस बसलों. आणि निकालाची प्रतीक्षा करीत राहिलों.

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम ३५६४२ वि: चरित्—

क्रमांक ११२२ नों दि: २०११/६३

भावी आयुष्याची नांदी

ऑगस्ट १९४०—जुलै १९४१

ए.ची परीक्षा देण्याअगोदर मला माझ्या सैनिकी जीवनाची एक पूर्वपरीक्षा, एक मुलाखत द्यावी लागली होती. ही मुलाखत १९४० च्या ऑगस्टमध्ये २९ तारखेला पुण्याला झाली. माझ्या आयुष्यांतील पहिल्या मुलाखतीसाठी मी त्या २५० उमेदवारांच्या घोळक्यांत उत्सुक धडधडत्या मनाने

जाऊन मिसळलों. मुलाखतींत मुख्य भर शारीरिक तपासणीवर होता. उमेदवार शारीरिक दृष्ट्या सैनिकाच्या खडतर जीवनाला योग्य आहे की नाही याची पाहणी केली जात होती. तपासणी करणारे डॉक्टरदेखील लष्करी अधिकारीच होते. त्यांत माझ्या क्रिकेटच्या छंदामुळे माझ्या ओळखीचे झालेले कॅप्टन वॉल्टर्स आय. एम्. एस. हे एक होते. ते पूना क्लबाच्या क्रिकेट टीमचेहि कॅप्टन होते. मी त्या टीममध्ये खेळत असं. मी त्यांचं नांवहि माझी माहिती देणारांपैकी एक म्हणून माझ्या अर्जांत दिलें होतें. यामुळे आपल्या हातून कोणत्याहि प्रकारचा पक्षपात होऊं नये म्हणून त्यांनी स्वतःहून माझी तपासणी करण्यास नकार दिला. आणि इतर डॉक्टरांना माझी तपासणी करण्यास सांगितलें. या परीक्षेंत अडीचशेंपैकी सुमारे १०० उमेदवार गळाले व १५० उमेदवार राहिले. या १५० उमेदवारांत मीहि होतों. पहिली आघाडी जिंकण्याचा आनंद मला झाला.

पण पहिली आघाडी सर केल्यानंतर दुसऱ्याहि आघाडीला तोंड द्यावयाचें होतें. या पहिल्या तपासणींत यशस्वी झालेल्या आम्हा दीडशे उमेदवारांना दक्षिण हैद्राबादेतील बोलाराम नांवाच्या एका लष्करी ठाण्याच्या गावीं दुसऱ्या मुलाखतीसाठी हजर होण्याचा हुकूम मिळाला. ही मुलाखत माझ्या बी. ए.च्या परीक्षेनंतर ११ नोव्हेंबरला झाली. येथील मुलाखतींत तीन लष्करी अधिकाऱ्यांच्या समितीपुढे आम्हांला उभें राहावें लागलें. आमच्यासंबंधीच्या माहितीचे कागद आम्ही भरून पाठवले होते, त्या कागदांतील कलमांना उद्देशून आम्हांला प्रश्न विचारण्यांत आले. या मुलाखतीमध्ये १५० उमेदवारांपैकी आणखी जवळ-जवळ १०० उमेदवार कमी झाले, आणि फिल्टरच्या दोन चाळणींतून उतरल्या प्रमाणे आम्ही ५० उमेदवार तिसऱ्या चाळणीसाठी दिह्ली येथील अंतिम मुलाखतीसाठी शिळक राहिलें. दिह्ली येथे दि. ५ डिसेंबरला आमची ही अंतिम मुलाखत झाली. तेथेहि तीन उच्च दर्जाचे लष्करी अधिकारी आमची मुलाखत घेत होते. आमचे प्रत्येकाचे फॉर्म, पहिल्या दोन मुलाखतींचे शेरे, इत्यादि सारे कागदपत्र समोर घेऊनच हे अधिकारी आमची मुलाखत घेत घेत होते. येथे विचारले गेलेले प्रश्न अधिक अवघड आणि सैनिकांच्या अडी-अडचणींना उद्देशून होते. सैन्यांत गेल्यास हे तरुण कितपत कार्यक्षम ठरतील याचाच जणू ते अधिकारी अंदाज घेत होते. मीं प्रश्नांचीं उत्तरें मोठ्या आत्म-विश्वासाने दिलीं व माझी मुलाखत समाधानकारकतेने संपवून मी बाहेर पडलों.

दिह्लीहून परततांना मी सैन्यांतील माझ्या महत्त्वाकांक्षांचे आदर्श असलेले माझे आजोबा, बडोद्याचे जनरल नानासाहेब शिंदे यांना जाऊन भेटलों. बडोद्यास मी एकच दिवस होतो. या मुक्कामांत 'साहेबांनी' म्हणजे माझ्या आजोबांनी मला सारी कांही माहिती आस्थेने विचारून घेतली. साहेबांना मी सैन्यांत जात आहे याचा आनंद व अभिमान वाटत होता. त्यांनी मला उत्तेजन देऊन मोठ्या प्रेमाने आशीर्वाद दिला. एका सेनानीच्या त्या आशीर्वादने माझा हुरूप खूपच वाढला.

मी बडोद्याहून निघून साताऱ्यास जाण्यापूर्वीं वाटेंत धोलवडला उतरून बोर्डीस गेलों. ज्या शाळेने मला विद्यार्थिदर्शेंत घडविलें, जिच्या गुरुजनांनी देशाचा एक कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविण्यासाठी आवश्यक ती शिकवण मला दिली त्या शाळेकडे माझीं पावलें माझ्या मनांतील तिच्याबद्दलच्या आदरामुळे, प्रेमानुळे आपोआप वळलीं. माझी एक महत्त्वाकांक्षा साकार होण्याच्या उंबर-

ठ्यावर येऊन ठेपली असतांना मी जणू कांही माझ्या प्रेमळ आईचा आशीर्वाद घेण्यासाठीच येथे आलों आहे असें मला वाटत होतें. शाळेच्या परिसरांत मी पाऊल टाकलें ती संध्याकाळची वेळ होती. पाखरें घरच्याकडे चाललीं होती, आणि मी माझ्या जुन्या वसतिगृहाकडे शारदाश्रमाकडे चाललों होतो. तेथे माझे गुरुजी आचार्य भिसे यांच्या खोर्लांत मी गेलों. आचार्य वाचन करित होते. मी जाऊन त्यांना खाली वाकून नमस्कार केला.

इतक्या वर्षांनी मला पाहून त्यांना खूप आनंद झाला. त्यांनी माझे स्वागत केलें. माझी चौकशी केली. मी सैन्यांत जाण्याचा प्रयत्न करित आहे आणि दिल्लीहून अंतिम मुलाखत पूर्ण करून आलों आहे, हें त्यांना सांगितलें. आम्ही बोलत असतांनाच प्रार्थनेची घंटा झाली. इतक्या वर्षांनंतरहि मनावर राहिलेल्या संस्कारामुळे मी एकदम उठून उभा राहिलों. आचार्य हसून म्हणाले, “प्रार्थनेला येणार ? चला, पण हो, टोपी नसेलच तुझ्याकडे.” प्रार्थनेस खादीची टोपी घातल्याशिवाय जावयाचें नाही असा आमच्या आश्रमांतला नियम होता. आचार्यांनी माझ्यासाठी टोपी मागवून घेतली व मी त्यांच्याबरोबर प्रार्थनेला गेलों. आचार्यांनी मला आपल्याजवळ बसवून घेतलें. त्या दिवशीं प्रार्थना संपल्यावर त्यांनी माझीच माहिती जमलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना करून दिली. मी त्या शाळेचा एक नामवंत विद्यार्थी आहे व मी सैन्यांत जाण्याचा प्रयत्न करित आहे, हें त्यांनी सर्वांना सांगितलें.

जेवणानंतर इतर शिक्षकांच्या समवेत समकालीन विद्यार्थ्यांच्याबद्दल बोलणें झालें. शाळेच्या माजी विद्यार्थ्यांनी शाळेला दिलेल्या देणग्यांतून बांधलेलें नवीन सभागृह मला दाखविलें गेलें. या सभागृहाला ‘गुरुदक्षिणा’ असें मोठें उचित नांव त्यांनी दिलें होतें. मी रात्रभर आश्रमांत राहून पहाटे आचार्यांचा आशीर्वाद घेऊन घरीं जाण्यास निघालों.

घरीं आल्यावर एक मोठीच दुहेरी उत्कंठापूर्ण प्रतीक्षा सुरू झाली. माझा बी. ए. चा निकाल आणि या तीन मुलाखतींच्या दिव्यांतून गेल्यानंतर येणारा निकाल यांच्यापैकी प्रथम कोणता कळणार याची मी मोठ्या उत्सुकतेने वाट पाहत होतो. त्यांतच एक धास्ती मनांत ठसकत होती. माझी लष्करांत निवड झाली आणि इकडे मी बी. ए. नापास झालों तर—? म्हणजे पुन्हा तोच पेच-प्रसंग ! पण शेवटीं मुदैवाने तसें घडलें नाही. माझ्या परीक्षेचा निकाल आधी कळला आणि तो अनुकूल होता. माझ्या या यशाचें फार मोठें श्रेय माझे

इंग्रजीचे प्राध्यापक भूषण आणि मराठीचे प्राध्यापक पाठक यांनाच घायला हवें. प्राध्यापक भूषण रोज संध्याकाळी दोन-दोन तीन-तीन तास माझा इंग्रजीचा अभ्यास करवून घेत. या अभ्यापनासाठी त्यांनी माझ्याकडून शिकवणीचे पैसे तर कधी घेतले नाहीतच, परंतु माझ्या अभ्यासांत खंड पडूं नये म्हणून कित्येक वेळां ते मला रात्रीचें जेवण त्यांच्याबरोबरच घ्यायला लावून परत अभ्यासाला बसवीत. माझे मराठीचे प्राध्यापक पाठक कॉलेजमध्ये जेव्हा जेव्हा त्यांना मोकळा वेळ मिळे तेव्हा तेव्हा मला बोलावून घेऊन मोठ्या जिव्हाळ्याने मार्गदर्शन करीत. त्यांनीहि हें मार्गदर्शन पूर्णपणें विनामूल्यच केलें. या दोन प्राध्यापकांनी माझें मन अभ्यासाकडे वळवून मला जर क्रीडांगणापासून दूर ठेवलें नसतें तर मी सहजच खेळाकडे ओढला गेलों असतां आणि मग माझ्या बी. ए. च्या अभ्यासाचें, त्याच्या निकालाचें आणि त्या निकालावर अवलंबून असलेल्या माझ्या सैनिकी जीवनाच्या स्वप्नाचें काय झालें असतें हें सहज समजण्यासारखें आहे. माझ्या आयुष्यभर मला विसरतां येणार नाही अशीच या दोन प्राध्यापकांनी माझी काळजी घेतली. माझ्या मनांत त्यांच्याबद्दल असलेली कृतज्ञता शब्दांनी व्यक्त करण्यापलीकडची आहे. आज मी ज्या अधिकारपदावर आहे, त्याचा पायाहि त्या दोन गुरुजनांनीच घातला यांत शंका नाही. मला तर वाटतें, योग्य वेळीं आपल्या गुरुजनांच्या मार्गदर्शनाचा घेतां येईल तेवढा फायदा घेतला तर प्रत्येक विद्यार्थी आपापल्या क्षेत्रांतील आपलें ध्येय निश्चितपणें गाठूं शकेल. मी एवढें तरी निश्चित सांगू शकतां की माझ्या आजच्या यशाचें सारें श्रेय त्या गुरुजनांचें आहे, आणि तसें सांगतांना मला अभिमान वाटतो.

माझा बी. ए. चा निकाल लागला त्या वेळीं मी घरीं सातान्याला होतों. पास झाल्यानंतर एकच प्रश्न उरला, दिल्लीच्या मुलाखतीचा निकाल काय लागतो तें पाहावयाचें. वडिलांचें मत होतें की निकाल प्रतिकूल लागला तर एम्. ए. किंवा एल्.एल्. बी.साठी परत कॉलेजांत जावें. मी एम्. ए.चा अभ्यासक्रम स्वीकारायचा असाच निर्णय घेतला. कारण त्यामुळे माझी खेळण्याची हौस भागणार होती. बी. ए. च्या निकालानंतर मी पुण्याला येऊन राहिलों. लष्करांत निवड झाली तर त्यासाठी लागणाऱ्या पोशाखाची तयारी करणेंहि आवश्यक होतें.

पुण्याला येऊन मी निकालाची वाट पाहूं लागलों. तो डिसेंबर महिना

होता. माझी प्रकृति बरी नव्हती. मी माझ्या खोलीवरच पडून असें. आणि अशांत एके दिवशीं निवड झालेल्या उमेदवारांचीं नांवां वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालीं. मीं मोठ्या उत्कंठेने तीं पाहिलीं. सगळीं नांवां मीं एकदा वाचून काढलीं. परत एकदा वाचलीं. पण माझें नांव त्यांत नव्हतें. माझ्या निवड झालेल्या कांही मित्रांनी आपल्याला आलेलीं सूचनापत्रें मला खोलीवर आणून दाखविलीं. माझी खूप निराशा झाली. असें कां व्हावें हें मला कळेंना. प्रा. भूषण माझ्या प्रकृतीची चौकशी करण्यासाठी माझ्या खोलीवर आले तेव्हा मी माझ्या मनांतली सारी अस्वस्थता त्यांना बोलून दाखविली. सगळें ऐकून घेतल्यावर प्रा. भूषण मला म्हणाले, “तूं निराश होऊं नकोस. ज्याअर्थी तुला होकारार्थी किंवा नकारार्थी कोणताच निर्णय कळविण्यांत आलेला नाही त्याअर्थी निश्चितच त्यांत कांही तरी घोटाळा असला पाहिजे. तूं दिल्लीला तार करून याची शहानिशा करून घे.” एवढें बोलूनच ते-थांबले नाहीत तर करावयाच्या तारेचा मसुदाहि त्यांनी सांगितला. त्याप्रमाणे मी दिल्लीला तार केली. आणि दोनच दिवसांनी २१ डिसेंबरला उत्तराची तार माझ्या हातांत पडली. तार मिळाल्याबरोबर ती घेऊन मी प्रा. भूषण यांना दाखविण्यास गेलों. तारेंतील मजकूर वाचून त्यांना अतिशय आनंद झाला. त्यांचें म्हणणें खरें ठरलें होतें. माझी निवड झाली होती. नंतर मी काय करावयाचें याचाहि तपशील मला २६ डिसेंबरला मिळाला. ६ जानेवारी १९४१ रोजीं महुं येथे पुढच्या सैनिकी शिक्षणासाठी रजू होण्याचा आदेश पण आला होता.

माझ्या जीवनांतील ही महत्त्वाची घटना घडतांच मी मोठ्या आनंदाने सातान्याला वडिलांना, माझी निवड झाल्याचें एकस्प्रेस तार करून कळविलें. त्यांनी मला लगेच सातान्याला बोलावून घेतलें. माझ्या वडिलांना मला मिळालेल्या यशाचा आनंद झाला होता, हें त्यांच्या एकेका कृतीवरून दिसत होतें. ते मला बरोबर घेऊन प्रथम सातान्याचे जिल्हाधिकारी मि. हुलंड यांच्याकडे गेले. त्या काळांत जिल्हाधिकारी म्हणजे एक फारच बडी व्यक्ति समजली जात असे. माझ्या वडिलांनी माझी सैन्यांत निवड झाली आहे असें सांगून जिल्हाधिकाऱ्याशीं माझा परिचय करून दिला. त्यानंतर सातान्याला राहणारे एक सेवानिवृत्त जिल्हाधिकारी मि. पिअर्सन यांच्याकडेहि ते मला घेऊन गेले. आपल्या क्लबांत नेऊन क्लबांतील सर्व बड्या सभासदांनाहि त्यांनी माझा परिचय करून दिला. वडिलांच्या बरोबर त्यांच्या क्लबांत जाण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग होता.

कृत्रांतील दोघां समासदांनी तर माझ्या या निवडीवद्दल माझे अभिनंदन करण्यासाठी मेजवान्या दिल्या. वडिलांनी केलेल्या या सान्या सामिमान कौतुकामुळे मला आनंद तर झालाच पण आतापासून एक जबाबदारीचें व्यक्तिमत्व आपण मिळविलें आहे याची जाणीवहि माझ्या मनांत निर्माण झाली. सातान्याला दोन दिवस राहून मी पुण्याला परत येण्यास निघालों.

सातान्याहून निघतांना वडिलांनी सांगितल्याप्रमाणे डिसेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यांत आई व वडील पुण्याला येऊन राहिले. त्या आठवड्यांत माझे वडील प्रा. भूषण यांना जाऊन भेटले. माझ्या यशाचें श्रेय त्यांनाच आहे, असें माझ्या वडिलांनाहि वाटत होतें. त्यांनी प्रा. भूषण यांचे मनापासून आभार मानले. प्रिन्सिपॉल खाडये हे माझ्या वडिलांचे विल्सन कॉलेजमधील सहाध्यायी. त्यांना ही आनंदाची बातमी सांगण्याकरिता वडील मला त्यांच्याकडे घेऊन गेले. प्रि. खाडये यांना आपल्या एका मित्राच्या मुलाची व आपल्या एका विद्यार्थ्यांची सैन्यांत निवड झाल्याचें ऐकून आनंद वाटला.

याच वेळीं वडिलांनी माझ्या भावी आयुष्याच्या दृष्टीने जें मोलाचें मार्गदर्शन केलें तें आजच्या माझ्या अधिकारपदाच्या मुळाशीं आहे. ते म्हणाले, “लष्करांतील ही नोकरी कांही कायमची नाही. युद्ध संपल्यावर आय्. सी. एस्. मध्येच काम करायचें असें तूं ठरव. वी. ए. झाल्याशिवाय तूं सैन्यांत जाऊं नयेस असें मी म्हणत होतो तें याचकरिता. आय्. सी. एस्. किंवा आय्. पी. याखेरीज अन्य नोकरी करावयाची नाही हें ध्येय तूं आतापासूनच तुझ्यासमोर ठेव.” वडिलांच्या या शब्दांमुळेच पुढे माझ्या आयुष्याला एक महत्त्वाचें वळण मिळालें.

डिसेंबरच्या त्या आठवड्यांत महूल जाण्यासाठी करावयाची सर्व तयारी करून मी आलेल्या आदेशाप्रमाणे पुण्याहून ६ जानेवारीला संध्याकाळीं निघालों. मला निरोप देण्यासाठी माझे वडील, आई, प्रा. भूषण, सौ. भूषण व अनेक स्नेही आले होते. प्रा. भूषण यांनी आणलेला हार सौ. भूषण यांनी मला घातला. माझ्या स्नेह्यांच्या चेहऱ्यावर माझ्याविषयीचें प्रेम व अभिमान दिसत होता. मी त्या सर्वांचा निरोप घेतला, आणि गाडीने पुणें स्टेशन सोडलें.

मी कल्याणला गाडी बदलण्याकरिता उतरलों. तेथे मुंबईला राहणारी माझी मोठी बहीण सौ. माई व मेहुणे श्री. भाऊसाहेब सुर्वे मला भेटण्यासाठी व निरोप देण्यासाठी आले होते. माझा सत्कार करण्यासाठी त्यांनी आणणेल्या हार

मायेच्या डोळ्यांनीं मला ओवाळणाऱ्या माईची मूर्ति

माईने मला घातला. त्यांच्याबरोबर माझे चुलत चुलते दचूनानाहि आले होते. त्यांनीहि मला हार घातला. मी सैन्यांत जाणार याचा माईला खूपच आनंद झाला होता. तिच्या डोळ्यांतून कौतुक ओसंडत होतें. “भाऊ, तू खूप मोठा अधिकारी होशील,” असें ती मला म्हणाली. आमचें सारें बोलणें डब्यांतच चाललें होतें. इतक्यांत गाडी सुटण्याची वेळ झाली. भेटायला आलेले खाली उतरले. मी दारांत उभा राहून साऱ्यांचा निरोप घेत होतो. गाडी सुरू झाली आणि मायेच्या डोळ्यांनी मला ओवाळणाऱ्या माईची मूर्ति हळूहळू दूर जात दिसेनाशी झाली.

महूला मी ८ जानेवारीला सकाळीं पोहोचलों. आम्हाला घ्यायला लष्करी गाड्या आल्या होत्या. त्यांमधून आम्ही आमच्या राहाण्याच्या ठिकाणीं येऊन

पोहोचलें. आमची राहाण्याची व्यवस्था बराकींत होती. बराकींतल्या एकेका खोलींत दोन दोन विद्यार्थी अशी आमची व्यवस्था केलेली होती. सैनिकी जीवनाचीं स्वप्ने डोळ्यांसमोर ठेवून मी माझ्या सैनिकी शिक्षणाला मोठ्या उमेदीने सुरुवात केली.

आणि अशांतच मार्च महिन्यांतल्या एके दिवशीं वडिलांकडून आलेलें एक पत्र माझ्या हातांत पडलें. त्यांत माझ्या प्रिय बहिणीच्या सौ. माईच्या निधनाची दुःखद वार्ता होती. वाई येथे मिशन हॉस्पिटलमध्ये ती प्रसूतीकरिता असतांनाच ही दुर्दैवी घटना घडली. प्रसूति सुखरूप झाली. परंतु त्यानंतर आठ-दहा दिवसांतच तिला आजार होऊन त्यांतच दुर्दैवाने तिचा अंत झाला. माझ्या पाणावलेल्या डोळ्यांसमोर मला आशीर्वाद देणाऱ्या, माझ्याकडे कौतुकाच्या डोळ्यांनी पाहणाऱ्या माझ्या प्रेमळ बहिणीची मूर्ति उभी राहिली. कल्याणला तिने मला दिलेला निरोप आम्हांला दोघांना कल्पनाहि नसतांना काळाने अखेरचा निरोप ठरविला होता. दैवगति असें म्हणून भरून येणारे डोळे कोरडे करण्यापलीकडे मी तरी काय करूं शकणार होतों ?

हळूहळू फिरून दैनंदिन व्यवहाराचें चक्र सुरू झालें आणि कांही दिवसांनी आमच्या कुटुंबांत माई असतांनाच ठरलेला एक विवाह झाला. माझी धाकटी बहीण कृष्णा ऊर्फ बेबी हिचा श्री. शंकरराव मोहिते यांच्याशी विवाह झाला. वडिलांनी मला लिहिलें होतें की तुला शक्य असल्यास तूं लग्नाला ये. परंतु मी कांही माझा शिक्षणक्रम सोडून जाऊं शकलों नाहीं.

महूंचा हा सात महिन्यांचा शिक्षणक्रम बराच खडतर होता. सकाळीं पांचला व्युगुल झाल्याबरोबर आम्ही उठत असूं व आमचा दिवस सुरू होत असे. साडेसहा ते दीडपर्यंत परेड व इतर सैनिकी व्यवसायाची तालीम घेतली जाई. मध्ये नऊ ते पावणे दहा न्याहारी मिळत असे. दीडनंतर जेवण व नंतर थोडा वेळ विश्रांति. पुन्हा दुपारी चार ते सहा खेळ असत. सहा वाजतां परत येऊन आम्ही स्नान करीत असूं, बरोबर साडेसातला भोजनाच्या पोशाखांत मेसमध्ये (भोजनगृहांत) हजर राहावें लागे. साडेआठ पावणेनवाला बराकींत परत येऊन आम्ही दुसऱ्या दिवसाचा अभ्यास करीत असूं. रात्री बरोबर साडेदहाला सारे दिवे मालविण्यासाठी 'लाईट्स आऊट'चें व्युगुल होत असे आणि व्युगुलने पहाटे सुरू झालेला आमचा दिनक्रम व्युगुलने संपत असे. परत पहाटे पांच वाजतांचें व्युगुल होईपर्यंत रात्रीची

विश्रान्ति घेप्यासाठी आम्ही अंथरुणावर पडत असूं. आमच्या शिक्षणांत जसजशी प्रगति होत होती तसतशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या अभिरूप लढाया, प्रात्यक्षिकें वगैरे कार्यक्रम घेतले जात. कांही वेळीं आठआठ दिवसांचीं शिविरें (कॅम्प्स्) असत. शारीरिक व मानसिक शक्तीवर ताण देणारा जरी हा जीवनक्रम असला तरी मी मोठ्या उत्साहाने त्यांत भाग घेत होतों. कारण माझ्या भावी आयुष्याची ही नांदीच होती.

चांदीच्या तबकांतील दोन लखोटे

ऑगस्ट १९४१-मार्च १९४२

वसांमागून दिवस गेले आणि महिन्यांमागून महिने गेले म्हूचा सैनिकी अभ्यासक्रम हळूहळू संपला. शेवटी आमची परीक्षा घेण्यांत आली. मात्र आमचा निकाल या एकाच परीक्षेवर अवलंबून नव्हता. रोजच्या शिक्षणक्रमांतील आमची प्रगति, परेड व खेळ यांच्या मैदानावर आम्ही दाखविलेली तडफ, प्रत्येक महिन्याला होणाऱ्या लेखी परीक्षा व इतर चांचण्या, या साऱ्यांना दिलेल्या गुणांची सरासरी घेऊनच परीक्षेचा निकाल निश्चित केला जाई. त्यामुळे केवळ अंतिम परीक्षेत विशेष गुण मिळवून न शकणाऱ्या, परंतु वर्षभर चांगली प्रगति दाखविणाऱ्या कॅडेटला (सैनिकी अभ्यासक्रमाच्या विद्यार्थ्याला) 'नापास' असा शिक्का मिळत नसे. ही परीक्षापद्धति इतर बहुतेक ठिकाणी प्रचलित असलेल्या परीक्षापद्धतींहून वेगळी, व मला वाटते अधिक चांगली आहे.

आठ ऑगस्टला "अभ्यासक्रम यशस्वी रीतीने पुरा करणारे कॅडेट्स" या शीर्षकाखाली कॅडेट्सचीं नांवे देण्यांत आलीं. त्या विद्यार्थ्यांना पुढच्या नेमणुकी-बद्दलचे आदेश लवकरच मिळतील अशी सूचनाहि होती. त्याप्रमाणे १५ ऑगस्ट १९४१ ला मला माझा आदेश मिळाला. वेळगांव येथे मराठा लाइट इन्फंट्रीमध्ये सेकंड लेफ्टनंट म्हणून माझी नेमणूक झाली होती. लहानपणापासून माझ्या मनांत

मीं खेळविलेलें एक स्वप्न माझ्या हातांत आलेल्या आदेशांत साकार होऊन उतरलें होतें. माझ्या सान्या प्रयत्नांना यश आलें होतें. गुरुजनांचे-वडील मंडळींचे आशीर्वाद, आप्त-सुहृदांच्या सदिच्छा फळाला आल्या होत्या. मर्दुमकीच्या मनीषांना मैदान मोकळें मिळालें होतें. माझें मन समाधानाने भरून आलें.

मला मिळालेल्या आदेशाप्रमाणे आठवड्याभरांतच मी वेळगाव येथे माझ्या कामावर रुजू झालों. येथील आमच्या मराठा पायदळाच्या मार्गे 'लाईट' असें विशेषण या दळांतील सैनिकांच्या जलद गतीमुळे लावलें जात असे. एका मिनिटांत १४० पावलें आमच्या दलाचे जवान टाकीत असत. चपल गतीच्या व हलक्या शरिराच्या एखाद्या हरिणाप्रमाणे आमच्या दलाच्या हालचाली वेगवान असत म्हणून ही 'लाईट' इन्फंट्री.

महूपेक्षा माझा येथील दिनक्रम वेगळा होता. महूला मी एक कॅडेट होतों व येथे एक सैनिकी अधिकारी होतों. येथे माझ्या ताब्यांत एक प्लॅटून म्हणजे चाळीस-पन्नास सैनिकांची एक तुकडी होती. माझ्या प्लॅटूनमधील जवानांचें सैनिकी शिक्षण बरोबर दिलें व घेतलें जात आहे हें त्यांचा अधिकारी म्हणून मला पाहावें लागे. सैनिकी अधिकाऱ्याची ही जागा मानाची तर होतीच, परंतु त्याहून कितीतरी अधिक जबाबदारीची होती. सैन्यांतील अधिकाऱ्यांच्या जबाबदाऱ्यांचें स्वरूप नागरी अधिकाऱ्यांच्या जबाबदाऱ्यांपेक्षा फारच वेगळें असतें. येथे अधिकाऱ्याची आज्ञा पाळतांना स्वतःच्या प्राणाचीहि पर्वा न करणारे किंबहुना प्राणांची चिंता घरादाराबरोबर मार्गे ठेवूनच आलेले निधड्या छातीचे जवान अधिकाऱ्यासमोर असतात. आणि म्हणूनच याची जाणीव त्यांच्या अधिकाऱ्यानेहि ठेवावयाची असते. त्यांच्याशीं असलेले संबंध सलोख्याचे, जिव्हाळ्याचे ठेवावयाचे असतात. आपल्या हाताखालच्या प्रत्येक जवानाची, त्यांच्या गुणांची, त्यांच्या उणिवांची अंतर्बाह्य माहिती त्याला असणें आवश्यक असतें. तशी माहिती नसेल तर एखादा शूर सैनिक अधिकारी आपले जवान घेऊन शत्रूची एखादी लहानशी टेकडीदेखील सर करूं शकणार नाही. म्हणूनच वेळगावच्या आमच्या कामामध्ये जवानांबरोबरच मधून केव्हा तरी जेवण घेणें, त्यांच्यापैकी कोणाच्या कांही शारीरिक-मानसिक तक्रारी आहेत का, असल्यास त्यांच्यावर योग्य ते वैद्यकीय उपचार, मार्गदर्शन केलें जात आहे की नाही हें पहाणें इत्यादि गोष्टी असत. कधी कधी आम्ही आमच्या जवानांबरोबर त्यांच्या खेळांतहि भाग घेत असूं. सैनिकी अधिकारी व सैनिक

यांच्यांत भावनात्मक ऐक्य निर्माण होण्याचें ध्येय नेहमी समोर ठेवलें जात असे. सैनिकांच्या शिस्तीचें कौतुक साऱ्यांनाच वाटतें, व नागरी जीवनांत देखील ही शिस्त यावी अशी आपली इच्छा असते. ही शिस्त आणण्यासाठी नागरी अधिकारी व त्यांचे मदतनीस यांच्यांत वरीलप्रमाणे ऐक्य निर्माण होणें प्रथम आवश्यक आहे, असें मला तरी वाटतें.

सहा महिने आम्ही वेळगाव येथे काढले आणि आमच्या रेजिमेंटल सेंटर-मध्ये कुजवूज सुरू झाली की युद्धाच्या आघाडीवर अधिकाऱ्यांची आवश्यकता आहे. कोणाला पाठविलें जाईल याची कांहीच कल्पना नव्हती. परंतु पूर्वतयारी असावी म्हणून की काय आम्हां तीन अधिकाऱ्यांना नगर येथे पाठविण्यांत आलें. तेथे एका जाट रेजिमेंटकडून लढाईचीं प्रात्यक्षिकें करून दाखविलीं जात होतीं. आम्ही तेथे गेल्यानंतर, एक अभिरूप लढाई आखण्यांत आली. युद्धक्षेत्राचे नकाशे आम्हांला देण्यांत आले. ते समोर ठेवून दिवसरात्र हुशार राहून मिळणाऱ्या संदेशाप्रमाणे आम्हांला हालचाली कराव्या लागत. आम्ही प्रत्यक्ष रणभूमीवर आहोंत अशाच भावनेने व तेवढ्याच जागरूकतेने आम्ही हें सर्व करीत होतो. जवळजवळ एका महिन्याच्या त्या शिक्षणामध्ये आम्हांला युद्धशास्त्राचे खूपच अनुभव मिळाले. एका महिन्यानंतर आम्ही फिरून वेळगावला आलों.

नगरचें आमचें हें शिक्षण म्हणजे आघाडीवर जाण्याची पूर्वसूचनाच ठरली. कारण लगेच फेब्रुवारीमधील एका सकाळीं माझ्या नेमणुकीचा मोहोरवद लखोटा मिळाला. या नेमणुकीच्या बाबतींत एक अलिखित धोरण पाळलें जाई. इंग्लंडमध्ये शिक्षण घेऊन आलेल्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांना हिंदुस्थानाबाहेर न पाठवितां हिंदुस्थानांतच कोठेतरी नेमलें जाई. इंग्लंड त्यांची मातृभूमि. ती सोडून ते हिंदुस्थानांत आले म्हणजे परदेशांत युद्धावर गेले असा सोयीस्कर अर्थ केला जात असे. चार अधिकारी रणांगणावर पाठवावयाचे असल्यास त्यांत तीन हिंदी व एखादाच इंग्रज अधिकारी असायचा. हा खरें म्हणजे, उघड उघड पक्षपात होता; पण तो काळ असा होता की कोणालाहि त्या प्रकाराविरुद्ध ब्र उच्चारण्याची सोय नव्हती. आणि त्याशिवाय हा प्रकार कायद्याच्या विरुद्ध जाणार नाही अशा पद्धतीनेच केला जात असे.

फेब्रुवारी महिन्यांतली ती एक थंड आणि प्रसन्न सकाळ होती. आम्ही अधिकारी न्याहारी करीत होतो. इतक्यांत एका नोकऱाने (वेअररने) चांदीच्या चौकोनी तबकांतून एक मोहरबंद लखोटा पुढे केला. तो लखोटा म्हणजे

रणभूमीवर जाण्याची सूचना हें आम्हां सर्वानाच माहीत झालेलें होतें. माझ्या दोन्ही बाजूला दोन गोरे अधिकारी बसलेले होते. त्यांपैकी एक तरुण होता व दुसरा वयोवृद्ध होता. लखोठ्याबद्दल चर्चा सुरू झाली आणि मी लखोटा उघडला. त्यांत एक अधिकारी म्हणून मला पुढील आशयाची सूचना देण्यांत आली होती : “ ही सूचना मिळाल्यापासून थोड्याच दिवसांत तुम्हाला कुमक घेऊन आघाडीवर जाण्यासाठी निघावें लागेल. केव्हा निघावयाचें याचा आदेश योग्य वेळीं मिळेल. ही पूर्वसूचना आहे.” हा आशय समजल्यावर माझ्या एका बाजूला बसलेला तरुण इंग्रज अधिकारी, मला म्हणाला, “ आज १३ तारीख. शिवाय शुक्रवार. ईश्वर तुझे रक्षण करो.” इंग्रज लोकांच्या ज्या कांही अंधश्रद्धा आहेत त्यांत १३ ही संख्या अशुभ व दिनांक १३ शुक्रवारीं आल्यास त्याहून अशुभ असा एक समज आहे. त्या दृष्टीने त्या अधिकाऱ्याने आपल्याला वाटणारी चिंता व्यक्त केली. माझ्या दुसऱ्या बाजूला बसलेला वृद्ध कर्नल मात्र तें ऐकून मला म्हणाला, “ तूं कांही काळजी करूं नकोस. या संकेतांनाहि अपवाद असतात.” मला धीर वाटावा म्हणूनच तो तसें बोलला असावा. मी त्याचे आभार मानले व न्याहारी आटोपून पुढील तयारीस लागलों.

रणभूमीवर जाण्याचा आदेश देणारे दोन लखोटे येत असत. त्यांच्या-बाबत अत्यंत गुप्तता ठेवावी लागत असे. घरच्या माणसांना किंवा अन्य कोणालाहि ती बातमी कळविण्याची परवानगी नसे. आम्ही पाठवीत असलेल्या पत्रांवरहि सक्त नजर ठेवली जाई. मात्र दुसरा लखोटा मिळण्यापूर्वी रजा मिळू शकत असे. तशी रजा घेऊन घरीं सातान्याला जावें व आईवडिलांना भेटून यावें या इराद्याने मी रजा मागण्यासाठी कर्नलकडे गेलों. त्यांनी माझी मागणी तत्काळ मान्य केली. मी रजा घेऊन वडिलांना भेटण्यासाठी सातान्याला निघालों. “ भेटीसाठी येत आहे,” एवढेंच पत्राने वडिलांना कळविलें. पत्रापमाणे स्टेशनवर मला घेण्यासाठी मोटर आली होती. मी घरीं आलों तेव्हा वडील ऑफिसमध्ये गेले होते. मी घरच्या मंडळींना मला मिळालेल्या सूचनेबद्दलची सर्व माहिती सांगितली. संध्याकाळीं वडील घरीं आल्यावर त्यांच्याजवळहि त्याबद्दल बोललों. आणि मला दुसरें पत्र येतांच २४ तासांच्या आंत आघाडीवर निघावें लागेल हेंहि त्यांना सांगितलें.

वडिलांनी मी सांगितलेल्या बातमीवर बऱ्याच गंभीरपणे विचार केला असावा. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं मला बोलावून ते म्हणाले, “ भाऊ, तूं

रणांगणावर जाण्यापूर्वी लग्न करून घ्यावे, निदान तुझा वाङ्निश्चय तरी व्हावा असें आम्हाला वाटते.” ‘आम्हाला’ याचा अर्थ एकट्या वडिलांना असा नसून मुख्यत्वे माझ्या वृद्ध आजीला तसें वाटत असलें पाहिजे, हें माझ्या ध्यानांत आलें. तिच्या वयोमानामुळे आपल्या नातवंडाचें लग्न झालेलें पाहण्याची तिची उत्कट इच्छा असणें स्वाभाविकच होतें. परंतु मी वडिलांना सांगितलें की रणभूमीवर जाणारा माणूस परत येईल की नाही, आणि आलाच तरी कोणत्या जायवंदी स्थितींत येईल याचा नेम नाही. अशा अनिश्चित स्थितींत विवाह किंवा वाङ्निश्चय करणें हें मला तरी अविचाराचें वाटते. माझें म्हणणें वडिलांना पटलें व त्यांनीहि आग्रह धरला नाही.

त्यानंतर त्या तीन-चार दिवसांच्या मुक्कामांत वडिलांनी त्यांना पडलेलें एक स्वप्न मला सांगितलें. आमचीं कुलदैवतें—लक्ष्मी व केशव एका रथांत बसून आकाशांतून जात आहेत आणि “घाबरूं नका, सर्व कांही ठीक होईल,” असा आशीर्वाद देत आहेत, असें त्यांनी स्वप्नांत पाहिलें होतें. वडिलांनी तें शुभ स्वप्न मला सांगितलें व ते म्हणाले “कांहीहि होवो भाऊ, तूं युद्धांतून निश्चित सुखरूप परत येशील. लक्ष्मीकेशव तुझ्या पाठीशीं आहेत.”

ते तीन-चार दिवस साताऱ्याला राहून मी वेळगांवला परत गेलों. थोड्याच दिवसांत म्हणजे पहिला लखोटा मिळाल्यानंतर तीन आठवड्यांनी, ८ मार्च १९४२ ला तो दुसरा लखोटा मला मिळाला. २४ तासांत रणभूमीवर जावयाचें. कोणत्या रणभूमीवर जावयाचें, केव्हा जावयाचें, तें सारें बोटीवर चढल्यानंतर कळणार होतें. मला आठशें सैनिक घेऊन प्रथम स्पेशल ट्रेनने मुंबईस जावयाचें होतें. त्या गाडीचें सर्व नियंत्रण माझ्याकडे होतें. छावणीपासून स्टेशनपर्यंत ८०० सैनिक व मी लष्करी पद्धतीने संचलन करीत आलों. पुढे लष्करी बँड वाजत होता. प्रत्येक सैनिकाच्या गळ्यांत हार होते. माझ्या गळ्यांत तर त्यांनी घातलेल्या हारांचें एक ओझेंच झालें होतें. परंतु त्यांच्या प्रेमाच्या आग्रहामुळे मला तें गळ्यांतच ठेवावें लागत होतें.

आम्ही वेळगाव स्टेशनवर येऊन पोहोचलों. सारें स्टेशन स्त्रीपुरुषांनी, मुलां-बाळांनी गजबजून गेलें होतें. सैनिकांची भेट घेऊन त्यांना निरोप द्यायला त्यांचे आप्त, बायकांमुलें, मित्र सारे आले होते. कोठे एखादा भाऊ आपल्या भावाचा हात हातांत घेऊन त्याचा निरोप घेत होता, कोठे एखादा प्रेमळ पिता साश्रु नयनांनी युद्धावर जाणाऱ्या आपल्या पुत्राला आशीर्वाद देत होता, आणि

कोठे एखाद्या कोपऱ्यांत खाली मान घालून आपल्या पर्तीसमोर उभी राहिलेली एखादी हळदीने भरलेली नववधू डोळ्यांतल्या पाण्याला बांध घालण्याचा प्रयत्न करीत होती. निरोप घेणाऱ्या सैनिकांना आपण कोठे चाललों आहोंत तें माहीत नव्हतें आणि निरोप देणाऱ्यांना आपला निरोप घेऊन चाललेला सैनिक परत आपल्याला दिसेल की नाही हेंहि माहीत नव्हतें.

निरोप देणाऱ्या सगळ्यांना सोडून स्टेशनवरून आमची गाडी निघाली. मी घरीं वडिलांना आधीच पत्र टाकून कळविलें होतें की १० मार्चला कोरेगाव रोडला भेटण्यासाठी यावें, मात्र येतांना सर्वांनी मनाची तयारी करून यावें. आमची गाडी कोरेगाव रोडला सकाळीं सुमारे १० वाजतां पोहोचली. मी प्लॅटफॉर्मवर उतरलों, तेथे मला सांगण्यांत आलें की माझे वडील आले आहेत. परंतु ते थोडे आजारी असल्याने स्टेशनबाहेर मोटारींतच थांबले आहेत. आमची गाडी कोरेगाव रोडला अर्धा तास थांबणार होती. मी स्टेशनबाहेर जाऊन वडिलांना भेटलों. माझी आई व आजी त्यांच्याबरोबर होत्या. वडिलांना बरें नव्हतें. त्यांच्या अंगांत थोडा ताप होता. 'फ्लू'सारखाच कांही तरी त्रास यांना होत असावा. आजार फार गंभीर नव्हता तरीहि त्यांना रक्तदावाचा विकार असल्याने त्यांच्या डॉक्टरांनी त्यांना मला भेटण्यासाठी येण्याची दगदग न केल्यास बरें असें सांगितलें होतें. माझी आई व आजीहि त्यांना घरींच राहाण्याचा आग्रह करीत होत्या. पण वडिलांना आल्याशिवाय राहवलें नाही. त्यांनी मला विचारलें, "मी मुंबईस येऊं का?" मी त्यांना सांगितलें की मुंबईला एकदा आमची गाडी बंदरांत शिरली की कोणाहि नागरी माणसाला तेथे प्रवेश मिळणार नाही. तेव्हा तेथे येण्याचा त्रास घेऊन नंतर निराशा करून घेण्यापेक्षा न आलेलेंच चांगलें. हळूहळू गाडी सुटण्याची वेळ झाली. मी आजी व आईवडिलांच्या पायाला हात लावून नमस्कार केला. वडिलांनी माझ्याकडे डोळे भरून पाहिलें आणि तशा आजारी स्थितींतच मला निरोप दिला, आशीर्वाद दिला. मी परत गाडींत बसलों. आईवडिलांचे आणि आजीचे आशीर्वाद पाठीशीं घेऊन मी दूरदेशींच्या अज्ञात रणभूमीवर युद्धासाठी जाण्यास निघलों. मन जड झालें होतें, भरूनहि आलें होतें, पण त्याच वेळीं मन रणभूमीवरील शौर्याचीं चित्रेंहि रंगवीत होतें. माझे विचार चाललेच होते आणि गाडीने कोरेगाव स्टेशन सोडलें.

पुण्याच्या स्टेशनवर आमची गाडी संध्याकाळीं पोहोचली. माझी धाकटी

बहीण सौ. बेबी व मेहुणे श्री. मोहिते मला भेटावयास आले होते. मी त्यांच्या घरी जाऊन जेवण घेतलं व मध्यरात्रीच्या सुमारास स्टेशनवर परत आलों. रात्री १ वाजतां पुण्याहून निघून मुंबईस आम्ही पहाटे पोहोचलों. गाडी थेट अलेक्झांड्रा डॉकमध्ये येऊन थांबली.

बंदरांत आल्यानंतर मी बरोबरच्या सैनिकांची गणती केली. आगवोट केवळ सैनिक नेण्यासाठीच होती. आमच्या ८०० सैनिकांखेरीज आणखी सैनिक आधीच आलेले होते, कांही येत होते. बंदरावर सैनिक व त्यांचे सामान घेण्यासाठी बोट बराच वेळ थांबली होती. त्यानंतर समुद्रांत एक मैलभर जाऊन तेथे बोटीने नांगर टाकला. येथे कोळसा व इतर साठे भरून घेण्याचें काम चाललें होतें. दुसऱ्या दिवशीं १२ मार्चला दुपारीं ठीक चार वाजतां बोटीने बंदर सोडलें. बोट हळूहळू किनाऱ्यापासून दूरदूर जाऊं लागली. किनारा अंधुक दिसूं लागला. आमची बोट समुद्रांत चालूं लागली. आम्ही सर्वजण डेकवर उभे राहून अस्पष्ट होणाऱ्या मातृभूमीकडे पाहात राहिलों. मन उदास झालें. पुन्हा आपले पाय या भूमीला लागतील का हें आम्हांला माहीत नव्हतें. ही बोट आम्हांला कोठे घेऊन जात आहे हें मला माहीत नव्हतें. आम्हांला कोणालाच माहीत नव्हतें. पांढऱ्या घोड्यावर स्वार होऊन निघालेल्या गोष्टींतील राजपुत्राप्रमाणे, —सातां समुद्रांपलीकडे, सातां पर्वतांपलीकडे—पण नेमकें कोठे तें कोणालाच माहीत नव्हतें. अथांग सागरांतील तो अज्ञात स्थलाकडे होणारा प्रवास माझ्या भविष्याइतकाच गूढ होता.

बराठा ग्रंथ संग्रहालय ठाणे. स्थळपत्र.
अनुक्रम 34572 वि: चरित्र.....
क्रमांक 1228 नों दि: 20.09.83

४

माझ्या मनोधैर्याची कसोटी

मार्च-एप्रिल १९४२

स्. एस्. इस्मालिया या आगवोटीने आमचा प्रवास सुरू झाला. प्रवास सुरू झाल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी सूचना-फलकावरील सूचनेवरून आम्ही एडनला चाललों आहोंत हें आम्हांला कळलें व त्यावरून आम्ही जाणलें की आमची रवानगी आफ्रिकेच्या रणांगणावर होत आहे.

त्या युद्धकाळांत सैन्य वेऊन जाणाऱ्या आगवोटींच्या सुरक्षिततेची अतोनात दक्षता घ्यावी लागत असे. संध्याकाळीं सूर्यास्तापासून सकाळीं सूर्योदयानंतर एका तासपर्यंत कोणत्याच प्रकारचा प्रकाश डेकवर दिसतां कामा नये. विडी-सिगारेट ओढायची नाही, काडीसुद्धा पेटवावयाची नाही, असा सक्त हुकूम असे. आपल्याला कल्पना येत नाही, परंतु समुद्रावर जळत्या टोकाचा उजेड-देखील जवळजवळ सात मैलांपर्यंत दिसूं शकतो. शत्रूला तें नेम धरण्याचें एक उत्तम साधनच होतें. म्हणूनच धूम्रपानाला कडक बंदी होती.

बोटीवरचा आमचा दैनंदिन कार्यक्रम ठरलेला असे. माझ्या ताब्यांत असलेल्या जवानांची तपासणी करावयाची, कोणी आजारी असला तर त्याला वैद्यकीय मदतीसाठी पाठवायचें, त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था ठीक आहे की नाही हें पाहायचें, या गोष्टी मी करीत असें. आम्ही सैन्यांतले अधिकारी

न्याहारीसाठी, जेवणासाठी एकत्र जमत असू. पत्ते खेळणे, गप्पागोष्टी करणे व डेकवर फिरणे हा आमचा ठराविक कार्यक्रम असे. सैनिकांच्या कार्यक्रमांत दैनंदिन कवायत आणि दारुगोळा व हत्यारें यांच्यावर सुसज्ज पहारा करणे हीं कामें असत.

वर निलें आकाश आणि खाली गहिरे पाणी असा हा प्रवास करीत करीत आम्ही शेवटीं एडनला येऊन पोहोचलों. ६-७ दिवसानंतर जमिनीचें दर्शन होणें म्हणजे काय याची कल्पना ज्यांनी जलप्रवास कधीच केला नाही, त्यांना येणार नाही. आमची बोट एडन बंदरापासून थोड्या अंतरावर उभी होती. पाणी, कोळसा इत्यादि घेण्याचें काम चालू होतें. आम्ही डेकवरून एडन शहर पाहात होतो. हें शहर सिमल्याप्रमाणेच एका काळ्या-कुट्ट उंच खडकाच्या उतारावर वसलेलें आहे. पांढरीं घरें व त्यांवर लाल मंगलेरी कौलें असा देखावा आम्हांला दिसत होता. शहर फारसें मोठें नसलें तरी लष्करी हालचालींचें मर्मस्थान म्हणून त्याचें महत्त्व असामान्य आहे. तांबडा समुद्र आणि भूमध्य समुद्र यांच्याकडे जाणाऱ्या मार्गावरील हें महत्त्वाचें ठाणें इंग्रजांनी वसविलेलें आहे. अरबी समुद्र व तांबडा समुद्र यांचा जेथे संगम होतो, तें स्थळ अतिशय अरुंद आहे. तेथून जातांना आमची बोट फार हालत होती. हा टप्पा ओलांडून सुएझ कालव्यापर्यंत पोहोचायला आम्हाला तीन-चार दिवस लागले. आमची बोट फारच हळू चालत होती. सुएझ कालवा अरुंद असल्याने एका वेळीं दोनच जहाजे जाऊं येऊं शकत होती. कालव्याच्या दोन्ही किनाऱ्यांवरील माणसें जनावरें स्पष्ट दिसत. मधूनच एखादा अरब व आपली उंच मान वळवून बोटीकडे कुतूहलाने पाहाणारा त्याचा उंट दिसे. कालव्याचे दोन्ही बाजूंचे तट बांधलेले होते. कालवा हळू हळू निमुळता होत गेलेला होता व दुसऱ्या टोकाला म्हणजे भूमध्य समुद्राच्या सुरुवातीला पोर्ट सैदला आम्ही येऊन पोहोचलों. आशिया खंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर एडन व आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावर पोर्ट सैद आहे. येथे आमची बोट बंदरांत शिरून उभी राहिली.

तांबड्या समुद्रांत प्रवेश केल्यापासूनच आम्ही रणभूमीच्या जवळ आलों आहोंत याची जाणीव देणारीं दृश्यें सारखीं दिसूं लागलीं होती. लष्करी गाड्या, सैनिक, त्यांची वेगवेगळीं हत्यारें हें सारें आमच्या दृष्टीस पडत होतें. पोर्ट सैद येथे आमच्या स्वागतासाठी किती तरी भारतीय सैनिक व अधिकारी आले होते. आम्हांला पाहून त्यांना आनंद वाटला कारण आम्ही नुकतेच भारतांतून,

मायदेशांतून आलेले होती. आमची सर्वांची चहाची व न्याहारीची व्यवस्था बंदरांत करण्यांत आली होती. बंदरांत उतरल्याबरोबर आमच्याबरोबरच्या सैनिकांच्या संख्येची नोंद रजिस्टरमध्ये करणे, इतर कागदपत्रे भरणे हीं कामे केलीं गेलीं. त्यानंतर आम्ही जेवण घेतले. जेवणानंतर आमचे बोटींतील सामान आम्हाला कैरोला नेणाऱ्या आगगाडींत चढविणें हे महत्त्वाचें काम होतें. तेथील लष्करांतील कांही सैनिक व आमचे कांहीं सैनिक यांनी मिळून तें काम सुरू केले. हा सर्व कारभार संपायला संध्याकाळचे ४-४.३० झाले.

आम्हांला कैरोला नेणारी आगगाडी संध्याकाळी ५.३० ला निघाली. प्रवासांत दोन्ही बाजूला लांबवर वाळवंटच दिसत होतें. मध्येच केव्हा तरी उंटाचा काफला व त्यांच्याबरोबरच अरब मुसाफिर दिसत. कैरोच्या आधी जवळजवळ ५० मैलांपर्यंत गावे दिसलीं नाहीं की संस्कृतीच्या खुणा दिसल्या नाहींत. कैरो ५० मैल राहिल्यापासून मात्र मोठालीं गावे दिसू लागलीं. त्या गावांतून इस्लामी संस्कृतीचे स्त्रीपुरुष दिसत. पुरुषांचा पोशाख म्हणजे डोक्याला लाल तुर्की टोपी, मुसलमानी पद्धतीचे सैल कपडे व पायांत बूट असत. स्त्रियांचा पोशाख म्हणजे संपूर्ण अंग झाकून टाकणारा बुरखा. मात्र डोळे व नाक उघडे राहातील अशी योजना त्या बुरख्यांत असे.

हीं गावे मागे टाकून शेवटीं आमची गाडी जेव्हा कैरो स्टेशनवर पोहोचली तेव्हा अंधार पडला होता. त्यांत कैरोमध्ये ब्लॅक आउट असल्याने रात्रीच्या त्या अंधारांत शहराच्या विस्ताराची कांहीच कल्पना येऊ शकली नाहीं. पोर्ट सैदप्रमाणेच येथेहि स्टेशनवर आम्हांला व्यायला आलेल्या लोकांत हिंदी तसेच ब्रिटिश अधिकारी होते. स्टेशनवर त्यांनी आमच्या चहाफराळाची सोय केली होती. यानंतर आगगाडींतील सामान काढून तें ट्रॅकमध्ये भरणें हा श्रमाचा आणि वेळ घेणारा उद्योग परत झाला. नंतर कैरोपासून १२ मैलांवर असलेल्या मीना कॅम्पमध्ये पोहोचल्यावर आम्ही जेवणें उरकलीं व रात्रीच्या विश्रांतीसाठी आपापल्या तंबूत गेलों.

या मीना कॅम्पचें स्वरूप संमिश्र होतें. पॅरेमिडच्या पायथ्याशीं इजिप्तवर अधिराज्य गाजविणाऱ्या इंग्रजांची एक छावणी होतीच. त्याच छावणींत भर घालून आमचा 'मीना कॅम्प' उभारलेला होता. आधीच्या बराकींसाठी वीज व पाणी यांची सोय होती. छावणी तंबूची होती. लहानमोठे शेकडो तंबू होते. त्यांत अधिकारी आणि सैनिक आपापल्या इतमामाप्रमाणें राहात होते.

शहरांतील रस्त्यांना ज्याप्रमाणे नावे दिलेलीं असतात त्याप्रमाणे 'मीना कॅम्प' मधील रस्त्यांनाहि 'मराठा लाईन', 'रजपूत लाईन', 'पंजाब लाईन,' अशीं नावे दिलेलीं होतीं. अधिकाऱ्यांचे तंबू व सैनिकांचे तंबू यांच्या रचनेंत थोडा फरक होता. आमचे म्हणजे अधिकाऱ्यांचे तंबू रस्त्याच्या पातळीपेक्षा खाली अडीच-तीन फूट खणून पक्का ओटा बांधून घेऊन त्यावर उभारलेले होते. ही काळजी, बाँदिगपासून आम्ही सुरक्षित राहावे, यासाठी घेतली होती. सैनिकांच्या सुरक्षिततेसाठी त्यांच्या तंबूपाशीं खंदक खणून ठेवलेले असल्याने धोक्याच्या वेळीं त्यांना त्या खंदकाचा आश्रय घेतां येत असे. आमच्या तंबूतील जमीनहि सिमेंटचें प्लास्टर करून अधिक सुखावह केली होती.

वेळगावप्रमाणेच या 'मीना कॅम्प' मधील आमचें जीवनहि संपूर्ण सैनिकी स्वरूपाचेंच होतें. सकाळीं ठराविक वेळेला उठल्यानंतर रोजच्या परेड्स् घेणें, व माझ्या ताब्यांतील सैनिकांना वाळवंटांतील लढाईचे प्रकार शिकविणें या गोष्टी मला कराव्या लागत. आणखी एक महत्त्वाचें काम आमच्याकडे असे. दारु-गोळा भरून ठेवलेल्या जागा, हत्यारांचे साठे असलेल्या जागा आणि लढाईच्या दृष्टीने मोक्याच्या असलेल्या कैरो शहरांतील कांही जागा या सर्व ठिकाणीं संरक्षक ठेवलेले असत. आम्हांला मध्यरात्रीनंतर त्या त्या ठिकाणीं जाऊन या संरक्षकांची तपासणी (चेकिंग ऑफ द गार्ड्स्) करावी लागत असे. मीना कॅम्पमधून निघून या कामासाठी आम्हाला रात्रीं कैरो शहरांत जाऊन परत यावे लागेले.

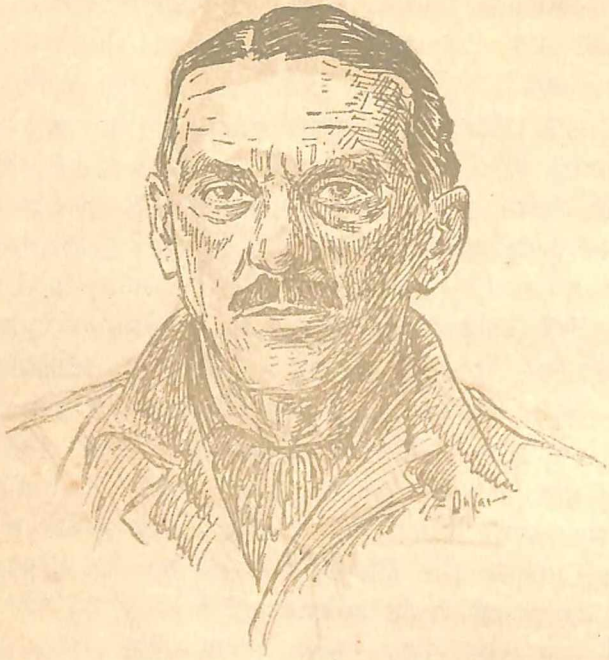
'मीना कॅम्प' मध्ये माझ्या एका जुन्या मैत्रीला उजाळा मिळाला. त्यावेळचे देवासचे महाराज व हल्लीचे कोल्हापूरचे छत्रपति महाराज विक्रमसिंह यांचा आणि माझा महूच्या छावणींतील सहाध्यायी म्हणून परिचय होता. पहिल्याच तुकडीबरोबर ते आफ्रिकेला आले. त्याला आता एक वर्ष होऊन गेलें होतें. आम्ही अशा रीतीने परत एकत्र आलों. आमचा सहवास जसजसा वाढूं लागला तसतशी मला एका गोष्टीची काळजी वाढूं लागली; व ती म्हणजे विक्रमसिंहांचें मद्यपानाचें वाढतें प्रमाण. शेवटीं एक दिवस त्यांच्याशीं याबद्दल बोललों व त्यांचा माझा जो स्नेह होता त्याचें आवाहन करून मी त्यांना माझी एक कल्पना सांगितली. विक्रमसिंहांना मीं एक प्रमाण लावून दिलें, आणि त्याहून अधिक मद्य जर त्यांनी घेतलें तर प्रत्येक पेगमागे त्यांनी मला ५ पौंड दंड म्हणून द्यावा, असें त्यांना सांगितलें. त्यांनीहि एखादें आन्धान स्वीकारावें

महाराज विक्रमसिंह

त्या ईर्ष्येने ही कल्पना मान्य केली. या एका गोष्टीने आम्ही एकमेकांच्या खूपच जवळ आलों. यानंतर एकदा माझी व विक्रमसिंहांची कसोटी पाहाणारा प्रसंग घडून आला. माझ्या मनावर त्या घटनेचा ठसा दीर्घकाळ राहिला—नव्वे आजहि तो कायम आहे.

लढाईच्या आघाडीवरील आमचे मुख्य अधिकारी कर्नल लॅकेस्टर मीना कॅम्पजवळच्या मीना हॉटेल्मध्ये आले होते. कर्नलसाहेब आम्हां दोघांहून वयाने पुष्कळच अधिक होते. विक्रमसिंह आधी आलेले असल्याने त्यांचा कर्नलसाहेबांशी माझ्याहून अधिक परिचय होता. आल्याबरोबर विक्रमसिंहांना रात्रीच्या जेवणाचें आमंत्रण पाठविलें व 'साळवीलाहि बरोबर घेऊन ये' असें कळविलें. त्याप्रमाणे संध्याकाळीं आम्ही दोघेजण मीना हॉटेल्मध्ये गेलों.

कर्नल लॅकेस्टर

त्यांनी आमचें स्वागत केल्यानंतर मला विचारलें, “तूं काय घेणार?” मी त्यांना सांगितलें, “मी सरबत घेईन.” त्यांना विलक्षण आश्चर्य वाटलें. ते म्हणाले, “नॉन्सेन्स! (खुळा आहेस!) मी विचारतो ब्रॅडी, व्हिस्की, जिन काय घेणार?” मी त्यांना नम्रपणें पण निश्चयाने सांगितलें, “सर, मी मद्य घेत नाही व घेणारहि नाही.” त्यांचें आश्चर्य आता खूपच वाढलें होतें. “अरे, तूं ल्हाईस आला आहेस ना?” ते म्हणाले, “मग ‘मराठा पेग’ न घेतां तूं ल्हाणार कसा?” (मराठा पेग याचा अर्थ सामान्य मापाच्या पेगच्या तिप्पट प्रमाण!) मी त्यांना परत नकार दिल्यानंतर ते विक्रमसिंहांना म्हणाले, “विक्रम, अरे तूं याला अजून मराठा पेग घ्यावयास शिकविलें नाहीस? छे, छे, असें चालणार नाही.” परंतु विक्रमसिंहांनी त्यांना

आश्चर्याचा आणखी एक धक्का दिला. त्यांनी स्वतः 'मराठा पेग' तर घेतला नाहीच, पण दोन पेग झाल्यावर अधिक घेण्यास त्यांनीहि नकार दिला. कर्नल-साहेबांच्या आश्चर्याने तर आता शिखर गाठलें होतें. त्यांनी विक्रमसिंहांना कारण विचारल्यावर विक्रमसिंहांनी त्यांना आमचा करार सांगितला. आणि ते म्हणाले, "मी आणखी एक पेग घेतला तर मला साळवीला ५ पौंड द्यावे लागतील." कर्नलसाहेब मला म्हणाले, "विक्रमला आणखी घेऊं दे." मीं एक पेग अधिक घेण्यास त्यांना संमति दिली.

जेवणे झाल्यानंतर कर्नलसाहेबांनी माझें मनापासून अभिनंदन केलें व ते म्हणाले, "मला तुझा अभिमान वाटतो. आपल्या वरिष्ठाने मद्य घेण्याचा आग्रह केला असतांना, जवळजवळ आशा केली असतांना—त्याला बळी न पडणारा तूं पहिलाच हिंदी अधिकारी आहेस. मला तुझ्या मनोधैर्याचें खरेंच कौतुक वाटतें. असाच आपल्या निश्चयावर तूं अटळ राहा. माझ्या सदृच्छा तुझ्याबरोबर आहेत. किती तरी हिंदी अधिकारी वरिष्ठांना खूप करण्यासाठी या व्यसनांत पडतात, आणि नंतर स्वतःला नादान बनवितात, हें मला अनुभवाने माहीत आहे."

जाण्यापूर्वी कर्नलसाहेबांनी मला जवळ बोलाविलें व माझ्या खांद्यावरून गळ्याभोवती हात टाकून मला विचारलें, "तूं आघाडीवर केव्हा येणार?" मीं त्यांना सांगितलें, "आपला हुकूम आला की लगेच मी निघेन." आम्ही दोघांनी त्यांना कडक सलाम केला व ते निघून गेले. त्यांचा तो प्रश्न आणि माझें उत्तर म्हणजे आघाडीवर जाण्याची प्रस्तावनाच होती, असें नंतर घडलेल्या घटनांवरून मला कळलें.

कर्नलसाहेब निघून गेले व विक्रमसिंह आणि मीहि परत निघालों. विक्रमसिंह म्हणाले, "काय साळवी, तुला काय वाटत होतें मी माझा निर्धार पाळू शकणार नाही? पाहिल्लस ना?" मीहि मोठ्या आनंदाने त्यांचा मनोविजय मान्य केला खरें पाहिलें तर मला पांचच काय पण पन्नास पौंड प्रत्येक पेगमागे देऊनहि विक्रमसिंह मद्य घेऊं शकले असते पण त्यांनी तसें केलें नाही. रणभूमीप्रमाणे मनोभूमीवरहि ते एखाद्या शूर सैनिकाप्रमाणे वागले. ते व्यसनाधीन झाले नाहीत, उलट व्यसनाला त्यांनी आपल्या आधीन केलें होतें. मीं त्यांचें अभिनंदन केलें. त्यांनाहि मीं माझा निर्धार मोठ्या दृढतेने पाळल्याबद्दल अभिमान वाटत होता. त्या आनंदांतच गप्पा मारीत आम्ही आमच्या छावणीकडे परतलों.

वडिलांना देवाज्ञा व नंतर

एप्रिल-जून १९४२

क्रमसिंहासारख्या उमद्या दोस्ताबरोबर मीना कॅम्पमधले दिवस समाधानांत चालले होते. एक दिवस विक्रमसिंह मला कैरो येथे घोड्यांची शर्यत पाहाण्यास घेऊन गेले. उत्तम जातीचे अरबी घोडे त्या शर्यतींत धावत होते. मी माझ्या आयुष्यांत घोड्यांची शर्यत प्रथमच पाहात होतो.

मात्र निघतांनाच विक्रमसिंहांनी मला बजावून ठेवलें होतें की, तूं शर्यत फक्त पाहावयाची. खेळायचें नाही. खेळणार आम्ही. तूं नुसती शर्यतीची गंमत पाहा. त्याप्रमाणे मी एखाद्या लहान मुलाच्या उत्सुकतेने कोणता घोडा पुढे धावतो हें पाहात होतो. कोणत्याच घोड्यावर मीं पैसे लावले नसल्यामुळे इतरांप्रमाणे मला एखाद्या घोड्याबद्दल विशेष आपुलकी वाटण्याचें कारण नव्हतें. विक्रमसिंह मधूनमधून मला त्या शर्यतींतील कांही खाचाखोचा सांगत होते. आजूबाजूच्या प्रेक्षकांत तर एक आंतरराष्ट्रीय संमेलनच भरल्यासारखें दिसत होतें. लष्करी अधिकारी, ईजिप्तमधील बरच्या घरांतील स्त्रीपुरुष, सामान्य इजिप्शियन लोक, असे अनेक प्रकार त्या समुदायांत होते. जिकडे पाहावें तिकडे काळ्या गोंड्याच्या लाल तुर्की टोप्या दिसत होत्या. आस्ट्रेलियन, ल्यूझीलॅंडर्स, इजिप्शियन, हिंदी या सगळ्यांचे वेगवेगळे सैनिकी गणवेश दिसत होते. आशा,

निराशा, उत्साह, अपेक्षाभंग या सान्या भावनांचे ढग त्या समुदायावरून झरझर जात होते, पण उत्सुकता सान्यांच्याच चेहऱ्यावर एकसारखी नाचत होती. पण ही सारी जत्रा ज्या मैदानावर भरली होती, त्याच्या थोड्याच अंतरावर एक रणमैदान दिवसरात्र तोफांच्या गोळ्यांनी बॉम्बसूच्या दणक्यांनी हादरत होते. आणि याची जाणीव तेथे जमलेल्या त्या रंगीवेरंगी घोळक्यांतल्या लोकांच्या चेहऱ्यावर तेव्हा दिसत नसली तरी मनांत मात्र सान्यांच्याच जागत होती. अत्यंत निराशेच्या, दुःखाच्या काळांत देखील आनंदासाठी चाललेली ही धडपड पाहून मनुष्यस्वभावाचें मोठें नवल वाटलें. विक्रमसिंहाच्या स्वभावाचा मी जेव्हा जेव्हा विचार करतो तेव्हा मला राहून राहून वाटतें की मैत्रीला सच्चा असलेल्या या दिलदार सैनिकांच्या मनांत आपल्या आनंदांत आपल्या मित्राला सहभागी करण्याची अदम्य इच्छा आहे. मी मद्य घेत असल्यामुळे त्याच्या दुसऱ्या छंदाचा तरी आनंद तेवढा मला मिळावा, आणि माझी आर्थिक हानि मात्र होऊं नये याचीहि दक्षता त्यांनी घेतली. त्याचसाठी मी शर्यत फक्त पाहावयाची; खेळावयाची नाही असा इशारा त्यांनी मला दिला. स्वतः विक्रमसिंहांनी त्या शर्यतींत पैसे गमावले नाहीत एवढें मला निश्चित आठवतें. शर्यत संपल्यावर संध्याकाळीं आम्ही मीना कॅम्पमध्ये परत आलों.

वरवर जरी लष्करी छावणीचें हें स्वरूप खेळीमेळीचें आणि निश्चित वाटलें तरी प्रत्येक सैनिकाला व अधिकाऱ्याला अतिशय दक्षतेने राहावें लागत असे. शत्रुपक्षाकडून आमच्या हालचालींची माहिती काढण्यासाठी अनेक युक्त्या योजिल्या जात असत. आम्हांला एक कायमचा खंबीर इशारा दिलेला असे की, आम्ही कांहीहि बोलण्यापूर्वी मागे, पुढे दोन्ही बाजूंना कोण आहे याचा नीट विचार करून मगच बोलवें. पुष्कळदा स्त्रियांचाहि उपयोग बातम्या काढण्यासाठी केला जाई. स्वतःचा देश, बायकामुलें, घरदार सोडून आलेल्या सैनिकाला स्त्री हें जबरदस्त आकर्षण वाटल्यास नवल नाही. प्रथम साधा परिचय, नंतर मद्य, आणि मद्याच्या हेतुपूर्ण अतिरेकांतून वेभान स्थितीतील बडबड अशा पद्धतीने माहिती मिळविण्याचा शत्रुपक्षाचा प्रयत्न असे. लष्करी छावणींतील जीवन ही बाह्यतः वाटते तितकी सरळ व सोपी गोष्ट नव्हे. त्या छावणींतील जवानांच्या व अधिकाऱ्यांच्या दानतीवर, हिंमतीवर अखेरचा निकाल अवलंबून असतो. त्या दृष्टीने सैनिकी अधिकाऱ्यांची जबाबदारी फार गुंतागुंतीची आणि महत्त्वपूर्ण असते.

दैनंदिन कार्यक्रम अशा रीतीने चालू होता. आमचें टपाल सकाळीं नऊ वाजतांच्या सुमारास आम्हाला मिळत असे. एप्रिलच्या शेवटच्या आठवड्यांत मला पहिलें पत्र आलें. पत्र माझे मेहुणे श्री. मोहिते यांचें होतें. मीं पाकीट फोडलें. पत्र वाचूं लागलों. पत्र वाचून मीं मुन्न झालों. असें कांही घडेल याची मला चुकूनहि कल्पना नव्हती. प्रथम तर माझा त्या अक्षरांवर विश्वासच बसेना. ता. १२ मार्चला दुपारीं ४ वाजतां माझ्या परमप्रिय वडिलांना सातारा येथील त्यांच्या निवासस्थानीं देवाज्ञा झाल्याची बातमी त्यांत होती. मी ज्या दिवशीं व ज्यावेळीं हिंदुस्थानचा किनारा सोडला, त्याच दिवशीं व नेमक्या त्याच वेळीं हृदयक्रिया बंद पडून माझ्या वडिलांचा अंत व्हावा ही घटनाच धक्का देणारी होती. त्या अगोदर दोनच दिवस - १० मार्चला - कोरेगाव रोड स्टेशनबाहेर मोटारींत झालेली माझी त्यांची भेट मला आठवली आता ती शेवटचीच भेट ठरली होती. वडिलांचा त्या वेळचा तापामुळे थोडा त्रासलेला दिसणारा चेहरा, गरम हात आणि माझ्याडे डोळे भरून पाहणारी त्यांची ती प्रेमळ नजर मला आठवली. 'तुझ्या पाठीशीं आपलीं कुलदैवतें आहेत,' असें मला सांगणारा त्यांचा तो सश्रद्ध स्वर आठवला. संचित मुद्रेने पोर्चमध्ये माझी वाट पाहात उभी असलेली त्यांची मूर्ति आठवली. आणि... आता ते गेले होते. मी वधिर झाल्यासारखा बसलों होतो. कांही मुचत नव्हतें. शेजारच्या तंबूंत राहणाऱ्या विक्रमसिंहाच्या नोकराला मीं हाक मारली, "केशव -" केशव माझ्यापुढे येऊन उभा राहिला. माझा तो विलक्षण चेहरा पाहून त्याला कांहीच बोध होईना. मला आलेलें पत्र त्याच्याजवळ दिलें आणि सांगितलें, "हें महाराजांना नेऊन दे."

माझें पत्र वाचतांक्षणींच विक्रमसिंह माझ्या तंबूंत आले. अनेक प्रकारें माझें सांत्वन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. बराच वेळ ते माझ्याजवळ थांबले. मला जेवणाची मुळीच वासना नव्हती. दुपारीं विक्रमसिंहांनी खूप प्रयत्न करून मला चहा मात्र घ्यायला लावला.

माझें सांत्वन करीत असतांनाच विक्रमसिंह मला म्हणाले, "साळवी, तूं हिंदुस्थानाला जाऊन तुझ्या माणसांना भेटून ये, तुलाहि बरें वाटेले. त्यांचेंहि थोडें सांत्वन होईल. मीं माझ्यासाठी रजा मंजूर करून घेतली आहे. ती रद्द करून मी आघाडीवर जातो. माझ्याऐवजी तूं रजा घेऊन जा." विक्रमसिंहांना लढाईवर येऊन वर्ष दीड वर्ष झालें होतें. आपल्या राज्याची व्यवस्था राणी-

साहेबांच्याकडे सोपवून ते आले होते. आपल्या राज्याच्या कारभाराबद्दल आणि प्रजेबद्दल त्यांना चिंता वाटतच होती. आपल्या राज्यांत एकदा जाऊन येणें एका राजाचें कर्तव्य म्हणून त्यांना आवश्यकच होतें. अशा स्थितींतहि स्वतःला मिळालेली हिंदुस्थानांत जाण्याची संधि ते मला देऊं करित होते, हें त्यांच्या दिलदारीचें आणि खऱ्या मित्रत्वाचें द्योतक होतें. परंतु माझ्यापुढे प्रश्न होता की मी हिंदुस्थानांत जाऊन तरी काय करणार ? श्री. मोहिते तेथे होतेच व त्यांनी पत्रांत लिहिलें होतें की आपण सर्व कांही करित आहोंत. म्हणून हिंदुस्थानला न जाण्याचेंच मीं शेवटीं ठरविलें. मात्र वडिलांच्या निधनानंतर माझ्या कुटुंबियांना आर्थिक मदत पोहोचविण्याची व्यवस्था केली पाहिजे असें ठरवून मीं माझ्या पगारांतून दर महिन्याला दोनशे रुपयांची अॅलॉटमेंट करून ती रक्कम हिंदुस्थानांत माझ्या आईला मिळावी अशी व्यवस्था केली.

आता लढाईवर जाण्याची संधि मिळाली तरच मनाची विषण्णता, निराशा, दुःख यांना कांही आळा बसण्याची शक्यता होती. म्हणून विक्रमसिंहाच्या मदतीने मीं तसा निकराचा प्रयत्न सुरू केला. माझी आफ्रिकेंत रवानगी झाली होती ती मुख्यतः विक्रमसिंहांना मोकळें करण्याकरिताच. विक्रमसिंहांची रजाहि मजूर झाली होती. शेवटीं आमच्या प्रयत्नांना यश आलें व २००-३०० सैनिकांसह मी कर्नल लॅकेस्टर यांना मदत म्हणून सुएझ कालव्याचें रक्षण करण्याच्या कामगिरीवर रवाना झालों. जातांना मी माझ्या प्रियमित्राचा— विक्रमसिंहाचा निरोप घेतला. त्यांनी मला कडकडून मिठी मारली व माझ्या भविष्य काळांत मला भाग्य लाभवें (best of luck) अशी सदिच्छा व्यक्त केली.

सुएझ कालव्याच्या काठावर मी जेमतेम एक आठवडा होतां. त्या काळांत अशा दाट बातम्या होत्या की माझ्या रेजिमेंटला लवकरच इराकमध्ये शांतता-विभागांत पाठविलें जाईल. कारण आमच्या रेजिमेंटला आफ्रिकेंत येऊन जवळ जवळ ३ वर्षे झालीं होती. आणि म्हणून आम्हांला विश्रांतीचा हक्क प्राप्त झाला होता. येथील एका आठवड्याच्या वास्तव्यानंतर मला तांत्रिक शिक्षणासाठी पॅलेस्टीनमध्ये जावें लागलें. तेथे एम्. टी. कोर्स (मोटर ट्रान्स्पोर्ट कोर्स) म्हणजे मोटरबद्दलचा यांत्रिक अभ्यासक्रम मला शिकावा लागला. तेलाविन्ह या गावीं या लष्करी शिक्षणाची सोय होती. या अभ्यासक्रमांत तेथे नेमलेल्या इंग्रज तंत्रज्ञांकडून मोटर इंजिनची घटना, विघटना, प्रत्येक भागाची कार्यपद्धति

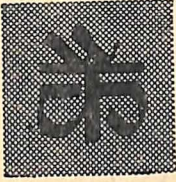
या सर्वांची संपूर्ण तांत्रिक माहिती मला मिळाली. तेलाविष्वे येथे मी तीन आठवडे होतो.

पॅलेस्टिनमधून मी शिक्षणक्रम संपवून सुएझ कालव्याकडे परत आलो. आमच्या छावणीच्या ठिकाणी येऊन पाहतो तो सर्व छावणी रिकामी. मला कांहीच कळेना. नंतर चौकशी केल्यावर मला तेथल्या स्थानिक अधिकाऱ्याकडून कळलं, की माझ्या रेजिमेंटमधले सर्व सैनिक आधीच आघाडीवर रवाना झाले आहेत. जातांना त्यांनी त्या अधिकाऱ्याला सांगून ठेवलं होतं की आमचा एक अधिकारी येईल, त्यालाहि तिकडे येण्यास सांगावं. मला त्या स्थानिक अधिकाऱ्याने तो निरोप सांगितला आणि सांगितलं की तुम्ही कैरोला जाऊन आपले हुकूम घ्या. त्याप्रमाणे मी कैरोला गेलो व तेथील कार्यालयांत जाऊन आघाडीवर जाण्याचा हुकूम मिळविला.

कैरोला वाहतुकीचें साधन मिळविण्यासाठी मला एक दिवस थांबावं लागलं. दुसऱ्या दिवशीं एक कॉन्व्हॉय (लष्करी वाहनांचा काफला) मला मिळाला. आणि त्यांतिल एका वाहनाने मी योब्रुक येथे आघाडीवर पोहोचलो.

रणभूमीवरील जीवन

जून १९४१

रो ते टोब्रुक हा प्रवास पूर्ण करायला आम्हांला तीन दिवस लागले. लष्करी हालचालीकरिता समुद्रकिनाऱ्याला समांतर कांही मैलांवर बांधलेल्या पक्क्या डांबरी सडकेवरून आम्ही चाललो होतो वारंवार आम्हांला तीन मोठी शहरं लागलीं. प्रथम अलेक्झँड्रिया हें बंदर लागलें. त्यानंतर सिदी बरानी, सोलम व टोब्रुक या क्रमाने आम्ही गेलों. हें अंतर ४५० मैलांपेक्षा थोडें अधिकच आहे. सोलमच्या आसपास असतांना आमच्यावर एक विमानहल्ला झाला, पण सुदैवाने त्यांत कोणी दगावले नाही, जखमीहि झालें नाही.

टोब्रुक हें भूमध्य समुद्रावरचें आफ्रिकेच्या वाजूचें एक छोटें बंदर आहे. कैरो व सहाराचें वाळवंट यामधील युद्धाच्या हालचालीच्या दृष्टीने हें बंदर अत्यंत महत्त्वाचें होतें. तें जर्मनांच्या हातांत पडल्यास त्यांना सैनिकांची कुमक, दारूगोळा व अन्नधान्याचा पुरवठा इत्यादि सर्व वाहतूक समुद्रमार्गाने करणें अत्यंत सुलभ झालें असतें. या युद्धाच्या डावांत टोब्रुक हें जणूं हुकुमाचें पान होतें; तें ज्याच्या हातांत असेल त्याला जिंकण्याची चांगलीच संधि होती. म्हणून त्या बंदराचें जर्मनांपासून संरक्षण करणें ही आमची कामगिरी होती. या पूर्वी दोन वेळां जर्मन व इटालियन सैन्यांनी टोब्रुक काबीज करून कैरोच्या

दिशेने कूच करण्याचा प्रयत्न केला होता. दोन वेळां त्यांना आम्हीं हटविलें होतें व तिसऱ्या वेळीं त्यांचा तोच प्रयत्न चालला होता म्हणून आम्ही तेथे आलों होतो.

टोब्रुकच्या संरक्षणासाठी लष्करी दृष्ट्या जय्यत तयारी करण्यांत आली होती. शत्रु ज्या दिशेने हल्ला करणार त्या बाजूने प्रथम सुरंग पेरलेले होते. त्यानंतर अँटी टँक ट्रॅचेस (रणगाडा प्रतिबंधक खंदक) खणून ठेवलेले होते. या अर्ध-वर्तुळाकार खोल खंदकांतून टँक चाल करून येऊं शकत नसत मध्ये जेथे जागा सोडलेली असे तेथे सुरंग पेरलेले असत. या खंदकाच्या मागे व्यक्तिप्रतिबंधक व टँकप्रतिबंधक सुरंग पेरून ठेवलेले असत. या दोन प्रकारच्या सुरंगांतील फरक असा की, ते विशिष्ट वजनानेच फुटत. टँकप्रतिबंधक सुरंगावर माणसाचा पाय पडला तर तो सुरंग फुटत नसे. सुरंगाचा स्फोट त्यांतील स्प्रिंगवर अवलंबून असतो व ती स्प्रिंग विशिष्ट वजनानेच दबली जाते. या सुरंगाच्याहि मागे कॉन्सेंटिना वायर (काटेरी तारांची उभीं केलेली वेठोळीं) लावलेली असे.

या तारांच्या मागे पेरिमीटर म्हणचे कुंपणाला लावतात तशा काटेरी तारा समांतर व शिवाय 'X'फुलीप्रमाणें लावलेल्या असतात. पेरिमीटरपासून संरक्षण योजना सुरू होते ती पहिल्या सुरंगरेषेपर्यंत. महाभारतांतल्या चक्रव्यूह, मत्स्यव्यूह या व्यूहांसारखाच हा आधुनिक संरक्षण व्यूह होता. या व्यूहांतील एकेक रेषा ओळांडतांना शत्रूला धोका असतो. मात्र व्यूह कापून, पेरिमीटर तोडून शत्रु एकदा आंत आला की तो सरळसरळ हल्ला करूं शकतो.

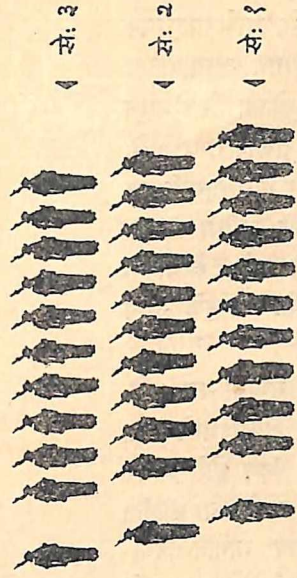
आघाडीवर ज्या खंदकांत अम्ही राहिलों होतो ते खंदक व डग-आऊट (जमिनींत खणून तयार केलेले निवास-स्थान) सर्व इटालियन सैन्याने, टोब्रुकचें संरक्षण करीत असतांना स्वतःच्या संरक्षणव्यवस्थेसाठी तयार केलेले होणे. टोब्रुकच्या संरक्षणाची जबाबदारी आमच्यावर आल्यानंतर नवीन खंदक व डग-आऊट तयार करण्याइतका वेळ आमच्याजवळ नव्हता. युद्धाचा साराच वेग अतिशय जलद होता आणि म्हणून आम्ही त्या तयार संरक्षणव्यवस्थेचाच आश्रय केला होता. वस्तुतः असें करणें युद्धशास्त्राच्या दृष्टीने संपूर्णपणें चुकीचें आणि धोक्याचेंहि होतें. कारण शत्रूला आमच्या आश्रयस्थानांची खडान् खडा माहिती होती.

पेरिमीटर अर्धवर्तुळाकार असून त्याच्यामागील खंदकामध्ये आश्रय घेऊन सैनिकपेरिमीटरचें संरक्षण करीत. या संरक्षण फळीच्या मध्याला खंदकाच्या मागे

सेवशन कमांडर

सेवशन

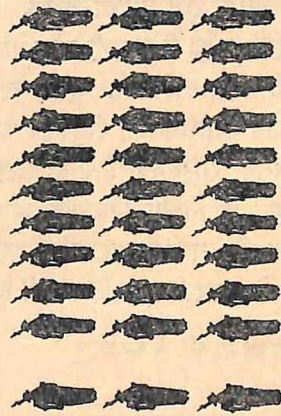
से: ३

से: २

से: १

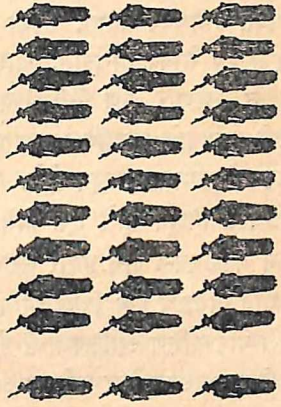
पेटून

पेटून कमांडर

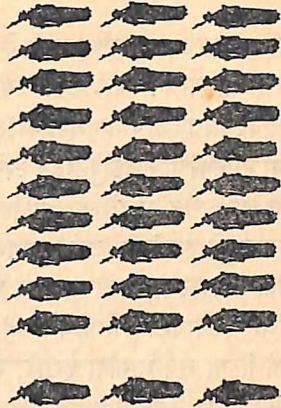
पेटून

पेटून कमांडर

पेटून

पेटून कमांडर

पेटून

पेटून कमांडर

कंपनी

कंपनी कमांडर

आणि फळीच्या लगतच त्या सैन्याचा मुख्य सेनापति राहत असे. त्याचे साहाय्यक अधिकारी तेथेच त्याच्याजवळच असत. त्या वसति स्थानामागे अर्ध्यापाऊण मैलाच्या अंतरावर पायदळ व ब्रेनगन कॅरिअर [कॅरिअर (छोट्या टॅक्स)मधून हल्ला करणाऱ्या सैनिकांची तुकडी] प्लॅटून असें दोन प्रकारचे राखीव सैन्य असे. पेरिमीटरचे संरक्षण करीत असलेल्या सैनिकांना कोणतीही कुमक लागली तर राखीव विभागांतूनच पुरविली जाई. प्रथम पायदळ आणि अंतिम आणीबाणीच्या प्रसंगी कॅरिअर प्लॅटून असा मदत पुरविण्याचा क्रम असे. सैन्याच्या या सर्व भागांचा एकमेकांशी टेलिफोनने संबंध जोडलेला असे. त्यामुळे मुख्य सेनानीला छावणीच्या सर्व भागांना इशारे, हुकूम देतां येत.

अशा रचनेच्या या छावणीमधील सैन्याची संघटनाहि सुव्यवस्थित असे. या संघटनेतील सर्वांत लहान घटक म्हणजे सेकशन. प्रत्येक सेकशनमध्ये सात पासून अकरापर्यंत सैनिक असतात. अशा तीन सेकशनचे प्लॅटून होतें प्रत्येक प्लॅटूनमध्ये २५ ते ३० सैनिक असतात. चार प्लॅटून्सची एक कंपनी. या कंपनीत सैनिकाखेरीज न लढणारे पण सैनिकांच्या दैनंदिन गरजा भागविणारे—आचारी, भिस्ती, झाडूवाले इत्यादि असतात. त्यामुळे कंपनीची संख्या लढणारे सैनिक व न लढणारे कामगार मिळून होते. अशा तीन कंपनींचें एक बटालियन व तीन बटालियन्स मिळून होते एक ब्रिगेड. एक ब्रिगेड म्हणजे सैनिक व कामगार मिळून जवळजवळ पांच हजार संख्या होते. टोब्रुकच्या संरक्षणासाठी अशा एकंदर तीन ब्रिगेडचे एक डिव्हिजन होतें. त्यांपैकी एक ब्रिगेड आमचें होतें व उरलेलीं दोन दक्षिण आफ्रिकनार्चीं होतीं.

मी आघाडीवर आल्याबरोबर कर्नलला आल्याची वार्ता दिली. त्यांनी मला सांगितलें की आपल्या ब्रिगेडला येथे तात्पुरते बोलावले आहे. थोड्याच दिवसांत आपल्याला परत जायला मिळेल. कारण आपलें ब्रिगेड गेलीं तीन वर्षे रणांगणावर होतें. कर्नल लॅकेस्टरनी याच वेळीं मला या ब्रिगेडसंबंधी एक लक्षांत राहण्यासारखी घटना सांगितली. सुएझ कालव्यावर तें ब्रिगेड असतांना त्या ब्रिगेडमधील दोन बटालियन्सना टोब्रुककडे जाण्याची सूचना आली व गेलीं तीन वर्षे त्यांच्या बरोबर राहिलेल्या तिसऱ्या बटालियनला—‘कॅमेरोन्स’ना दुसऱ्या ब्रिगेडला जोडून शांततेच्या विभागांत जाण्याची सूचना आली. कॅमेरोन्सनी त्या सूचनेबद्दल तीव्र नापसंती दर्शविली. मराठी लाइट इन्फ्रन्ट्री व २/७ गुरखा रायफल्स या दोन भारतीय बटालियन्सशीं हे विदेशी, युरोपीय कॅमेरोन्स इतके

एकरूप झाले होते की, ते मराठ्यांची व गुरख्यांची भाषासुद्धा बोलू लागले होते व त्यांनी आपापसांत चांगलेच स्नेहसंबंध प्रस्थापित केले होते. आपल्याला शांतता असलेल्या प्रदेशांत जावयास मिळत आहे, याचाहि विचार न करता त्यांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना स्पष्टपणे सांगितले की आम्ही गेली तीन वर्षे मराठा व राजपूत यांच्याबरोबर एकत्र जगत आहोत, आता मरायचें असलें तरी आमच्या या बांधवांच्या बरोबरच मरूं. आमची ताटाटूट होऊं नये. अर्थातच त्यांचें म्हणणें लक्षांत घेण्यांत आलें व तें ब्रिगेड अखंड राहूनच टोब्रुकला आलें.

या ब्रिगेडमधील विविधतेतील एकविधता अभिवादनाच्या वेगवेगळ्या प्रकारांतून तर फारच स्पष्टतेने प्रतीत होत असे. सकाळीं आपल्या डग-आऊटच्या बाहेर पडलें की वेगवेगळ्या प्रांतीयांच्या डग-आऊटसमोर जातांना भिन्नभिन्न प्रकारें अभिवादनाची देवघेव कानीं यायची. शीख सरदार 'सत् श्री अकाल' म्हणून अभिवादन करायचे, गुरखा जवान 'जय रामजीकी' या शब्दांनी स्वागत करायचे, एखादा ओळखीचा जवान 'रामराम' म्हणायचा तर कॅमेरोन्स 'गुड मॉर्निंग सर' म्हणायचे. आणि मधूनच एखाद्या पंजाबी मुस्लिम जवानाचा 'अस्सलाम आलेकुम्' कानीं यायचा. यांतहि गंमत अशी यायची की मराठा जवान शीख सरदाराला 'सत् श्री अकाल' म्हणायचा आणि कॅमेरोन्स गुरख्यांना पाहून शक्य तितक्या स्पष्ट उच्चारंत 'जय रामजीकी' म्हणायची कोशिस करायचे.

सैन्यांतील जवानांमध्ये आपल्या नागरी जीवनामधल्या धर्म, देश, भाषा, रंग या सान्यांच्या भिंती आपोआप कोसळून पडतात व त्यांच्यांत झालेला स्नेहभाव अखंड व अभंग राहतो. केवळ दोनतीन वर्षांच्या सहजीवनाने निर्माण झालेलें नातें अखंड राहण्यासाठी प्राणहि संकटांत घालण्यास मागेपुढे न पाहणाऱ्या त्या दिलदार 'कॅमेरोन्स'ची जेव्हा आठवण येते तेव्हा मन आदराने भरून जातें, आणि मनांत विचारयेतो, या जवानांचा आदर्श समोर ठेवून जर आपण नागरी जीवनांतहि वागलों तर प्रांताप्रांतांतले सारे भेदभाव दूर होऊन खांद्याला खांदा लावून देशाच्या उत्कर्षासाठी झटणारे आपण सारे बंधु आहोंत ही एकात्मतेची भावना आपल्यांत किती सहजपणें जागी होईल.

त्या छावणींत मला कॅरिअर प्लॅटूनचा अधिकारी म्हणून कामाचा ताबा घेण्यास सांगितलें गेलें. मी येण्यापूर्वी एका हवालदाराकडे हें काम होतें. त्याच्याकडून मी चार्ज घेतला. रोज सूर्योदयापूर्वी एक तास व सूर्यास्तापूर्वी एक

तास आम्हांला युद्धाचा संपूर्ण गणवेश घालून सर्व शस्त्रे बरोबर घेऊन तयार राहावे लागे. जणू दुसऱ्याच क्षणीं लढाई सुरू होईल आणि प्रतिकार करावा लागेल अशा तयारीने रोज ती कवायत करावी लागे. याखेरीज दुसरें महत्वाचें काम म्हणजे शत्रूच्या हालचालींची टेहेळणी करून येणें. एका विशिष्ट ठिकाणाहून निघून विशिष्ट जागेची पाहाणी करून ठरलेल्या वेळीं परत यावयाचें व पाहिलेल्या जागेजागेवरच्या शत्रूच्या हालचालींबद्दल माहिती मिळवून आणावयाची असें त्या कामाचें स्वरूप असे. या कामांत धोका निश्चित होता. परंतु तें करणें तितकेंच आवश्यक होतें. आमचें काम संरक्षणाचें होतें, त्यामुळे हल्ला करणें आमच्या कक्षेंत येत नसे.

येथे मी एक खडक खोदून तयार केलेल्या डग आउटमध्ये राहत होतो. वर असलेल्या खडकामुळे बॉम्बिंगपासून ही जागा सुरक्षित होती. डग आउटमध्ये माझे दोवे सोबती कॅप्टन लॅबर्ट व कॅप्टन डिरोझिन्स्की [Deirozinsky] माझ्याबरोबर राहत होते. (कॅप्टन डिरोझिन्स्कीच्या लांबलचक नांवाचें आम्ही 'झीरो' असें सुटसुटीत रूप करून टाकलें होतें.) आमच्या येथील दैनंदिन जीवनांत पाण्याची अडचण भासत असे. लढाई वाळवंटांत चालू असल्याने पाण्याची टंचाई होती. प्रत्येक अधिकाऱ्याला जवळजवळ एक गॅलन गोडें पाणी दररोज मिळे. आमच्या सर्व गरजा आम्हांला त्या एका गॅलनमध्ये भागवाव्या लागत. आम्ही तिचे रोज थोडें थोडें पाणी साठवीत असूं आणि त्या पाण्याने एकेकाला पाळीपाळीने तीन दिवसांनी स्नान करता येत असे. रोज स्नान करावयाचें असल्यास खारें पाणी मिळत असे.

आघाडीवर येऊन मला कांही दिवस झाले आणि दि. १९ जूनला कर्नल लॅकेस्टर यांनी मला बोलावून हुकूम दिला की आज दुपारीं चार वाजतां निघून छावणीच्या एका बाजूने जाऊन सिदी रझाक येथे चाललेल्या शत्रूच्या हालचालींची शक्य तितक्या जवळून टेहेळणी करून एल् अॅडम या गावावरून उद्या पहाटे चार वाजेपर्यंत परत ये. बरोबर कॅरिअर्सचें एक सेक्शन घेऊन जा. शत्रूच्या हालचाली बऱ्याच जवळपास चालल्याच्या दाट वातावरणा आहेत. तरी नक्की परिस्थिति पाहून ये. माझ्याप्रमाणेच कॅप्टन लॅबर्टलाहि टेहेळणी करून येण्यासाठी कर्नलनी आधीच वेगळ्या दिशेने पाठविलें होतें.

वर दिलेल्या आशयाचा हुकूम मला मिळाला असला तरी तो वर दिलेल्या शब्दांत मात्र नव्हता. लष्करांतील हुकूम देण्याची पद्धत इतर खात्यांपेक्षा

फार वेगळी असते. वरिष्ठ अधिकारी आपल्याला बोलावून घेऊन हुकूम देतो. तो जें सांगतो त्याचें आपण टिपण करून घ्यायचें असतें. हुकुमाचे मुद्दे ठरलेले असतात. मला कर्नलनी जो हुकूम दिला त्याचें मीं केलेलें टिपण पुढे दिलें आहे.

Information : Enemy suspected digging in at Sidi Razak. Enemy strength not known.

Object : Reconnaissance. Enemy movements at and about Sidi Razak.

Orders : You will go & get information on following points : i) Enemy movements ii) Enemy strength iii) Enemy position. You will carry one section of carriers with you.

Route : Our position-Perimetergatet-Sidi Razak-Return via El-Adam

Time of Departure : 1600 Hours

Time of Arrival : 0400 Hours

Time

माहिती : सिदी रझाक येथे शत्रु खंदक खणीत असावे अशी शंका. शत्रुसैन्याची संख्या माहिती नाही.

उद्देश : टेहेळणी. सिदी रझाक येथील व जवळपासच्या शत्रूच्या हालचाली.

हुकूम : जाऊन पुढील मुद्यांवर माहिती मिळवून आणणें.

१) शत्रूच्या हालचाली २) शत्रूची संख्या ३) शत्रूची जागा.

बरोबर कॅरिअरचा एक सेक्शन घेऊन जाणें.

मार्ग : आपली छावणी,—पेरिमीटर दरवाजा,—सिदी रझाक एल्-अॅडम-मार्गें परत.

निघण्याची वेळ : दुपारी चार वाजतां.

परत येण्याची वेळ : पहाटे चार वाजतां.

वेळ

‘टाइम’ असें वरिष्ठाने म्हणतांच वरिष्ठाच्या घड्याळाप्रमाणे आपल्या घड्याळांतील वेळ मिनिटांबरोबर लावून घ्यायची असते. हुकूम देणारा अधिकारी तशी सूचना देतो. त्याने वेळ सांगून ‘Now’ (आता) असा शब्द उच्चारला की घड्याळ लावावयाचें अशी पद्धत आहे. त्याप्रमाणे दुपारी अडीच (1430 Hours) अशी वेळ मीं माझ्या घड्याळांत केली.

हैं सर्व झाल्यावर वरिष्ठाला सलाम ठोकून निघावयाचे हुकुमाची ही पद्धत निश्चित आणि आटोपशीर असते. “कांही प्रश्न ?” हा त्या हुकुमाचा शेवट असतो. सहसा प्रश्न विचारण्याची आवश्यकताच भासत नाही. हा हुकुम केवळ एका अधिकाऱ्यासाठी नसून त्याने आपल्या हाताखालच्या अधिकाऱ्याला, त्याने त्याच्या हाताखालच्याला अशा रीतीने या हुकुमाची जाणीव करून द्यावयाची असते. आमच्यापैकीं एखाद्याला अपघात झाला. जरी प्रत्यक्ष मृत्यु आला तरी पुढे काय करायचे याची प्रत्येकाला माहिती असते. काम कधीच थांबत नाही. अखेरचा माणूस आणि अखेरची गोळी (The last man and last round) संपेपर्यंत हुकुमाची तामिली चालू राहते. तशी सगळी व्यवस्था करून मी ठरलेल्या वेळीं कामगिरीवर निघालों.

टेहेळणी

जून १९४२

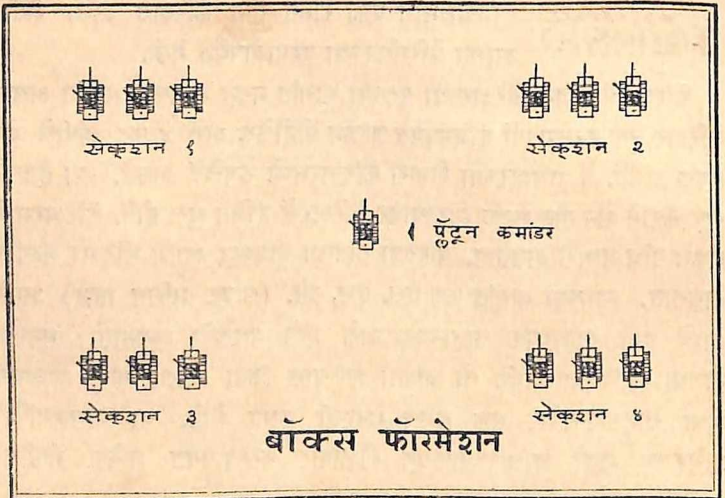

ला मिळालेल्या हुकुमाची तामिली करण्यासाठी दुपारी बरोबर ४ वाजतां मी तीन कॅरिअर्स व माझें व स्वतःचें कॅरिअर घेऊन निघालों. माझें कॅरिअर सर्वांत पुढे व त्याच्या मागे एका रांगेंत तीन कॅरिअर्स अशा रीतीने आम्ही पेरिमीटरच्या दरवाजापर्यंत गेलों.

कॅरिअरचें इंजिन कॅरिअरच्या पुढच्या भागांत नसून मागच्या भागांत असतें. कॅरिअर सुरू करण्यापूर्वी इंजिनपर्यंत जाऊन पोंहोचेल असें ४ फूट लांबीचें एक हँडल असतें. तें ड्रायव्हरच्या शेजारीं कॅरिअरमध्ये ठेवलेलें असतें. त्या हँडलने खूप जोराने दोन तीन झटके मारल्यावर कॅरिअरचें इंजिन सुरू होतें. कॅरिअरमध्ये एकूण पांच माणसें असतात. पहिल्या तोंडाला ड्रायव्हर आणि कॅरिअर कमांडर असतात. मागच्या भागांत एक एल. एम्. जी. (लाइट मशिन गनर) आणि त्याचे दोघे साहाय्यक साहाय्यक असे तिघे वसलेले असतात. गनरला गोळ्या पुरवितात आणि तो जखमी झाल्यास किंवा त्याला मृत्यु आल्यास दोघा साहाय्यकांपैकी एक लगेच गनरची जागा घेतो. या पांचजणांपैकी प्रत्येकाला गाडी चालविण्यापासून गोळीबार करण्यापर्यंत प्रत्येक गोष्टीची माहिती असते.

वरिष्ठाकडून हुकूम येतांनाच आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट मला सांगण्यांत आली होती. ती म्हणजे परवलीचा शब्द. (पास वर्ड.) संध्याकाळीं अंधार पडल्यानंतर आपली ओळख पटविण्यासाठी प्रत्येकाला परवलीचा शब्द माहीत असावा लागतो. हा परवलीचा शब्द वारंवार बदलत असतो. एखाद्या फळाचें अगर फुलाचें नांव किंवा अशासारखाच एखादा शब्द परवलीचा म्हणून ठरविला जातो. हे शब्द सामान्य असले तरी त्या रात्रीपुरतें त्यांना असामान्य महत्त्व असतें. कधीकधी एकच नव्हे तर दोन परवलीचे शब्द असतात. ब्रिगेड व डिव्हिजन या दोन्हींचे परवलीचे शब्दहि वेगवेगळे असतात. मी ते दोन्ही घेतले होते. व निघण्यापूर्वी माझ्या तीनहि कॅरिअरमधल्या जवानांना ते सांगून ठेवले होते. हे शब्द शक्य तितके गुप्त ठेवावयाचे असतात.

पेरिमीटरच्या दरवाजाबाहेर पडल्यानंतर मी माझ्यामागून येणारे कॅरिअर्स थांबविले. त्यांना 'बॉक्स फॉर्मेशन' म्हणजे एक कॅरिअर पुढे, त्याच्यामागे फर्लीगभर अंतरावर दोन्ही बाजूंना एक एक कॅरिअर आणि सर्वांत मागे दोन फर्लीगावर एक कॅरिअर अशी पेटीसारखी रचना करून आम्ही पुढे चाल करूं लागलों. कॅरिअर्स चालू असतांना मला माझ्या माझ्या कॅरिअरमधून इतर कॅरिअरमधील सैनिकांशी बोलतां येण्याची व्यवस्था वायरलेस टेलिफोनने केलेली

कॅरिअर पुटून ची फॉर्मेशनस्

सेक्शन १

१२

१३

पुटून कमांडर

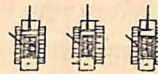
१४

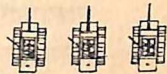
फाईल फॉर्मेशन

सेक्शन १

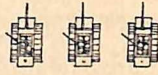
२

३

पुटून कमांडर

४ ४

एक्स्टेंडेड
फॉर्मेशन

कॅरिअर साहेबाचे कॅरिअर

अरो हेड
फॉर्मेशन

२

४१

सेक्शन - ३

कॅरिअर पुटून कमांडर

१४

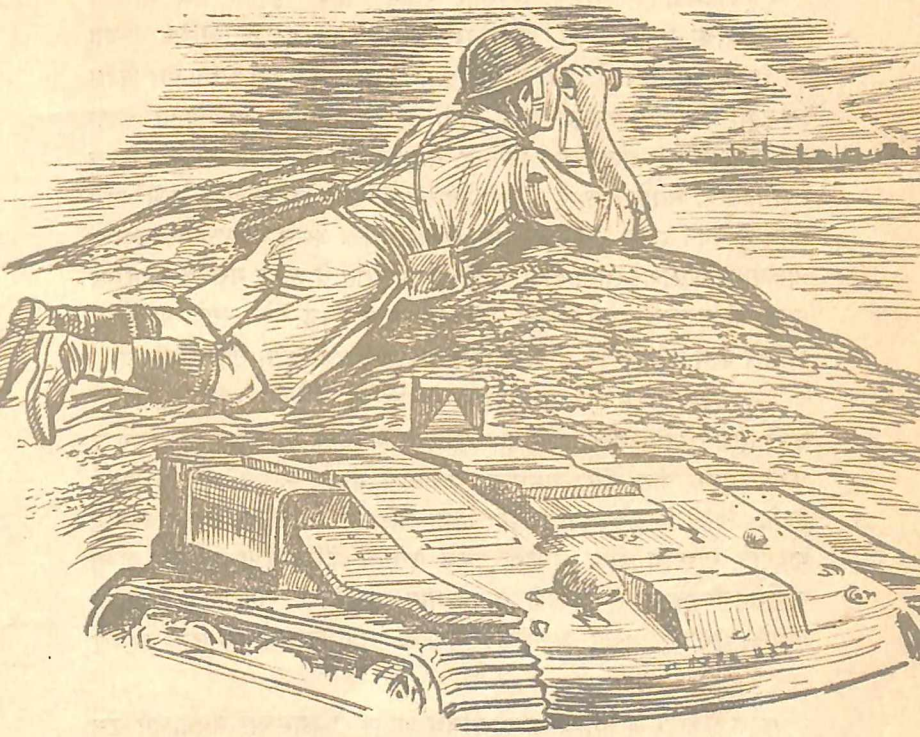

कॅरिअर साहेबाचे कॅरिअर

असे. या संवादयंत्राला आमच्या परिभाषेत 'वॉकी टॉकी' असें नांव होतें. मीं माझ्यामागून येणाऱ्या कॅरिअर्समधील जवानांना त्यांना जें कांही दिसेल त्याचें टिपण करून घेण्याची सूचना 'वॉकी टॉकी'वरून दिली व आम्ही पुढे चाल करूं लागलों. माझा कॅरिअर सर्वांत पुढे होता.

आमची चाल सुरू झाल्यानंतर तास दीडतासानंतर म्हणजे सूर्यास्ताच्या सुमाराला आम्हांला आकाशांत विमानाची घरघर ऐकूं येऊं लागली. मी तो आवाज ऐकतांच सर्वांना कॅरिअर्स थांबवून खाली उतरून सुरक्षित जागा घेण्याचा हुकूम 'वॉकीटॉकी'वरून दिला. ताबडतोब कॅरिअर्स थांबले. सगळ्या जवावांनी पटापट कॅरिअरवाहेर उड्या टाकून सुरक्षित जागा घेतल्या. तोच शत्रूच्या दिशेकडून २५-३० विमाने झपाट्याने आमच्या छावणीकडे गेलीं व आमच्या राहाण्याच्या डग आउटसवर बॉम्ब हल्ला करून सोसाट्याच्या वेगाने आमच्या डोक्यांवरून निघून गेलीं. विमाने निघून जाईपर्यंत व त्यांचा आवाज येईनासा होऊन संपूर्ण सुरक्षितता आहे असें वाटेपर्यंत आम्ही त्या जागेंत पडून राहिलें होतों. बाँब पडल्यानंतर त्याचा स्फोट झाला म्हणजे त्याचे तीक्ष्ण विनाशक तुकडे वर फेकले जातात; व जमिनीच्या ल्यात असणाऱ्याला इजा होत नाही. म्हणून बाँब-हल्ल्याच्या वेळीं नेहमी जमिनीवर पडून राहणेंच सुरक्षित असतें. आमचे चार कॅरिअर्स वाळवंटांतील वाळू उडवीत धावत असल्यामुळे त्या विमानांना आमचा शोध लागला असला पाहिजे असें आम्हांला वाटलें होतें. परंतु तें खरें नव्हतें. म्हणून आमच्यावर बाँबहल्ला झाला नाही. आम्ही सर्व आपापल्या कॅरिअर्समध्ये जाऊन बसलों व पूर्वीच्याच वेगाने आमच्या ध्येयस्थळाकडे चाल करूं लागलों.

संपूर्ण अंधार होण्यापूर्वी आम्ही सिदी रझाकपासून एक मैल अंतरावर येऊन थांबलों. तेथे शत्रूच्या हालचाली चाललेल्या आहेत अशी बातमी होती. त्यांचें निरीक्षण करण्याच्या कामगिरीवर आम्ही आलों होतों. कॅरिअर्स थांबविल्यावर सर्वांत पहिलें आणि सर्वांत महत्त्वाचें काम म्हणजे कॅरिअर्स वाळूच्या टेकाड्यांचा आडोसा घेऊन लपवून ठेवणें. कॅरिअर्सच्या सुरक्षिततेची खात्री झाल्यावर मी कामाला लागलों. माझ्या बरोबरच्या जवानांना कॅरिअर-मधून किंवा खाली उतरून जरूर असल्यास आजूबाजूला फिरून पण आडोसा घेऊन हुशारीने माहिती गोळा करण्याच्या सूचना मी दिल्या. मी स्वतःहि दुर्बीणीच्या साहाय्याने शत्रूच्या हालचालीचें निरीक्षण करूं लागलों व मला

मी स्वतःहि दुर्बिणीच्या सहाय्याने शत्रूच्या हालचालींचें निरीक्षण करूं लागलों.

दिसणाऱ्या गोष्टींचीं टिपणें करूं लागलों. खंदक खणले जात होते, सैन्याची जमवाजमव केली जात होती. मधूनच व्हेरीलाइट पिस्तुलांतून बाहेर फेकल्या जाणाऱ्या निरनिराळ्या रंगाच्या प्रकाशझोतांनी इशारे देण्याचेप्याचें कामहि चालू होतें. ट्रॅक्स, जीप्स इत्यादि वाहनांचे अनेक आवाज ऐकूं येत होते. ही सर्व लढाईची पूर्वतयारी आहे हें स्पष्टच होतें. जवळजवळ दीड तासानंतर आमचें हें निरनिराळ्या अंतरावरून टेहळणीचें काम संपलें. लगेच आम्ही तेथून सुमारें १० मैलांवर असलेल्या एल् अॅडॅमच्या दिशेने निघालों. आता संपूर्ण अंधार असल्याने आम्हीं कॅरिअर्स अधिक जवळ घेतलीं व चाल सुरू केली.

एल्-अॅडमपासून सुरक्षित अंतरावर राहून आम्ही पूर्वीप्रमाणेच माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला. सिदी रझाकपेक्षाहि येथे शत्रूची अधिक जय्यत तयारी चालू असल्याचें आमच्या निदर्शनास आलें. सिदी रझाकपेक्षा एल्-अॅडम आमच्या छावणीला अधिक जवळ होतें. म्हणून तेथूनच आमच्यावर हल्ला करण्याची शत्रूची तयारी सुरू असावी. वाहतुकीच्या साधनांची तर तेथे खूपच गर्दी दिसली. सुमारे तासभर आमचें टेहळणीचें काम चालू होतें. माझें काम संपतें न संपतें इतक्यांत माझ्या एका कॅरिअरमधील जवान धावतच परत आले. त्यांच्यावर गोळीबार झाला होता. रात्रीच्या अंधारांत ते जवान सुरक्षित अंतरावर न राहतां चुकून शत्रूच्या लष्करी तळाच्या फारच जवळ गेले असले पाहिजेत. आमचें काम पुरें झालेंच होतें. आम्ही ताबडतोब एल्-अॅडम सोडून निघालों.

एल्-अॅडम सोडून सुरक्षित अंतरावर येतांच मी कॅरिअर्स थांबविले, आणि सारीं माणसें आमच्याबरोबरचा दारूगोळा व कॅरिअर्स या सान्यांची तपासणी केली. इतर तीन कॅरिअर्समधल्या जवानांनी गोळा केलेली माहिती एकत्र केली. त्यांनी मिळविलेल्या व मी गोळा केलेल्या माहितीचें स्वरूप बऱ्याच बाबतींत सारखेंच होतें. माहिती एकत्र करतांच कॅरिअर्सची पूर्वीची बॉक्स फॉर्मेशनची रचना मी बदलली व एकामागे एक अशी रांग करून अतिशय वेगाने आम्ही आमच्या छावणीकडे निघालों. रात्रीं बाराच्या सुमारास आम्ही छावणींत पोहचलों.

कर्नल लॅकेस्टर व त्यांच्या हाताखालचे अधिकारी आमच्या जेवणाच्या डग आउटमध्ये माझी वाट पाहत होते. मी मला मिळालेली सर्व माहिती त्यांच्या स्वाधीन केली. त्यानंतर अर्धा तास चर्चा करून त्यांनी माझ्याकडून जास्तीत जास्त माहिती समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला. बहुधा दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं लढाई सुरू होईल असा माझा अंदाज मी कर्नल लॅकेस्टर यांना सांगितला कां कोण जाणे, परंतु त्यांना मात्र अजून आठ दिवस तरी लढाई सुरू होणार नाही असें वाटत होतें. त्यानंतर मी लॅक्टव्हदल विचारलें. त्यांनी सांगितलें, 'तो अद्याप परत आला नाही. परंतु त्याच्याकडून वायरलेसवरून संदेश आला आहे की त्याच्यावर व त्याच्याबरोबरच्या कांही जवानांवर गोळीबार झालेला आहे. पांच-सहाजण पकडलेहि गेले आहेत.'

जेवण करून मी डग आउटमध्ये आलों; तेव्हा माझा सोबती कॅप्टन झीरो विश्रांति घेत होता. मी जातांच तो उठून बसला; व 'काय बातमी' म्हणून

मला विचारलें. मीं त्याला सांगितलें की आता कोणत्याहि क्षणाला लढाई सुरू होण्याची शक्यता आहे. शत्रूची तयारी जोरांत चालू आहे. आमचें बोलणें झाल्यावर मीं कपडे उतरले. आणि विश्रांतीसाठी पडलों. 'लॅवर्ट अद्याप परत आलेला नाही; त्याचे पांचसहा जवान पकडले गेले आहेत; त्यांच्यावर गोळीबारदेखील झालेला आहे;' या सर्व घटनांचा विचार करीत मी झोपीं गेलों. ती झोप कशी असेल तें त्या परिस्थितींत गेल्याशिवाय कळणार नाही.

भराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत्र.

अनुक्रम.....३५६२..... वि: ५१११.....

क्रमांक११२९..... नों: दि: २०.११.६३

८

अटक व सुटका

जून १९४२

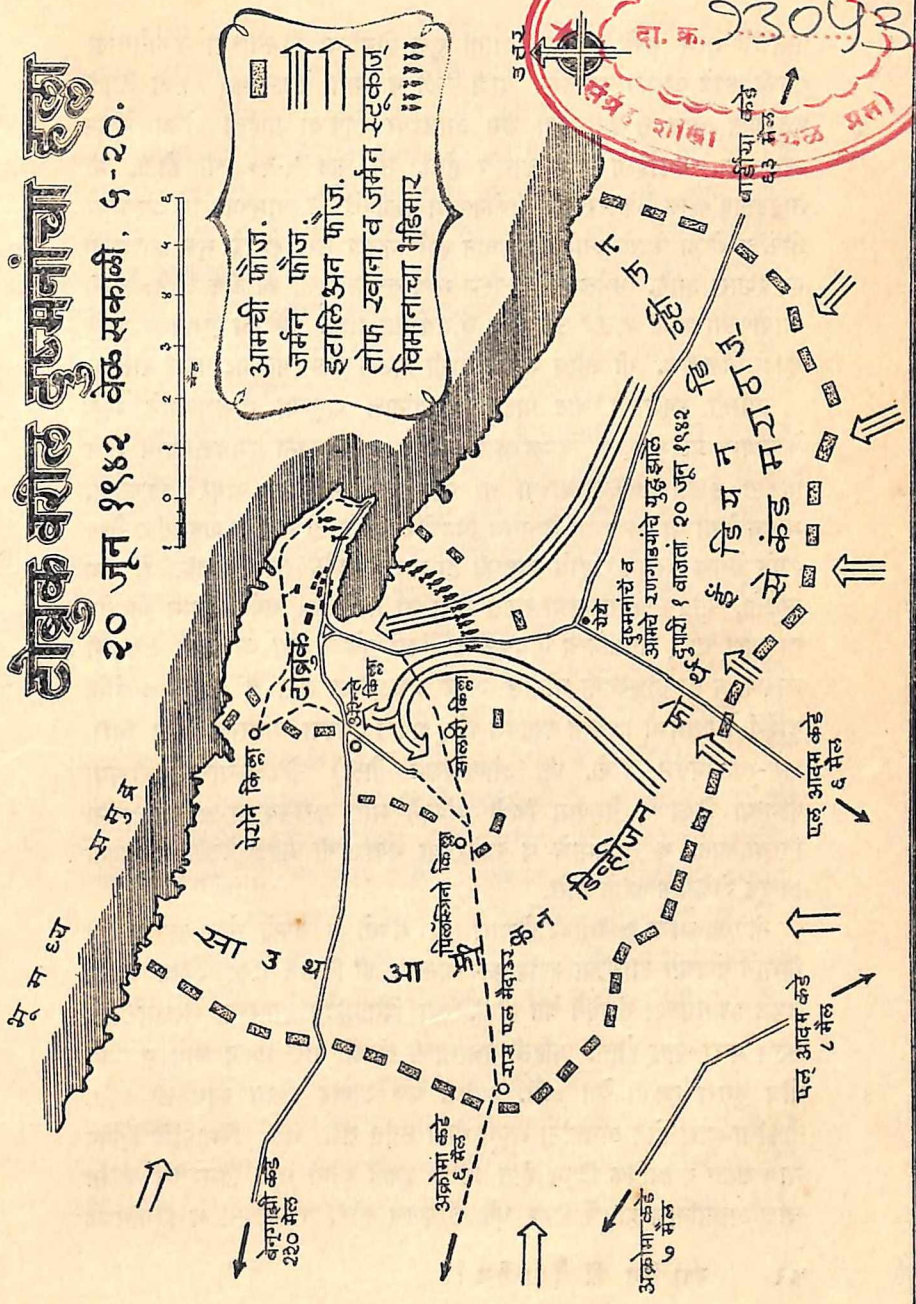

ग आउटमध्ये मीं तासभर सुद्धा विश्रांति घेतली नसेल; इतक्यांत लॅवर्टने डग आउटमध्ये प्रवेश केला. तो दमलेला, भयभीत झालेला होता. त्याने आम्हास शत्रूच्या जय्यत तयारीची माहिती सांगितली. आघाडीवर जाण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग असला तरी लॅवर्टला मात्र आधीचा अनुभव होता. दुष्मनांनी त्याच्या जवानांवर गोळीबार केला होता. कांही जवानांना पकडले होते. तो स्वतःहि थोडासा जखमी झालेला होता. या सान्याचा आणि टेहेळणीमध्ये शत्रूची जय्यत तयारी त्याने पाहिली होती तिचा मेळ घालून मृत्यु आपल्या दिशेने पावले टाकात आहे, असाच अर्थ त्याने लावला होता.

लॅवर्टने आंत येण्यापूर्वी कर्नल लॅकेस्टर यांना सारी वार्ता दिली असली पाहिजे. पहाटेचे चार वाजले होते. मी व कॅप्टन झीरो, दोघांनी अंगावर जाडे गरम कोट चढविले. थंडी मी म्हणत होती. प्रत्येकजण 'स्टँड टु' (आपापली जागा) धरून सज्ज आहे की नाही हें पाहण्यासाठी आम्हीं एक फेरी मारली. सर्व जवान तयार होते. आम्ही डग आउटमध्ये परत आलों. सहारा वाळवंटांतील त्या अत्यंत विषम हवामानामुळे रात्रीच्या थंडीसाठी

दोब्रुक वरील कुठमनांचा हल्ला

२० जून १९४२ वेळ सकाळी, ९-२०.

आमची फौज.
 जर्मन फौज.
 इटालियन फौज.
 तोफ खाना व जर्मन स्टूकॉर्ज
 विमानाचा भडिसार

भू मा द्य
 मा सु द्य

आ उ थ

आ प्री

दिवरिजन

हैं डिय न मय ठाड-डि
 से कंड मय ठाड-डि

वुठमनांचें व
 आमचे उगणाड्यांचे युद्ध झाले
 दुपारी १ वाजता २० जून १९४२

बंगाली कडे
 २२० मैल

अक्रोमा कडे
 ६ मैल

अक्रोमा कडे
 ७ मैल

पल् आवम कडे
 ८ मैल

पल् आवम कडे
 ६ मैल

गाडीया कडे
 ६३ मैल

उत्तर

दा. क्र. १३०५३
 संग्रह शाखा

घातलेले गरम कपडे उतरवून आता सुरू होणाऱ्या दिवसाच्या उष्णतेसाठी खाकी कपडे आम्हीं चढविले. दाढी केली व चहा घेऊन कप खाली ठेवतों इतक्यांत धाडकन् आमच्या डग आउटवर तोफेचा पहिला गोळा येऊन आदळला. लढाईला तोंड लागलें होतें. ती वेळ ५-२० ची होती. मी तावडतोत्र कर्नल लॅकेस्टरना टेलिफोनवरून कळविलें की आमच्या डग आउटवर तोफेचा गोळा पडला आहे. नुकसान झालें नसलें तरी लढाई सुरू झाल्याचा हा इशारा आहे. कर्नलनी फोनवरून मला सूचना दिली की ठीक आहे; तुम्ही आपापल्या जागीं जाऊन उभे राहा व तयारींत राहा. लौकरच तुम्हाला पुढचे हुकूम मिळतील. मी लगेच कॅरिअरपार्शीं जाऊन हुकमाची वाट पाहत राहिलों.

आम्ही हुकमाची वाट पाहत असतांनाच शत्रूच्या तोफखान्याने गोळे फेकण्यास प्रारंभ केला. जवळजवळ अर्धा तास तोफखाना धूमधडाक्याने गोळे फेकीत होता. तोफखान्याच्या या मान्याला 'कॅहरिंग फायर' म्हणतात. मागून येणाऱ्या स्वतःच्या सैन्याला विनधोक पुढे जातां यावें व शत्रूकडील सैन्य आहे तथेच खिळून राहावें यासाठी हा मारा असतो. हल्ला करतांना जो क्रम असतो, त्यांत तोफखान्याचा सतत मारा हा यासाठीच सर्वांत प्रथम असतो. हा मारा चालू असतांनाच पायदळ व टॅन्स पुढे सरकत असतात. आमची छावणी व हा तोफखाना यांतील अंतर जवळजवळ सात ते दहा मैल होतें. दुर्विणीने आमची छावणी स्पष्टपणे दिसू शकेल एवढ्या अंतरावर एका निरीक्षण-स्थळावरून (ओ. पी. ऑब्झर्वेशन पोस्ट) तोफखान्याचा नेमक्या कोणत्या ठिकाणीं, नेमक्या किती अंशाने मारा करावयाचा याच्या सूचना दिल्या जात. व त्याप्रमाणे व समोरच्या नकाशाची मदत घेऊन तोफखाना अचूक गोळेफेक करीत असे.

तोफखान्याचा जमिनीवर होणारा मारा संपतो न संपतो तोंच आकाशांतून विमानें बाँबच्या आगीचा वर्षाव करूं लागलीं. हीं विमानें एका वेळेला जवळ-जवळ पन्नासाच्या संख्येने येत होतीं. त्या विमानांतून आमच्या संरक्षणेरेषेवर सतत मारा चालू होता. पहिली पन्नासाची तुकडी मारा करून जाते न जाते तोंच दुसरी तुकडी येत असे. त्यांची एक अखंड रांगच लागलेली असे. तोफांचा मारा होत असतांना मधून थोडी उसंत तरी असे. विमानांचें बाँबिंग मात्र सतत व अधिक टिपून होत असे. इकडे अर्धा तास विमानांचें बाँबिंग चालू असतांनाच शत्रूचें सैन्य पुढे सरकतच होतें. तोफखाना व विमानदळ

यांनी आमच्यावर असा मारा करून आपल्या पायदळाला आमच्या सैन्यापार्शीं येऊन मिडण्याचा मार्ग मोकळा करून दिला होता.

मोठ्या विमानांनी अर्धातास बॉम्बिंग केल्यानंतर त्या विमानांपेक्षा लहान विमाने आलीं. हीं विमाने जमिनीपासून २५-३० फूट अंतरापर्यंत झेपावत येत आणि आमच्या सैन्यावर मशिनगन्समधून गोळ्या झाडीत. हा मारा चालू असतांना आमच्या सैनिकांना खालीच पडून राहावे लागत असे. आमचा प्रतिकार जवळजवळ शून्यच होता. इकडे आम्ही त्या विमानांतील मशीनगन्समधील गोळ्यांनी हैराण होत असतांनाच तिकडे शत्रूंचे पायदळ आमच्या काटेरी तारांपार्शीं येऊन उभे राहिले व त्यांनी तारा तोडून टाकल्या. आमचा संरक्षण-व्यूह पूर्णपणे पडला होता. पेरिमीटर समोरचे आम्ही लावलेले सुरंग शत्रूच्या इंजिनिअरिंग तुकडीने (सॅपर्स आणि मायनर्सनी) रात्रीच्या रात्रीत केव्हा तरी काढून किंवा निकामी करून टाकले असावेत. त्यामुळे शत्रूच्या पायदळाचा व टँक्सचा रस्ता साफ झाला होता. खंदकांत व पेरिमीटरजवळ आलेल्या सैनिकांना शत्रूच्या पायदळाच्या मागे कांही अंतरावर लढाऊ टँक्स गोळा होत आहेत हेहि दिसत होते. आमच्या कर्नलपर्यंत तसे संदेशहि पाठविले गेले असले पाहिजेत. पण दुष्मनांच्या बटल्या फौजा समोर दिसत असूनहि आम्ही कांहीच करू शकत नव्हतो. आमची अपुरीं विमाने केव्हा तरी प्रतिकार करण्याचा नेटाने प्रयत्न करीत परंतु तो निरर्थक होई. अशा परिस्थितीत देखील माझ्या कॅरिअर तुकडीतील शूर जवानांनी आपल्या मशिनगन्स उभ्या करून दुष्मनांचीं दोन विमाने खाली पाडलीं. एका पायलटलाहि आम्ही कैद केले. कॅरिअरमधून विमानांवर मारा करतांना दोन प्रकारच्या गोळ्या वापरल्या जातात. मारा करणारी गोळी व 'ट्रेसर बुलेट' म्हणजे मारा करतांना प्रकाशमान होत जाणारी गोळी. एक साधी व ट्रेसर बुलेट अशा प्रकारे मशिनगन्समध्ये गोळ्या भरल्या जातात. मारा करतांना ट्रेसर बुलेटमुळे रेखल्या जाणाऱ्या प्रकाशरेखेंत आपला मारा विनचूक दिशेने चालला आहे की नाही हे कळते.

या छोट्या विमानांचा हल्ला संपला आणि इतक्यांत विमानांची आपणखी एक तुकडी आली. त्यांनी स्वतःच्या पायदळामागे कांही बॉम्ब्स टाकले. हे बॉम्ब्स जमिनीवर पडल्याबरोबर त्यांतून निघणारी धुराची भिंत जमिनीपासून वरवर जात हवेत उभी राहिली. या बॉम्ब्सनी जाड असा एक धुराचा पडदाच (स्मोक स्क्रीन)

निर्माण झाला. या पडद्यामागील टॅक्सच्या हालचाली आम्हांस दिसू नयेत म्हणून त्यांनी हे बॉक्स टाकले होते. तोफखाना व विमानदळ यांच्या साहाय्याने आमच्यावर चाल करून येणाऱ्या पायदळ सैन्याने आमची संरक्षणव्यवस्था आतापर्यंत पार उध्वस्त करून टाकली होती. पेरिमीटरच्या तारा तोडून तें सैन्य आंत घुसलें होतें; व आमच्या खंदकांतील जवानांशीं त्यांची हातघाईची लढाई चालली होती. त्याचवेळीं धुराच्या पडद्याआड असलेल्या शत्रूच्या टॅक्सनी एक अमेच्र फळी तयार करून आमच्यावर चाल करण्याची तयारी केलीच होती.

सकाळचे आठ-साडेआठ झाले होते. मला कर्नल लॅकेस्टर यांच्याकडून टेलिफोन आला. त्यांनी मला पुढचे हुकूम देण्यासाठी बोलाविलें होतें. हुकूम मिळाल्याबरोबर प्रथम मी कॅरिअर प्लॅटूनचे हवालदार हंबीरराव मोहिते यांना सर्व कॅरिअर्स चालू करून पाहाण्यास व सारें तयार ठेवून हुशार राहाण्यास सांगितलें. कर्नलचा डग आउट अर्ध्या-पाऊण मैलाच्या अंतरावर होता. मी माझ्या रनरला घेऊन धावत, शत्रूच्या मान्यापासून आडोसा घेत कर्नलच्या डग आउटकडे निघालों. आमच्या बाजूनी शत्रूकडून येत असलेल्या असंख्य गोळ्या सोसाव्याने चालल्या होत्या : आमच्या कानाजवळून आवाज करीत चालल्या होत्या. पण आमच्या सुदैवाने त्यांतली एकदेखील आम्हांला लागली नाही. यावेळीं पार्यां जाण्याऐवजीं कॅरिअरमधून जाणें कॅरिअरच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने मला धोक्याचें वाटलें. कर्नलकडून हुकूम घेईपर्यंत कॅरिअर त्यांच्या डग आउटच्या बाजूला उभा करून ठेवावा लागला असता; आणि तशा स्थितींत शत्रूंच्या तोफांनी निश्चितच त्याच्या ठिकच्या उडवून लावल्या असत्या. मी कर्नल साहेबांना जाऊन भेटलों. ते डग आउटच्या बाहेरच दुर्बिणीने शत्रूच्या हालचालींचें निरीक्षण करीत उभे होते. त्यांनी शत्रूच्या पायदळाच्या हालचालींचें निर्देशन करून ह्या पायदळावर कॅरिअर्ससह हल्ला करून मागे रेटण्याबद्दलच्या सविस्तर सूचना दिल्या. आपलें राखीव कॅरिअरदेखील घेऊन जाण्याची कर्नलनी मला सूचना केली. हुकूम मिळतांच मी वॉकीटॉकीवरून हवालदार मोहिते यांना सर्व कॅरिअर्स एकत्र करून एक्स्टेंडेड फॉर्मेशनने मी होतों त्या ठिकाणीं आणण्यास सांगितलें. कॅरिअर्स आल्याबरोबर मी माझ्या त्या चौदा कॅरिअर्ससह हल्ला करण्यास निघालों. तीन तीन कॅरिअर्सचा एक सेक्शन याप्रमाणें पुढे तीन सेक्शन्स-नऊ कॅरिअर्स-एक्स्टेंडेड फॉर्मेशनने चालत होते. मध्ये माझ्याबरोबर माझा कॅरिअर होता. व माझ्या मागे एक तीन

कॅरिअर्सचा सेक्शन व कर्नलचा राखीव कॅरिअर असे एकंदर चौदा कॅरिअर्स घेऊन मी हद्दा करण्याचा हुकूम दिला. “बोले श्री छत्रपति शिवाजी महाराजकी जय” ही खड्या आवाजांतली आमची युद्धघोषणा चौदाहि कॅरिअर्समधून निनादली. ही घोषणा करण्याचा परिपाठ आमच्या मराठा दलांतील ब्रिटिश अधिकारीहि अगदी न चुकतां पाळीत.

कॅरिअर्स घेऊन समोर असलेल्या शत्रूच्या सैन्यावर गोळीबार करीत त्यांना मागे हटविण्याचा जोराने प्रयत्न करीत आम्ही मजल मारीत चाललों होतो. मी कॅरिअरमध्ये ड्रायव्हरच्या शेजारी कॅरिअर कमांडरच्या सीटवर बसलों होतो. व अँटि-टँक रायफल चालवीत होतो. माझ्या मागे कॅरिअरमध्ये मशिनगनर मशिनगनसह बसला होता, व त्याला मदत करणारे आणखी दोघे जवळच बसले होते. मी अँटि-टँक रायफलमधून पहिलीच गोळी झाडली आणि रायफलमुळे मिळालेल्या धक्क्याने थोडा मागे, सीटवर फेकला गेलों. आणि इतक्यांत काय झालें हें कळण्याच्या आंतच माझा ड्रायव्हर “साऽऽब” म्हणून ओरडून माझ्या अंगावर पडला. त्याच्या डोक्यांत दुप्पनांच्या बंदुकीची गोळी शिरून तो जागच्या जागीं ठार झाला होता. मागे बसलेल्या तीन जवानांपैकी दोघांनी त्याला उचललें व बाहेर ठेवलें; आणि लगेच त्यांच्यापैकी एक कॅरिअर चालविण्यास बसला. मी अँटि-टँक रायफल चालवीत होतोच. कॅरिअर चालूच होता. इतक्यांत माझ्या मागे बसलेला मशिनगनर जाधव मला म्हणाला, “साब, आपकी तकदीर बहुत बडी है !” मी त्याच्याकडे वळून प्रश्नार्थक मुद्रेने पाहिलें. त्याने माझ्या डाव्या बाजूला असलेल्या छोट्या खिडकीकडे बोट दाखवून म्हटलें, “साब, आपकी बायीं तरफ देखिये, वह गोली आपही के लिये थी। मगर आपकी तकदीर में जंग के मैदानपर मौत लिखी ही नही है। आप के सरपर भगवान का साया है साब।” मी खिडकीकडे पाहिलें आणि मला खरेंच आदळून आलें की ड्रायव्हरला लागलेली गोळी माझ्या डावीकडील खिडकीची काच फोडून आली होती. मी अँटि-टँक रायफलच्या धक्क्याने मागे फेकलों गेल्यामुळेच ती माझ्या डोक्यांत न शिरतां माझ्या बाजूला बसलेल्या त्या विचाऱ्या ड्रायव्हरच्या डोक्यांत शिरली होती, आणि तिने त्याचा प्राण घेतला होता. अँटि-टँक रायफलमधून गोळी झाडण्यास मला एखाद्या क्षणाचा जरी विलंब लागला असता तरी शत्रूच्या त्या गोळीने खास माझाच बळी घेतला असता. या घटनेमुळे आणि मशिनगनर जाधव याने केलेल्या त्यावरील

भाष्यामुळे मला माझ्या वडिलांचे स्वप्न, लक्ष्मीकेशवांचा आशीर्वाद सारे कांही क्षणाधीत आठवून गेलें. माझा आत्मविश्वास दृढ झाला आणि त्या जोमामध्येच चाल करून जाऊन आमच्यावर आक्रमण करणाऱ्या शत्रूच्या पायदळास आम्हीं मागे रेटलें. मी हवालदाराला वायरलेसवरून सर्व कॅरिअर्स पुन्हा एकत्र करण्यास सांगितलें व मी स्वतः माझा कॅरिअर घेऊन शत्रूच्या धुराच्या पडद्यापलीकडे काय चाललें आहे हें पाहून येण्याचें ठरविलें. तसें हवालदारांना सांगून मी त्या धुराच्या पडद्यांतून आंत घुसलों.

शत्रूच्या २५-३० टॅक्सची फळी हल्ला करायला सिद्ध असलेली मी समोर पाहिली. टॅक्वर असलेल्या तोफांचा मारा चुकविण्यासाठी मी झपाट्याने आणखी पुढे गेलें व वळसा घेऊन त्या फळीला समांतर जाऊन परत आलों. अशा रीतीने धुराच्या पडद्यांतून बाहेर पडल्यावर डाव्या बाजूला जाऊन मी वळलों आणि पुन्हा शत्रूवर हल्ला करावा या हेतूने कॅरिअर्स गोळा केले. अवघे चारच कॅरिअर्स उरले होते. बाकीचे सर्व शत्रूने नष्ट केले होते. ते चार कॅरिअर्स व माझा पांचवा घेऊन मी पुन्हा पायदळावर हल्ला करण्यास निघालों. पण कांही सेकंदांच्या आंतच शत्रूच्या तोफखान्याच्या मान्याने माझे चारही कॅरिअर्स माझ्यासमोरच एका मागोमाग एक नष्ट झाले. माझा एकच कॅरिअर उरला होता. म्हणून आता हल्ला करण्याचा विचार सोडून देऊन कर्नलना जाऊन बातमी द्यावी या इराद्याने मी वळलों. इतक्यांत मागे असलेला गनर व ड्रायव्हर या दोघांनाहि गोळ्या लागल्या. मी ड्रायव्हरच्या जागेवर बसलों व उरलेल्या गनरला मशिनगन चालविण्यास सांगितलें. आणि इतक्यांत अशा आणीबाणीच्या वेळीं माझा कॅरिअर बंद पडला. तो हँडल मारून परत सुरू करावा म्हणून ते लांब हँडल घेऊन मी त्या गोळ्यांच्या वर्षावांतच खाली उतरलों. सुदैव म्हणूनच पहिल्या झटक्यांत कॅरिअर सुरू झाला. नाही तर गोळ्यांच्या वर्षावांत कॅरिअर सुरू करण्याची खटपट करीत मी तसा आणखी क्षणभर तिथे उभा राहिलों असतों तर माझें काय झालें असतें तें सांगवत नाही. लगेच परत कॅरिअरमध्ये चढून मी मागे जाण्यासाठी कॅरिअर वळवला इतक्यांत कॅरिअरवर तोफांचा मारा झाला व सीट आणि हातांतील स्टिअरिंग यांच्यासकट मी वर फेकला गेलों. मात्र मी खाली पडलों तो सुदैवाने एका वाळूच्या ढिगाऱ्यावर पडलों. त्यामुळे मला इजा झाली नाही. माझ्याबरोबर एकट्याच उरलेल्या त्या मशिनगनरचें काय झालें असेल याची कल्पनाच करवत नाही.

मी त्या स्थितीतून बाहेर पडलों व जवळच असलेल्या खंदकांत जाऊन बसलों. शत्रूच्या हातांत पडण्याची शक्यता आता अगदी समोर येऊन ठेपली होती. त्यामुळे खंदकांत गेल्यावर सर्वांत प्रथम जर मी कोणती गोष्ट केली असेल तर माझ्यापार्शीं असलेलीं सारीं कागदपत्रें, मॅपकेसमधले नकाशे वगैरे फाडून टाकणें. युद्धशास्त्राचा हा सर्वांत महत्त्वाचा नियम आहे की आपल्याजवळचे कोणतेहि कागदपत्र व कोणतेहि शस्त्र कोणत्याहि परिस्थितींत शत्रूच्या हातीं पडूं द्यावयाचें नाही. त्या नियमाप्रमाणे सर्व कागदपत्र फाडून आता पुढे काय करावें याचा विचार करीत मी त्या खंदकांत बसलों होतो. दुपारीं चारचा सुमार असेल. थोड्या वेळाने एक जर्मन अधिकारी खंदकाजवळ आला. माझ्या डोक्यावरील टोपीवरून मी अधिकारी आहे हें त्याने ओळखलें असावें. त्याने मला खंदकांतून बाहेर यावयास सांगितलें. बाहेर आल्याबरोबर त्याने माझ्याजवळचा कॉपस (होकायंत्र) व शिलकी गोळ्या काढून घेतल्या. पिस्तूल ठेवण्याच्या जागेत-होल्स्टरमध्ये रिव्हॉल्वर आहे की काय हें पाहण्यासाठी त्याने हाताने चाचपलें. त्याची तपासणी चालली होती; आणि माझे विचार चालले होते, 'आता संपलें आपलें सैनिकी जीवन...आतापासून एका युद्ध-कैद्याचें परतंत्र जीवन जगावें लागणार..'. माझे विचार चालले असतांनाच त्याने विचारलेल्या 'रिव्हॉल्वर नाही काय ?' या प्रश्नाला मी 'नाही' म्हणून उत्तर दिलें. त्याने 'माझ्या मागे चल' असा हुकूम मला दिला. त्याप्रमाणे तो पुढे व मी मागे चालू लागलों. मधूनमधून मी मागून येत आहे याची तो खात्री करून घेत होता.

चालतां चालतां तो जर्मन अधिकारी माझ्याशीं इंग्रजींत बोलत होता. त्याला उत्कृष्ट इंग्रजी येत होती. त्याला व इतर जर्मन अधिकाऱ्यांना आमच्या अधिकाऱ्यांचीं नांवें, हुद्दे व इतर खडा न खडा माहिती होती असें त्याने विचारलेल्या "Where is Col. Lancaster ?" [कर्नल लँकेस्टर कुठे आहे ?] या त्याच्या प्रश्नावरून सिद्ध झालें. आमच्या मराठा पलटणीचे सैनिक हिरव्या रंगाचे पायमोजे घालतात हें देखील त्याला माहित होतें. माझ्या मोज्यांच्या रंगावरून त्याने मीहि मराठा पलटणीचा आहे हें ओळखलें. तो म्हणाला, "दोन वर्षांपूर्वी तुमच्या मराठा पलटणीशीं आम्हांला फार कठीण सामना द्यावा लागला होता. आज तेच तुम्ही पांचच तासांत माघार घेत आहांत याचें आम्हांला फार आश्चर्य वाटतें."

छावणींत पेरलेले तुरंग टाळीत मी व जर्मन अधिकारी चाललों होतों. माझ्या मनांत विचारांचें वादळ चाललें होतें. चालतां चालतां मीं रुमाल काढण्यासाठी खिशांत हात घातला इतक्यांत एकदम माझ्या ध्यानांत आलें की माझ्या हाफपॅटच्या खिशांत भरलेलें रिव्हॉल्वर आहे. तें गळ्यांत अडकविण्याची लॅन यार्ड (विणलेली दोरी) तुटल्यामुळे मीं तें सकाळपासूनच खिशांत ठेवून दिलें होतें. त्याचा मला पूर्णपणे विसरच पडला होता. मीं आजूबाजूला पाहिलें. जिकडेतिकडे मेलेले व मरूं घातलेले सैनिक पडलेले दिसत होते. आसपास फर्लागभर अंतरावर माणसें फिरतांना दिसत नव्हतीं. अशी संधि फिरून मिळणार नाही अशा विचाराने मीं रिव्हॉल्वर काढलें, व त्या जर्मन

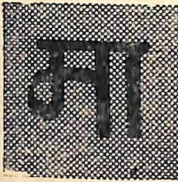
...व त्या जर्मन अधिकाऱ्याच्या पाठीवर नेम धरून...

अधिकान्याच्या पाठीवर नेम धरून एकामागोमाग एक सर्व गोळ्या झाडल्या. दुसऱ्याच गोळीला तो मरून खाली पडला. तो पडतांना एका सुरंगावर पडला व तो सुरंग फुटून त्याच्या शरिराचे तुकडे तुकडे झाले. स्वतःच्याच दोन चुकांमुळे त्याने आपलें मरण ओढवून घेतलें होतें. माझ्या विमनस्क स्थितींत मी 'रिव्हॉल्वर नाही' म्हणून सांगितल्यावर अधिक काळजीपूर्वक शोध न करतां त्याने माझ्या सांगण्यावर भरवसा ठेवला होता. आणि त्यानंतर मला पुढे चालायला सांगून स्वतः माझ्यावर लक्ष ठेवून माझ्यामागून चालण्याऐवजी तो स्वतः पुढे झाला होता. युद्धशास्त्रांतील अशा चुकांचें रणभूमीवर एकच प्रायश्चित्त असतें व तें देहान्तप्रायश्चित्त त्याला मिळालें होतें. तो मरून माझ्या पायाजवळ पडला होता. मी आजूबाजूला पाहिलें. मला कोणी पाहिलें की काय या भीतीने माझी छाती धडधडत होती. त्या जर्मन अधिकान्यावर गोळ्या झाडतांना मला कोणी पाहिलें असतें तर माझी धडगत नव्हती. मला तत्काळ गोळी घालून ठारच करण्यांत आलें असतें. पण आजूबाजूला सुदैवाने कोणीहि दिसत नव्हतें. मी जीव मुठींत घेऊन तेथून पळत सुटलों.

पळत पळत मी संध्याकाळीं सहाच्या सुमारास तेथून दूर असलेल्या एका खंदकापार्शीं येऊन पोहोंचलों. मी त्या खंदकांत जाऊन बसलों. अंधार पडूं लागला होता. शक्य तर आपल्या लोकांना मिळावें अशा विचारांत असतांनाच मला झोप लागली. आधीचें तीनचार दिवसांचें जागरण व आतापर्यंत झालेले श्रम यांचा परिणाम होऊन माझ्या इच्छेविरुद्ध मी झोपीं गेलों.

पंचवीस हजारांतील एक

जून १९४२

इया त्या खंदकांतील झोपेचें स्वरूप मोठें विचित्र होतें. त्या झोपेंत माझें मन जागेंच होतें. युद्धाने भारलेल्या त्या वातावरणांत माझें मन शत्रूशीं लढाईच करीत होतें. आपण कोठे आहोंत याचें भान नव्हतें. असा किती वेळ गेला कोण जाणे, पण मध्यरात्रीनंतर जेव्हा कधी तरी मला जाग आल्यासारखें वाटलें तेव्हा खंदकाच्या दिशेने कोणी तरी ओरडत, विव्दळत येत आहे असें मला दिसलें.

तो एक इंग्रज सर्जेंट होता. खंदकाच्या माथ्यावर उभा राहून तो दोन्ही हातांनी पोट दाबून विव्दळत होता. त्यावरून तो जखमी झाला आहे हें माझ्या ध्यानांत आलें. तो मला सांगत होता, “माझ्या पॅकमधून ब्रॅंडीची वाटली मला काढून दे. त्याचे दोन्ही हात जखम बांधून धरण्यांत गुंतलेले असल्याने त्याला ती वाटली काढतां येत नव्हती. मी त्याला खंदकांत येण्यास सांगितलें व त्याला मदत करून आंत घेतलें. त्या विचान्याच्या पोटांतील आंतडीं बाहेर पडत होती. ती दाबून आंत टकलण्याचा प्रयत्न तो करीत असावा. आणीबाणीच्या प्रसंगी उपयोगी पडण्यासाठी प्रत्येक सैनिकाच्या विजारीला औषधांत बुडवून वाळविलेलें एक वॅडेज् शिवून ठेवलेलें असतें.

मी माझ्या विजारीचें तें बँडेज् त्याच्या जखमेला बांधण्याकरिता काढण्याचा प्रयत्न करित असतांनाच तो मला म्हणाला, “बँडेज् बांधण्याची कशाला तसदी घेतां? तुम्ही मला ब्रँडी पाजा. खरें म्हणजे तें बँडेज् तुम्हालाच तुमच्या डोक्याच्या जखमेसाठी अधिक उपयोगी पडेल.” त्याचे ते शब्द ऐकतांच माझा हात डोक्याकडे गेला व नेमका जखमेवरच पडला. डोक्याला हात लावला तेव्हा मला कळलें माझ्या टोपीचा वरचा भाग फाटून उडून गेला आहे आणि फक्त टोपीची कड आणि पुढचा भाग शिल्लक राहिला आहे. मी टोपी काढण्याचा प्रयत्न केला, पण ती निघेना. रक्त साकळलें होतें व सूज येऊन टोपी डोक्यावर घट्ट बसली होती. तो जर्मन अधिकारी मरून पडल्यावर जो सुरंग फुटला त्यांतून उडालेल्या एका तुकड्याचा हा पराक्रम असावा. तो तुकडा टोपीचें कापड उडवून डोक्याला थोडासाच चाटून गेला हें नशीबच समजावयाचें. तोच तुकडा जर जरासा खाळून आला असता तर सरळ डोक्यांत घुसला असता आणि मग हें लिहायला आज मी राहिलेंच नसतों.

इकडे तो सार्जेंट मला एकसारखा ब्रँडीची बाटली काढून देण्यास सांगतच होता. त्याची शुद्ध जात असावी. मी माझ्या जखमेच्या वेदना विसरून त्याला जवळ घेण्याचा प्रयत्न करित होतों. इतक्यांत त्याचा तोल जाऊन त्याचें डोकें माझ्या मांडीवर टेकलें गेलें. तशाहि स्थितींत तो पॅकमधील बाटली काढून देण्याच्या खुणा करितच होता. माझ्या कल्पनेप्रमाणे त्याला ब्रँडी न देतां बँडेज् बांधणेंच अधिक इष्ट होतें. ब्रँडी दिली तर तो गाफील होईल व मग त्याचा मृत्यु अटळ आहे अशी माझी कल्पना होती, तर मरण्यापूर्वी ब्रँडी पिऊन मरावें असें त्याला वाटत होतें. शेवटीं मी आधी त्याच्या जखमेला बँडेज् बांधलें व नंतर त्याच्या पॅकमधून ब्रँडीची बाटली काढून त्याला पाजली. जखमी स्थितींत उपयोगी पडावी, जरा तरतरी यावी यासाठी त्याने त्याच्या पॅकमध्ये एका छोट्या चांदीच्या बाटलींत ब्रँडी ठेवलेली होती. बऱ्याच त्रिटिशांच्यामध्ये अशी ब्रँडीची बाटली ठेवण्याची प्रथा असे. ब्रँडी प्याल्यावर थोड्याच वेळांत तो झोर्पा गेला— की वेशुद्ध झाला कोण जाणे ! मला मात्र तेवढ्यांत परत झोप लागली.

त्यानंतर परत मी जागा झालें तो बंदुकीच्या गोळीच्या आवाजाने. ती जाग इतकी अकस्मात् आणि भयभीतपणे आलेली होती की कांही काळ काय घडलें आहे तेंच मला कळेंना. खंदकाच्या माथ्यावर एक इटालियन सैनिक उभा असलेला मला दिसला. थोड्या वेळाने हळूहळू सारा प्रकार माझ्या ध्यानांत

इतक्यांत त्याचा तोल जाऊन त्याचें डोकें माझ्या मांडीवर टेकलें गेलें.

आला. मी खंदकांत झोपलों असतांना त्या इटालियन सैनिकाने माझ्यावर झाडलेली गोळी माझ्या हाफपॅटच्या सैल कापडांतून आरपार दोन भोकें पाडून जमिनींत घुसली होती. माझी टोपी उडविणाऱ्या त्या सुरंगाच्या तुकड्याप्रमाणेच आताहि माझ्या अंगावरचा कपडा फाडून ती गोळीदेखील मला कांहीच इजा न करतां जमिनींत घुसली होती. फिलून एकदा मृत्यु माझ्या अगदी जवळ येऊन परत मागे वळला होता. ती. अण्णांच्या स्वप्नाप्रमाणे, मशिनगनर जाधवच्या सांगण्याप्रमाणे, खरेंच कोणती तरी अज्ञात शक्तीच माझ्या पाठीशीं राहून माझें रक्षण करीत होती.

त्या गोळीच्या आवाजाने ज्याप्रमाणे मी जागा झालों त्याच वेळीं त्या गोळीचा आवाज ऐकूनच एक जर्मन अधिकारीहि त्या खंदकाच्या रोखाने धावत

आला. खंदकापाशी येतांच त्याने मला प्रश्न केला, “तुला गोळी लागली का ?” मी म्हणालें “नाही.” माझें उत्तर ऐकून तो जर्मन अधिकारी त्या इटालियन सैनिकाशीं बोल्ड् लागला. त्याची भाषा मला कळत नव्हती; तरी त्याच्या आविर्भावावरून तो त्या इटालियन सैनिकाची माझ्यावर गोळी झाडल्याबद्दल निर्भर्त्सना करीत असावा हें मला कळून आलें. त्याने त्या शिपायाला तेथून निघून जावयास सांगितलें व शिपाई गेल्यावर तो मला म्हणाला, “बाहेर ये.” मी माझ्या मांडीवर मरून पडलेल्या त्या इंग्रज सार्जेंटला खालीं ठेवलें आणि उठतां उठतां त्या जर्मन अधिकाऱ्याला कळणार नाही अशा रीतीने माझ्याजवळ असलेलें रिकामें रिव्हाल्व्हर मीं वाळूंत खुपसून पुरून टाकलें. मी खंदकाबाहेर गेल्याबरोबर त्या जर्मन अधिकाऱ्याने मला विचारलें, “तो दुसरा ? त्याचें काय ?” मीं त्याला सांगितलें की तो मेल आहे.

त्या जर्मन अधिकाऱ्याने मला तेथून प्रथमोपचारासाठी त्याच्या प्रथमोचार केंद्रावर नेलें. तेथे माझ्या डोक्यावर असलेल्या टोपीचा अवशेष कापून काढण्यांत आला. डोक्याच्या जखमेवर औषधोपचार करण्यांत आले. हा उपचार झाल्या-नंतर त्या जर्मन अधिकाऱ्याने मला त्याच्या जीपमध्ये बसविले व जीप चालू केली. जीप चालू होतांच मला त्याने जाणीव दिली, “तूं आता एक कैदी आहेस हें लक्षांत ठेव. तूं पळून जाण्याचा, मला मारण्याचा किंवा अन्य कांही खोडसाळपणा करण्याचा प्रयत्न केलास तर तुला ताबडतोब गोळी घादून टार केलें जाईल.”

प्रथमोचार-केंद्रापासून आम्ही वीस-एक मैल अंतरावर गेल्यानंतर तो अधिकारी मला म्हणाला, “तुला भूक लागली असली पाहिजे. चल, तूं खाऊन वे.” असें म्हणून तो मला एका तंबूंत घेऊन गेला तेथे त्याने मला पोटभर खाण्यास दिलें. मलाहि भूक लागली होतीच. मीं यथास्थित खाल्लें. तो व तेथे असलेले जर्मन अधिकारी माझ्याबरोबरच जेवले. त्यानंतर आमची यात्रा पुन्हा सुरू झाली.

जीप चालू असतांना त्याने मला विचारलें, “तुझा डग आउट कोठे आहे ?” मीं त्याला सांगितलें की येथून दोन अडीच मैल कोठे तरी अंतर्भागांत आहे. माझ्याजवळ माझे कपडे ब्लॅकट वगैरे कांहीच सामान नव्हतें. आता मी युद्धकैदी झाल्यावर तें अत्यंत आवश्यक होतें. तें मला घेतां आलें तर पाहावें म्हणूनच त्याने मला हा प्रश्न विचारला होता. माझें उत्तर ऐकून तो

मला म्हणाला, “मला हा रस्ता सोडून आंत जातां येणार नाही.” जीप चालूच होती. जीपमध्ये त्या अधिकाऱ्याचे कपडे, दारूगोळा, शस्त्रे इत्यादि सामान होतें.

रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना लढाई संपल्यानंतरचा भीषण देखावा दिसत होता. टँक्स मोडून पडले होते. कोठे मेलेल्या सैनिकांसाठी खड्डे खणण्याचें काम चालू होतें. कोठे जाळपोळ होऊन उद्ध्वस्त झालेला भाग दिसत होता. आम्ही जात होतो त्या रस्त्याने शेकडो कैदी चाललेले दिसत होते. त्या जर्मन अधिकाऱ्याने रस्ता सोडला व जीप बाजूला वळविली. थोड्याच वेळांत टोब्रुकचा खूप मोठा विमानतळ दिसू लागला. तेथे जवळजवळ २५००० युद्धकैदी पसरलेले होते. मला तेथे सोडतांना तो जर्मन अधिकारी मला म्हणाला, “या आफ्रिकन आघाडीवर पकडले गेलेले सारे कैदी इटालियनांच्या स्वाधीन केले जाणार आहेत. रशियन आघाडीवरचे युद्धकैदी आमच्या ताब्यांत राहातील. तू इटालियनांच्या ताब्यांतील एक कैदी झालास ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. हे इटालियन फार लबाड आहेत. तुझ्याजवळ सोन्याची आंगठी, फाउंटन पेन अशा कांही वस्तु असतील तर ते त्या काढून घेतील. चोरण्याचा सुद्धा प्रयत्न करतील.” असें मला सांगून जायला निघतांना त्याने माझ्याशीं हस्तांदोलन केले, व मला ‘सर्वोत्कृष्ट दैवी कृपा लाभो’ अशी सदिच्छा व्यक्त करून तो जाऊं लागला. पुन्हा त्याला काय वाटलें कोण जाणे, त्याने जीप वळविली. तो माझ्याजवळ आला, व जीपमधील आपल्या कपड्यांतून एक ब्लॅकट काढून त्याने तें माझ्याकडे फेकलें. तो मला म्हणाला, “तू आता युद्धकैदी झाला आहेस. तुला या पांघरूपाचा उपयोग होईल;” असें म्हणून पुन्हा माझ्याशीं हस्तांदोलन करून पुन्हा तीच सदिच्छा व्यक्त करून तो मला माणूस निघून गेला.

दूर जाणाऱ्या त्याच्या जीपकडे पाहत मी तेथेच उभा राहिलों. तो एक जर्मन अधिकारी आणि मी एक ब्रिटिश फौजेतील भारतीय अधिकारी. आम्ही दोघे एकमेकाचे शत्रु आणि आता तर मी त्याच्या पक्षाचा युद्धकैदी. परंतु असें असतांनाहि त्या अधिकाऱ्याने मला दिलेली वागणूक माणुसकीची होती. माझ्या जखमेबद्दल, भुकेबद्दल, कपड्याबद्दल काळजी व्यक्त करणें, आपल्याकडून होईल तेवढी मदत करणें, ह्या तसें पाहिलें तर साध्या वाटणाऱ्या गोष्टी. पण त्या एका पक्षाच्या अधिकाऱ्याने आपल्या युद्धकैद्याच्या बाबतींत केलेल्या पाहून

त्या रखरखीत वाळवंटावरील रणांगणांत माणुसकीचे हिरवे अंकुर फुटल्यासारख मला वाटलें.

त्याची जीप निघून गेली; आणि मी माझ्या स्वतःबद्दलचा विचार करूं लागलों. मी युद्धभूमीवर आलों तो कोणत्या अपेक्षेने आणि प्रत्यक्ष हें घडलें काय? आमच्या दलाचा पुरता पाडाव झाला होता. आमच्या सातशे-आठशे जवनांपैकी फारच थोडे जिवंत राहिले होते. मर्दुमकी गाजविण्याच्या माझ्या सान्या मनीषा थिजून गेल्या. आषाढाच्या मेघांना प्रतिसाद देणारे माझ्या मनांतल्या महत्त्वाकांक्षेचे छावे जर्मनांच्या शिकारखान्यांतल्या पिंजऱ्यांत अडकून पडले होते. मी त्या 'पंचवीस हजारांतील एक' झालों. आणि हें परस्वाधीन जिणें मुरू झालें.

पराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम..... 346-82 वि: ४१३२.....

क्रमांक ११२९ नों: दि: २०११-१३

टोब्रुक ते बारी

जून १९४२-ऑगस्ट १९४३

दुकच्या विमान तळावर त्या हजारों कैद्यांत मला सोडून तो जर्मन अधिकारी निघून गेला. सकाळीं ११.३० ची वेळ असेल. तो जून महिना होता. सहारा वाळवंटाचें तें अत्यंत विषम हवामान-दिवसा भयंकर उष्णता आणि रात्रीं तित-कीच कडाक्याची थंडी आम्हांला तेथे सहन करावी लागत असे. त्या पहिल्या दिवशीं मी त्या विमानतळावर मनाला येईल तिकडे भटकत होतो. तेथे आणलेल्या कैद्यांत दक्षिण आफ्रिकनांची संख्या बरीच मोठी होती. त्यांच्या जवळ त्यांचें सर्व सामानसुमान होतें. जणू ते एखाद्या पूर्वनियोजित सफरी-लाच निघाले आहेत. वीस जूतला पहाटे लढाई सुरू झाली तेव्हापासून आमचें एकुलतें एक ब्रिगेड लढण्याची शिकस्त करीत असतांना दक्षिण आफ्रिकनांच्या तीन ब्रिगेड्सनी मात्र शत्रूवर हल्ला केलाच नाही. त्यामुळेच दुष्मनांच्या एका डिव्हिजनचा-चार ब्रिगेड्सचा सर्व मारा आमच्या एका ब्रिगेडवर येऊन आदळला, तरीहि आम्ही पांच तासपर्यंत नेटाने लढत राहिलों. परंतु त्यानंतर आमचा झालेला पाडाव या परिस्थितींत अटळच होता. आईवडिलांपैकी एक कोणी तरी जर्मन असल्यामुळे त्या दक्षिण आफ्रिकनांना जर्मनांवद्दल साहजिकच सहानुभूति होती. म्हणूनच प्रथम पांढरीं निशाणें दाखविलीं तीं या आफ्रिकनांनीच.

त्या विमानतळावर मी असा स्वैर फेरफटका मारीत असतांनाच एकदम माझ्या कानांवर 'जनरल रोमेल जनरल रोमेल' असे शब्द आले. मी इकडे तिकडे पाहात असतांनाच आमच्या समोरून एक जीप सावकाश जात असतांना मला दिसली. त्या जीपच्या बोनेटवर जर्मनांचे 'स्वस्तिक' निशाण पसरलेले होते. आंत वाळवंटांतील लढाईचा अद्वितीय जर्मन सेनापति जनरल रोमेल बसला होता. त्याच्या अंगावर साधे सैनिकाचे कपडे होते. मात्र त्याच्या डोक्यावरील फोरेज कॅपवर (घडीच्या टोपीवर) लावलेल्या सुवर्ण तारकांवरून तो जनरल आहे, हें कळत होतं. जीपमध्ये मागे दोन सैनिक भरलेल्या टॉमीगन्स घेऊन उभे होते. शेजारी ड्रायव्हर गाडी चालवीत होता. एक अत्यंत बुद्धिमान, श्रेष्ठ धारिष्ट्याची व्यक्ति आपण पाहात आहोत असें मला त्याला पाहतांना वाटलें. त्याच्या हालचालींत, पोशाखांत कशांतहि आपण एक जगप्रसिद्ध सेनानी आहोत याविषयींच्या गर्वाची छटासुद्धा दिसत नव्हती. त्याचा हा साधेपणा मनावर फार परिणाम करीत असे. जीप थांबली आणि जनरल रोमेल खाली उतरला. आपल्या युद्धकैद्यांच्या समोरून जातांना त्याने कोणालाहि आढ्यतेने प्रश्न विचारले नाहीत. तो परत जातांना टोब्रुकचे संरक्षण करणाऱ्या आमच्या डिव्हिजनचा दक्षिण आफ्रिकन सेनापति जनरल क्लोपर हाहि त्याच्याबरोबर होता. जनरल रोमेलबरोबर त्याच्याच जीपमधून आमचा सेनापति जनरल क्लोपर गेला ही घटना मला विचारांत टाकणारी वाटली. दक्षिण आफ्रिकन पंचमस्तंभी असल्याच्या आमच्या अंदाजाला चांगलाच दुजोरा मिळाला.

संध्याकाळीं ४.३० च्या सुमारास कांही हिंदी सैनिक त्या विमानतळाकडे कैदी म्हणून आणले जात आहेत असें मला दिसलें. त्या कैद्यांत आमच्या बटालियनमधील माझे दोघे मित्र कॅप्टन झीरो व कॅप्टन लॅवर्ट हे दिसल्यावर तशाहि स्थितींत मला थोडा आनंद झाला. वेगळ्या परिस्थितींत आम्ही पुन्हा एकत्र आलों. आम्ही तिघे त्या रात्रीं एकत्र झोपलों. आमच्या खाण्यापिण्याची सोय नाही, चौकशी नाही. आमच्याजवळच्या 'टिन्ड फूड'च्या डब्यांतून थोडे थोडे काढून आम्हीं त्यावर आमची भूक भागविली. पाण्याचीहि तीच स्थिति.

आमच्याजवळ असलेला पाण्याचा साठा संपला, आणि मग आमचे खरे हाल सुरू झाले. त्या वाळवंटांतील प्रखर उन्हामध्ये कित्येक सैनिकांनी 'पाणी, पाणी' करीत आमच्यासमोर प्राण सोडले. तहानेने व्याकुळ होऊन कित्येकांनी

हातांनी वाळू खणून काढून वाळूखालचें तें खारें पाणी पिऊन तहान भागविण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. आमचेहि पाण्याचे हाल चाललेच होते. कैरोपासून येणारा पाण्याचा पुरवठा आमच्याच फौजांनी तोडला असल्याने जर्मन सैन्यालाहि पाण्याचा पुरवठा फार लांबवरून ट्रक्समधून करावा लागत असे. रात्री जर्मनांचे ते पाण्याचे ट्रक्स येऊन थांबत त्यावेळीं पाण्याचे डबे डचमळल्यामुळे त्या ट्रक्सच्या मडगाडमधून ठिबकणारे पाण्याचे थेंब आम्ही आमच्या मगमध्ये साठवूं लागलों. थेंबे थेंबे तळें साचलें नाही तरी आमचे मग भरत व आमची पिण्याच्या पाण्याची सोय होई. मिळेल तें अन्नपाणी जमा करून ठेवायचें अशी आमची मधुकर-वृत्ति असे. असे ३-४ दिवस गेल्यानंतर एक दिवस जर्मनांनी टिन्ड फूडचे डबे भरून एक ट्रक आणला. व प्रत्येक कैद्याकडे ते एक एक डबा फेकीत गेले. त्यांत आमच्याहि प्रत्येकाच्या वांटणीला एकेक डबा आला. डबा हातांत पडतांच आम्ही ते ओळखले. ते आमच्याच स्टोअर्समधले होते. आमचेंच अन्न अशा रीतीने आमच्या अंगावर फेकून देण्यांत येत होतें. हा दैवाचा एक विनोदच होता.

चार पांच दिवस आम्ही पाहात होतो की, आघाडीवरील जर्मन सैनिकांना खाण्यापिण्याचा पुरवठा करणारे जर्मनांचे ट्रक्स परत जातांना रिकामे जात. त्यांतून नेतां येतील तितके कैदी कैद्यांच्या छावणीकडे नेले जात. मात्र या वाहातुकीमध्ये कोणत्याच प्रकारची योजनाबद्धता नव्हती. आम्हाला कांही कोणी येथून घेऊन जाईल, असें वाटेना. शेवटीं एकदा एक रिकामा ट्रक दिसल्याबरोबर आम्ही तिघांनी त्या ट्रकमध्ये उड्या टाकल्या. आमच्या मागोमाग अनेकांनी त्या ट्रकमध्ये उड्या टाकल्या. थोड्याच वेळांत ट्रक भरून गेला. ट्रकच्या मध्यावर असलेल्या दांड्याला धरून एकामागे एक याप्रमाणे त्या ट्रकमध्ये आम्ही उभे राहिलों. ट्रक भरल्याबरोबर चालू लागला. कैद्यांना नेणारे ट्रक्स संध्याकाळ होतांच जेथे असतील तेथे थांबून कैद्यांना उतरवून पुढे जात असत. सकाळ झाली की मिळेल त्या दुसऱ्या ट्रकमधून आणखी पुढे जायचें. असें करीत एका संध्याकाळीं डेरना या गावीं आम्ही येऊन पोहोचलों. हिरवेगार बगीचे, झाडे, उत्तम बांधणीचीं घरे यांनी सुशोभित झालेलें तें गाव होतें. त्या वाळवंटांत असें तें एकच गाव आम्हांला दिसलें. वाळवंटांतील एकुलता एक हिरव्या रंगाचा तुकडा असें त्याचें वर्णन केलें जातें. रात्रीच्या सुकामासाठी आम्ही डेरनाला उतरलों.

आमचा हा प्रवास किनाऱ्याच्या वाजूने टोब्रुकच्या वायव्य दिशेने चालला होता. युद्ध टोब्रुकच्या पूर्वेला चालू होतं. या प्रवासांत आमच्यावर असलेल्या इटालियन पहारेकऱ्यांची वागणूक अगदी अमानुष होती. त्यांच्याजवळ असलेलं पाणीदेखील ते विकत. साधारण अर्ध्या कपभर पाण्याला ते ५ पौंड म्हणजे ७०।७५ रुपये घेत असत. व तहानेने व्याकुळ झालेले कैदी तेहि देत असत ! प्रवासांत आम्ही जेथे जेथे थांबत असू, तेथे तेथे आमची झडती होत असे. डेरनाला आम्ही उतरल्यावर आमची अशीच झडती चालली होती. झडती घेत असतांना एका इटालियन पहारेकऱ्याची लोभी नजर आमच्यापैकी वृद्ध ब्रिटिश कर्नलच्या चष्म्यावर पडली. त्याच्या चष्म्याच्या काड्या सोन्याच्या होत्या; व कांचा निळसर रंगाच्या होत्या. इटालियन पहारेकऱ्याला वाटलं की तो सोनेरी काड्यांचा गॉगलच आहे. त्याने त्या कर्नला फर्मावलं, “तो गॉगल मला दे.” तो गॉगल नाही, चष्मा आहे असं त्या कर्नलने परोपरीने सांगून पाहिलं; पण या पहारेकऱ्याने कांही एक न ऐकतां रागावून त्या वृद्ध कर्नलच्या गालावर एक ठोसा लगावून दिला. त्याबरोबर तो चष्मा खाली पडला. त्या पहारेकऱ्याने आपल्या राकट लष्करी बुटाचा पाय त्या चष्म्यावर देऊन त्याचे तुकडे तुकडे केले. कोलमडून पडलेल्या विचाऱ्या कर्नलची स्थिति चष्मा फुटल्यामुळे आंधळ्यासारखी झाली होती. आम्ही हें सर्व पाहत होतो; आमचें रक्त सळसळत होतं. मुठी वळत होत्या. पण त्या वृद्ध कर्नलला आधार देऊन चालविण्यापलीकडे आम्ही कांहीच करू शकत नाही.

आमची झडती झाल्यानंतर चौकीच्या मागे असलेल्या एका स्मशानांत जाण्याचा आम्हांला हुकूम झाला. त्या निसर्गसुंदर शहरांत आमच्या वाऱ्याला स्मशान आलं होतं. आम्हांला बजावण्यांत आलं की कोणीहि पळून जाण्याचा प्रयत्न केला तर त्याला गोळी घालून तात्काळ ठार करण्यांत येईल. आमच्यावर अंबिसीनियन (हबशी) पहारेकरी ठेवलेले होते. त्या रात्रभर आम्ही जिवंतपणीं स्मशानांत वसति केली ! लॅव्हर्ट, झीरो व मी तर दोन थडग्यांच्या मधल्या जागेवरच झोपलों होतो. त्या जर्मन अधिकाऱ्याने दिलेलं ब्लॅकेट खाली आंधरून त्यावर आम्ही तिघे झोपलों, आणि त्या दोघांचें दोन ग्रेट कोट आम्ही तिघांनी मिळून अंगावर पांघरून घेतले. थोडी झोप झाली असेल नसेल इतक्यांत मुसळधार पाऊस सुरू झाला. आम्ही मिजून चिंब झालों. परंतु हालण्याची सोय नव्हती. त्या स्मशानांत तशा मिजलेल्या स्थितींत आम्ही उरलेली सारी रात्र काढली.

लॅबर्ट झीरो व मी दोन थडग्यांच्या मध्ये

सूर्योदयापूर्वी थोडा वेळ अरुणोदयाच्या प्रकाशांत आमच्यापैकी एक शिपाई ठार मारला गेला. त्याला लघुशंकेसाठी जायचें होतें. आम्हीं त्याला सांगितलें की, आहेंस तेथेच तूं बस. तेथून हळू नकोस. आधीच तो लढाईत जखमी झालेला होता. त्याच्या मांडींतून एक गोळी आरपार गेली होती. त्याला विलक्षण वेदना होत होत्या. पण तशा स्थितीतहि त्याला तेथे बसण्याचा संकोच वाटला. तो खुरडत खुरडत पुढे जात होता. इतक्यांत त्याची हालचाल पाहणाऱ्या हबशी सैनिकाने त्याच्यावर बंदूक रोखून तिचा चाप ओढला; आणि तो विचारा कैदी एका क्षणांत मरून पडला !

ती स्मशानांतील रात्र संपली आणि दुसऱ्या दिवशीं आमची रवानगी

अधिक पश्चिम दिशेला करण्यांत आली. त्यावेळीं आम्हांला अर्धा कडक पाव आणि एक चीजचा तुकडा एवढें खाणें व थोडें पाणी देण्यांत आलें. आम्हीं पाणी पिऊन तर घेतलेंच, शिवाय बरोवरीच्या वाटल्याहि भरून घेतल्या. त्यानंतर डेरना ते बारची हा आमचा प्रवास टूकमधून सुरू झाला. एखादें गाव अगर शहर वाटेंत लागलें म्हणजे आमचे टूक्स मुद्दाम त्या गावांतून नेले जात. गावांतील लोक-स्त्रिया, पुरुष, मुलें—सारे जण आम्हां कैंद्यांचा उपमर्द करण्यासाठी उजव्या हाताचा अंगठा खाली करून 'तुम्ही पराभूत झालांत' असें सुचवीत असत. चर्चिल्ले आंगठ्याच्या जवळचीं दोन बोटे 'विजयी सूचना' म्हणून 'व्ही' च्या आकाराची ('व्ही फॉर व्हिक्टरी') करावी अशी खूण रूढ केली होती. त्या खुणेला हें प्रत्युत्तर होतें.

शेवटीं आम्ही बारची येथे येऊन पोहचलों. छावणीमध्ये शिरण्याआधी आमची प्रथम झडती घेतली. छावणींत बराकी बांधलेल्या होत्या. प्रत्येक बराकीमध्ये ५० ते १०० कैंद्यांची राहाण्याझोपण्याची सोय होती. आगगाडीमध्ये तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत ज्याप्रमाणे बर्थ असतात तशीच झोपण्याची सोय त्या बराकींत होती. रोज सकाळीं आठ वाजतां तेथे आमची मोजदाद केली जाई. येथे आल्यावर 'आमच्यापैकीं वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची आमचे प्रतिनिधि म्हणून नेमणूक करावी,' असें आम्हांस सांगितलें. १०-१५ उच्च अधिकारी आमच्यांत होते. आम्हीं अंदाजे २५-२५ चा एक गट याप्रमाणें वेगवेगळे गट पाडले. एक कर्नल आमच्या गटाचा प्रतिनिधि झाला. येथे आम्हांला दिवसांतून दोन वेळा खाणें मिळत असे. मांस (घोड्याचें किंवा गाईचें,) चीज, मॅकरोनी, पालेभाजी, पावाचे पातळ तुकडे, भरपूर पाणी आणि चवीसाठी थोडेंसें मीठ एकत्र करून शिजवलेला खिचडा आम्हांला सकाळ संध्याकाळ एक एक ओगराळें भरून मिळत असे. तें खाणें घेण्यासाठी आम्हांला प्रत्येकाला एक एक मग वाटण्यांत आलें. सकाळची आठची तपासणी झाली की कॅम्पच्या आसपास फिरत असूं. बराकीपासून कांही अंतरावर कांटेरी तारांचें कुंपण होतें. आम्ही पळून जाण्याचा प्रयत्न केल्यास त्या तारांना स्पर्श करतांच आम्हांला विजेचा झटका बसावा म्हणून त्या तारांतून वीज खेळविलेली होती. कॅम्पच्या चारहि कोपऱ्यांत १५ फूट उंचीवर उभारलेल्या लांकडी सेंट्री बॉक्समध्ये फ्लूड लाइट्स (अतिशय प्रखर प्रकाशाचे दिवे) होते. तेथे पहारेकरी उभे असत. या शिवाय फिरते पहारेकरीहि होते.

त्या कैदेंतील जीवनाशीं हळूहळू आम्ही जुळतें मिळतें घेण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. वेळ घालविण्यासाठी आमच्यांतील कांही कैदी आपापल्या आवडीच्या विषयावर भाषणें करीत. कांही जण गोष्टी सांगत. आमच्यावर पहाण्याला असलेले इटालियन पहारेकरी उत्तम गायक होते. एका सिगरेटच्या मोवदल्यांत ते गाणीं म्हणवून दाखवीत.

कॅम्पधील स्वच्छतेची सारी जबाबदारी आमच्यावरच होती. कॅम्प झाडून काढणें, मैला ठराविक अंतरावर नेऊन टाकणें, हीं कामें आम्हांलाच करावीं लागत. आमचे संडासहि आम्हांलाच साफ करावे लागत. हें काम आम्ही आळीपाळीने करीत असूं.

आंगोळीची व्यवस्था गार पाण्याच्या नळावर असे. माझ्याजवळ तर पुरेसे कपडेहि नव्हते. एक शर्ट, एक हाफ पॅट, एक टॉवेल व त्या जर्मन अधिकार्याने दिलेले ब्लॅक्रेट एवढेच कपडे माझ्याजवळ होते. या कॅम्पमध्ये त्यावरच मला गुजारा करावा लागला.

बारची येथील या कॅम्पमध्ये असतांना रोमेलच्या गरूडभरारीचीं वर्णनें आमच्या कानांवर येत. आमच्यावरील पहारेकरी, सकाळीं गणती करायला येणारे इटालियन अधिकारी मोठ्या अभिमानाने त्या परक्रमाचीं वर्णनें सांगत. रोमेल अॅलेक्झांड्रियापर्यंत पोहचला आहे, हें आम्हांला नवीन आलेल्या कैद्यांकडून कळलें. जर्मन रेडिओवरून रोमेलच्या बहादुरीचीं वर्णनें ध्वनिकेपित केळीं जात होतीं. त्यांचा दावा असा होता की, थोड्याच दिवसांत आपण कैरो सर करूं; आफ्रिकेंतील युद्ध संपवून टाकूं, व नंतर हिंदुस्थानकडे लक्ष देऊं.

जर्मन रेडियोच्या प्रचाराला इंग्रजांचा पंतप्रधान चर्चिल यानेहि प्रत्युत्तर दिलें आहे, असें आम्हांला कळलें. चर्चिलने अशी धमकी दिली होती की, आफ्रिकेंतील सारा मुलूख तर आम्ही जिंकूच पण आमचे सैनिक व अधिकारी यांना भूमध्य समुद्रांतून तुम्ही कसें घेऊन जातां हेंहि आही पाहूं. प्रत्येक जहाजावर बॉम्बचा वर्षाव करून आम्ही आमच्या सैनिकांना मुक्त करूंच करूं.

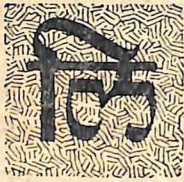
ही धमकी लक्षांत घेऊन आम्हांला हलविण्याची निराळीच योजना शत्रुपक्षाने आखली. शक्य तितक्या अधिकार्यांना आपल्या ताब्यांत ठेवायचेंच अशा निश्चयाने प्रथम आम्हा अधिकार्यांना हलविण्यांत आलें. चोवीस तासांची सूचना देऊन बारची येथून आमची रवानगी वेंगाझी येथें करण्यांत

आली. पुन्हा तेच-प्रकार-गावांतून आमची काढलेली धिंड, तेथील लोकांनी अंगठा दाखवून केलेला उपहास—सारे सोपस्कार झाले.

एकंदर चौवीस विमानांतून हें कैद्यांच्या वाहतुकीचें काम सुरू झालें. १२ विमानें आफ्रिकेंतून निघून भूमध्य समुद्रावरून इटलीमधील लिची या गावां आम्हांला उतरवीत. त्याच वेळीं दुसरीं बारा विमानें बेंगाझीच्या विमानतळावर दुसरी टोळीं नेण्यास सज्ज असत. आम्हांला घेऊन येणारे ट्रक्स परत जाऊन आणखी कैदी घेऊन येतील तेव्हा हीं विमानें त्यांना इटलींत नेणार. मी व माझ्याबरोबरचे कैदी पहिल्याच फेरींत गेलों. एका विमानांत पहारेकरी धरून जवळजवळ ५० जणांची सोय तात्पुरती केली होती. मूळचीं हीं विमानें टॅक्सची वाहतूक करणारीं होती. त्यांत ही कैदी नेण्याची सोय तात्पुरती करण्यांत आली होती.

विमानांतून आम्हांला नेत असतांना आम्हांला असें दिसलें की, आमच्यावर असलेले चारहि पहारेकरी गाफील होऊन खुशाल झोपीं गेले होते. आमच्या मनांत एकदम विचार आला—‘या विमानाचा तावा घेऊन आपल्याला तें इष्ट दिशेस वळवितां येईल तर किती छान होईल!’ पण त्यासाठी आमच्यांत एक तरी वैमानिक असणें आवश्यक होतें. आम्हीं आपसांत तशी चिड्डी फिरविली तेव्हा दुर्दैवाने आमच्यांत एकहि वैमानिक नसल्याचें आम्हांला आढळलें. सुटकेची एवढी हाताशीं आलेली संधि अगदी फुकट गेली. कांही न बोलतां आम्ही हताश होऊन एकमेकांकडे पाहत बसलों. दोन अडीच तासांतच आम्ही भूमध्य समुद्र ओलांडून लिची या विमानतळावर उतरलों. येथून आमची रवानगी बारी येथल्या कैद्यांच्या छावणीकडे होणार होती.

ऑगस्ट १९४२-ऑगस्ट १९४३

चीला आम्ही आल्यावर आमच्यापैकी वेगवेगळ्या देशांतील कैद्यांना युद्धकालीन आंतरराष्ट्रीय रिवाजाप्रमाणे वेगवेगळ्या छावण्यांमध्ये पाठविण्यांत आले. आम्हांला मात्र दोनतीन तास विमानतळावरच डांबून ठेवण्यांत आले. कारण आम्हांला घेऊन येणाऱ्या बारा विमानांपैकी एक विमान लिचीला येऊन पोहचलेंच नाही. दोन-तीन तासांनंतर आम्हांला ट्रकमधून लिची या विमानतळापासून २५-३० मैलांवर असलेल्या बारी या गावांतील कॅम्पमध्ये नेण्यांत आले. आम्ही अजमासे १०० हिंदी कैदी होतो. बारी येथे गेल्यावरहि पहिले तीन-चार दिवस आमच्या तुकडीला अगदी वेगळें ठेवण्यांत आले. सकाळ-संध्याकाळ आमची चौकशी होई. आमच्यापैकी आरमारांतील कोण, तोफखान्यांतील कोण, वैमानिक कोण याची अगदी कसून विचारणा चालली होती. लिची येथे येऊन न पोहचलेल्या त्या विमानांतील कैद्यांच्या मनांत आमच्यासारखाच विमानाचा तावा घेऊन तें आपणाला पाहिजे तिकडे नेण्याचा विचार आला असावा. सुदैवाने त्यांच्यांत एक वैमानिक होता. त्यामुळे त्यांचा प्रयोग यशस्वी झाला. तें विमान त्यांनी माल्टा येथे नेऊन उतरविलें. त्यामुळेच आमच्यावर अधिक कडक बंधने घालण्यांत आली होती.

ते तीन-चार दिवस झाल्यानंतर आम्हांला बारी येथे असलेल्या इतर कैद्यांत मिसळून टाकण्यांत आले. कॅपमध्ये प्रवेश करतांना पुन्हा एकदा झडती वगैरे सर्व प्रकार झाले. येथील बराकीतील राहण्या-झोपण्याची व्यवस्था, बाजूचें विजेने भारलेलें काटेरी तारांचें कुंपण, इत्यादि सर्व बाराची येथील कॅपप्रमाणेच होतें. मात्र बारीचा कॅप बाराचीच्या कॅपहून मोठा होता; आणि पूर्वीच्या कॅपपेक्षा येथे म्हटलें तर सुधारणाहि होत्या. सकाळीं आम्हांला चहा किंवा कॉफी मिळूं लागली; व ज्याला पाहिजे त्याला सिगरेटची एक पेटीहि आठवड्याला मिळूं लागली. व्यसनाधीन लोकांच्या अगतिकतेचे कांही मासले या कॅपमध्ये मला पाहायला सापडले. धूम्रपानाचें तीव्र व्यसन असलेले, मेजर-कर्नलच्या हुद्यावर असलेले अधिकारी सिगरेटच्या एका पेटीवर तलफ न भागल्यामुळे दुसऱ्यांनी ओढून टाकलेलीं सिगरेटचीं थोटकें गोळा करीत व तीं पाईपमध्ये भरून ओढत. त्यावेळीं ते अधिकारी नसत तर आपल्या व्यसनाचे गुलाम असत. या सिगरेट, चहा इत्यादि साऱ्यांचे पैसे आंतरराष्ट्रीय कायद्याप्रमाणें तटस्थ राष्ट्रांमार्फत आमच्या पगारांतून वसूल केले जात. हिंदुस्थानांत आमचा पगार जमा होई तो हे पैसे वजा करूनच.

बारी येथील तीन महिन्यांच्या वास्तव्यानंतर एके दिवशीं आम्हांला आग-गाडींतून दुसरीकडे हलविण्यांत आले. आगगाडीचे डबे उत्तम होते. प्रत्येकाला वेगवेगळ्या खुर्च्या, त्यांच्यावर मखमलीच्या गाद्या, एका डब्यांतून दुसऱ्या डब्यांत आंतूनच जातां येईल अशी व्यवस्था त्या गाडीत केलेली होती. पण सारे दरवाजे, खिडक्या मात्र आम्ही आंत शिरल्याबरोबर खिळे टोकून बंद केल्या. मगल्या जाण्यायेण्याच्या जागेंत पहारेकरी ठेवले होते. साधारण तीन दिवस आम्ही प्रवास केला असेल. नंतर आमची गाडी 'अॅव्हर्स' येथे येऊन थांबली. आम्ही खाली उतरलों; व आमच्या पहारेकऱ्यांनी सांगितल्याप्रमाणे चालत चालत स्टेशनपासून एक-दोन मैलांवरच्या छावणीमध्ये आलों. अॅव्हर्स हें गाव नेपल्सपासून १०-१२ मैलांच्या अंतरावर आहे.

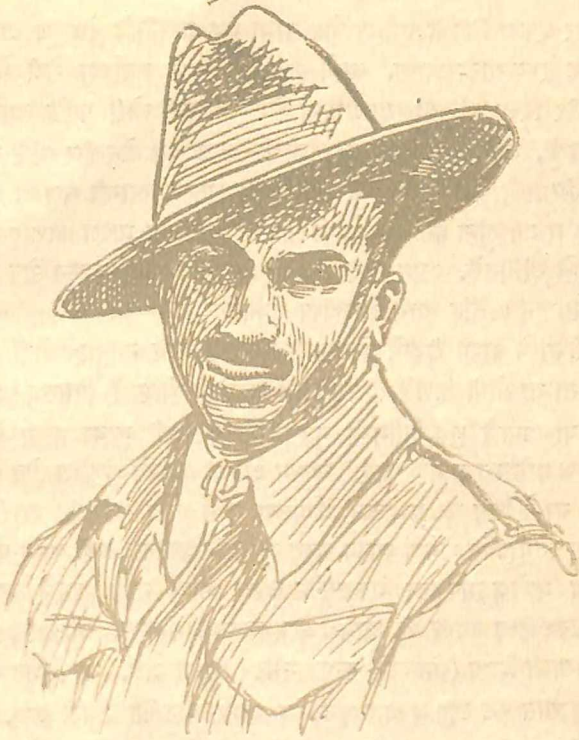
अॅव्हर्स येथील कॅपची रचना आणि कॅपमधील व्यवस्था आतापर्यंतच्या कोणत्याहि कॅपपेक्षा अधिक व्यवस्थित होती. बराकींतल्या एकेका खोर्लांत दोन दोन कैद्यांची राहण्याची व्यवस्था केलेली होती. बराकीसमोर व्हरांडा होता. खोर्लांत झोपण्यासाठी प्रत्येकाला खाट, गादी होती. आमचें अन्न आम्हीच शिजवावें अशी सवलत आणि त्यासाठी स्वयंपाकघर, जेवणासाठी स्वतंत्र

भोजनगृह, अशा सोयी होत्या. प्रत्येक अधिकाऱ्याला आमच्या जवानांपैकींच एकेक जवान तैनातीसाठी दिलेला होता. खोलीची झाडझड करणे, विछाना घालणे, इत्यादि गोष्टी तो तैनातदार करी. संडास फलशचे असल्याने ती कामगिरी करण्याचीहि आता गरज राहिली नव्हती.

आता आम्हांला निरनिराळ्या देशांतील रेडक्रॉस संस्थांतर्फे पार्सलेंहि मिळूं लागलीं. त्या पार्सलांत मांस, मासे, चीज, दूध, टोमॅटो, इत्यादि पदार्थांचे डबे आम्हांला मिळत. हीं पार्सलें आस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका, अमेरिका, हिंदुस्थान इत्यादि निरनिराळ्या देशांतून येत असत व त्यांतून आम्हांला ज्या वस्तु येत त्या युद्धकाळांत युरोप व हिंदुस्थान येथील नागरी जीवनांत नियंत्रित (रेशन्ड) असत. त्यांत जीवनसत्त्वे मिसळलेला चॉकोलेटचा बारहि असे. अंड्याची भुकटी मिळत असे. ती पाण्यांत मिसळून कांदा घालून आम्ब्लेट बनवितां येत असे. या बरोबरच चहासाखर इत्यादि इतरहि बरेच पदार्थ आम्हांला या पार्सलांतून मिळत.

या कॅम्पमध्ये आम्हीं कामाची विभागणी केली; व एकेकाला काम वाटून दिलें. अभ्यासाचे वर्ग सुरू केले. मी इंग्रजी शिकविण्याचा वर्ग चालवूं लागलों. संध्याकाळीं चार वाजतां हजेरी झाली की, आम्ही हॉकी फूटबॉल असे खेळहि खेळत असूं. त्यानंतर कुंपणाच्या बाजूने जाणाऱ्या रस्त्यावरून फिरायला जाणारीं त्या खेळ्यांतील माणसें आम्ही पाहत असूं. आमच्यापेक्षा अन्य माणसें पाहणें हाहि एक समाधानाचा, आनंदाचा विषय असावा हें पाहून मानवी मनाच्या घडणीबद्दल मला आश्चर्य वाटलें.

मधून मधून कांही करमणुकीचे कार्यक्रमहि आम्ही करीत असूं. आमच्या कॅम्पचे प्रतिनिधि आमच्यांतील सर्वांत वरिष्ठ अधिकारी मेजर “के.” होते. त्यांचें संपूर्ण नांव ‘कुमारमंगलम्’ असें होतें. परंतु आम्ही त्यांना मेजर “के.” या नांवानेच संबोधित असूं, आमचे सर्व व्यवहार त्यांच्यामार्फतच होत असत. रेशन आणणें, टपाल आणणें इत्यादि कामें आम्हीच करीत असूं. आम्ही हिंदुस्थानांत पत्रेंहि पाठवीत होतां. मात्र पत्र लिहितांना गावाचें नांव, छावणीच्या जागा, तक्रारी किंवा सैन्याच्या हालचाली या गोष्टी लिहिण्यास बंदी होती. त्यांतूनहि कोणी तसें कांही लिहिलेंच तर तो मजकूर सेन्सॉरकडून वाचतां येणार नाही अशा रीतीने खोडून टाकला जाई व मगच पत्र पुढे रवाना होत असे. या कॅम्पमध्ये आम्ही कैदी होतों खरें परंतु कैदेत असण्याखेरीज अन्य कोणताच जाच, त्रास आम्हांला या वेळीं नव्हता.

अॅव्हर्सा येथें कैदेंत मी

या कॅंपमध्ये आम्ही असतांनाच नाताळचा सण आला. तो सण आम्हीं आनंदाने साजरा करावा म्हणून आम्हांला कांही सवलती मिळाल्या. रेशनमध्ये नेहमी 'व्हीनो' नांवाचें मद्य ज्यांना हवें असेल त्यांना मिळें. नाताळचा सण म्हणून रेशनमध्ये 'मर्साला' नांवाचें एक अधिक उंची मद्य आम्हांला देण्यांत आलें. रेशनमध्ये आम्हांला शीतगृहांतील (Cold storage) वीफ किंवा घोड्याचें मांस मिळें. त्या मांसाच्या तुकड्यावर १९३४, १९३५ असे शिक्रे असत. त्या रेशनमध्येहि वाढ करून मिळाली. परंतु वस्तूच्या किंमती मात्र आमच्याकडून भरमसाट घेतल्या गेल्या. नुसत्या एका टर्कीला आम्हांला जवळ जवळ २५० रुपये द्यावे लागत.

यानंतर एकदा खिस्ती धर्मगुरु पोप याचा एक प्रतिनिधि रोमहून आमच्या कॅपल भेट देण्यासाठी आला. त्याने कॅपमध्ये फिरून सर्वांच्या भेटी घेतल्या. सर्वांना धीर दिला. खिस्ताच्या प्रतिमा कोरलेली छोटी छोटी पदके त्याने भेट म्हणून दिली. मला बायबलची एक छोटीशी—जवळजवळ दोन इंच लांबी रुंदीची एक प्रत मिळाली. त्याने आमची नावे लिहून घेतली. आम्ही सुखरूप आहोत हे आमच्या आप्ताना कळविण्यासाठी पोप रेडिओवरून भाषण करणार आहेत असे त्याने सांगितले. आमची या संकटांतून सुटका व्हावी, म्हणून पोप प्रार्थना करित असतात असेंहि त्याने आम्हांला सांगितले.

या कॅपमध्ये अशा रीतीने कोणत्याहि प्रकारचा जाच नव्हता; सोयी होत्या. तरी या सान्या सोयी म्हणजे पिंजऱ्यांतील सुखसोयी होत्या हे विसरून चालणार नाही. त्याचप्रमाणे युद्धकैद्यांनी स्वतःची सुटका करून घेणे हे त्यांचे एक कर्तव्यच मानले जाते. म्हणून आम्ही जसजसे संघटित होत चाललो तसतसा या कैदेतून सुटका करून घेण्याचा मार्ग शोधू लागलो. बराकीपासून बाहेरच्या रस्त्यापर्यंत बोगदा खणून पळून जाण्याचा प्रयत्न आम्ही करून पाहिला. परंतु तो मध्येच पकडला गेल्यामुळे सफल झाला नाही. पळून जाण्याचा प्रयत्न उघडकीला आला की आमचे फार हाल केले जात. आठआठ दिवस एकांतवासाची शिक्षा (सॉलिटरी कॅफाइनमेंट) मिळत असे. या शिक्षेत कैद्याला एका सहासात फूट लांब व चार फूट रुंद अशा कोठडीत ठेवले जाई. चारी बाजूला उंच भिंती असत. भिंतीच्या अगदी वरती एक लहानशी हवा येण्यापुरती खिडकी असे. तिच्यातून आकाशाचा लहानसा निळा तुकडाहि कैद्याच्या दृष्टीला पडणार नाही अशी खबरदारी घेतलेली असे. नुसत्या उंच भिंती. सकाळी एकदा कैद्याला थोडा वेळ बाहेर काढले जाई. आणि दोन वेळ मग भरून कांजी दिली जाई. हा पाहुणचार मलाहि एकदा चार दिवस भोगायला मिळाला होता.

पळून पाण्याचे प्रयत्न उघडकीला आल्याबरोबर ब्युगुल वाजवून रात्रीच्या त्या थंडीत आम्हांला बराकीबाहेर उभे केले जाई. बाहेर थंडी मी म्हणत असे. माझ्याजवळ तर कपडेहि फारच थोडे असल्याने या सान्या प्रकारांत माझे फारच हाल झाले. आंतरराष्ट्रीय युद्धनीतीप्रमाणे सैनिकांना कपडे दिले जात. अधिकाऱ्यांना मात्र त्यांच्या देशाने कपडे पुरवावयाचे असत. यामुळे आम्हांला कपडे मिळत नव्हते. आमच्या जवानांना मात्र कपडे मिळत. आमचे कपड्या-

शिवाय चाललेले हाल त्यांना पाहवत नसत. ते आम्हांला मोठ्या आग्रहाने आपले कपडे देऊं करीत. “साहेब, आमच्याकडे दोन दोन जोड आहेत तुम्ही कृपाकरून आमच्यांतला एक घ्या;” असें ते म्हणत. पण त्यांना हकाने मिळालेले ते त्यांचे कपडे आम्हीं कधी स्वीकारले नाहीत. अॅव्हर्सा येथे असतांना ऐन थंडीच्या दिवसांतसुद्धा आम्ही थंड पाण्याने स्नान करीत असूं. पाणी गोठून त्याच्यावरती बर्फाचा थर साचत असे. तो फोडून त्या तसल्या पाण्याने आम्हांला स्नान करतांना पाहून आमचे इटालियन पहारेकरी तर आम्हांला वेड लागलें आहे, असेंच समजू लागले. मी मात्र जानेवारी महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत स्नान करणें बंद केलें. कारण थंडी फारच तीव्र होती. या सर्व काळांत म्हणजे जवळजवळ एका वर्षांत गरम पाण्याचें स्नान आम्हांला फक्त दोनच वेळा मिळालें. स्नानासाठी एका ट्रंकमध्ये फिरतें स्नानगृह (मोबाइल बाथ युनिट) असे. त्या ट्रंकमध्ये जंतु विनाशक द्रव्यें, पाणी तापविण्याची यांत्रिक साधनें, नळांतून गरम पाणी सोडण्याची सोय. स्नानासाठी तात्पुरत्या कॅनव्हासच्या खोल्या इत्यादि व्यवस्था असे. स्नानाची सक्ति नसे तरीहि या हवेंत या गरम पाण्याच्या सवलतीचा बहुतेक सर्वजण फायदा घेत.

या कॅम्पमधूनच आमच्यांत असलेल्या डॉक्टरांना आंतरराष्ट्रीय कायद्याप्रमाणे ६ महिने होतांच मुक्त करण्यांत आलें, व त्यांना त्यांच्या देशाला रवाना करण्यांत आलें. आमच्या कॅम्पमध्ये असलेल्या डॉ. व्हेसासांब्रोवर घरीं देण्यासाठी मी एक पत्र दिलें. त्या डॉक्टरांच्या गुरखा टोपीचा एक थर उसवून आंत पत्र व माझा कैदेंत काढलेला एक फोटो ठेवून ती टोपी मी पुन्हा शिवून घेतली. जाणाऱ्या डॉक्टरांना आम्ही निरोप दिला तेव्हा ते आता मायभूमीला जाणार आणि आम्ही मात्र इथेच परदेशांत कैदेंत राहणार याचें आम्हांला फार वाईट वाटलें. आमच्याबरोबरचे डॉक्टर निघून गेले आणि त्यांच्या जागीं काम करण्यासाठी इटालियन डॉक्टर येऊं लागले.

या कॅम्पमध्ये आजारी कैद्यांवर उपचार करण्याचीहि चांगली सोय उपलब्ध होती. एका स्वतंत्र उपचारगृहाची खोली होती. आजारी कैद्यांत तेंथे नेऊन त्यांची प्रकृति तपासून औषधोपचार केले जात. खास वैद्यकीय शिफारस असेल त्या प्रकारची त्यांची खाण्यापिण्याची सोय करण्याचाहि आम्ही प्रयत्न करीत असूं. आम्हांला मिळणाऱ्या रेडक्रॉसच्या डब्यांतून दूध, भात इत्यादि वस्तु आम्ही पुरवीत असूं.

आम्हांला मिळणारीं पार्सलें एका कैद्याला एका आठवड्याला एक पार्सल या प्रमाणांत मिळत असत. इकडे आमच्या इटालियन पहारेकऱ्यांना मिळणारें अन्नधान्य मात्र कमी कमी मिळूं लागून त्या अन्नधान्याचा दर्जाहि निकृष्ट होऊं लागला आहे, असें आम्हांला आढळून आलें. आमच्या स्वयंपाकघरांत पहारा करणाऱ्या इटालियनांना तर त्यांचें अन्न व आमचें अन्न यांतील हा फरक अधिक तीव्रतेने जाणवूं लागला. पुढे पुढे तर आमचे पहारेकरी आमच्या जवळच्या चांगल्या चांगल्या खाद्य पदार्थांची याचना करूं लागले. आम्हीहि शक्य असेल तर व शक्य असेल तितकें त्यांना देऊं लागलों. चार वर्षे देशाच्या मायभूमीवर चाललेल्या लढाईमुळे आणि त्यांतच दोस्तांच्या फौजा घेऊन उतरल्यामुळे त्यांच्या देशाची आर्थिक स्थितीच एकदम खालावली होती व त्यामुळे त्यांच्यावर ही अनवस्था ओढवली होती.

कांही दिवसांनी आम्ही राहत होतो त्या जागेपासून ११२ मैलांवर असलेल्या एका मोठ्या रेल्वे-जंक्शनवर हल्ला करण्याच्या उद्देशाने दोस्तांच्या विमानदळाने बॉम्बिंग सुरू केलें. तें इतकें भयंकर होतें की आमच्या त्या कच्च्या पायाच्या बराकी हादरूं लागल्या. एकदा तर आमच्या बराकीवर पत्रकें टाकण्यांत आलीं. दोस्त राष्ट्रांचीं सैन्ये सिसिलींत उतरलीं असून तीं उत्तरेकडे चाल करीत आहेत अशी बातमी त्या पत्रकांत होती. व आम्हांला असें आश्वासन देण्यांत आलें होतें कीं बॉम्बिंग करणाऱ्या लोकांनी आमचा कॅम्प हेरून ठेवला आहे. आम्हीं घाबरण्याचें किंवा धीर सोडण्याचें कांहीच कारण नाही.

त्या युद्धकाळांत अशी एक आंतरराष्ट्रीय नीति पाळली जात असे की रुग्णालये व कैद्यांच्या बराकी यांच्यावर बॉम्ब टाकले जाऊं नयेत. येथे रुग्णालय किंवा कैदीवसाहत आहे हें कळावें म्हणून रात्रीच्या वेळीं प्रकाशित ठेवण्यांत येत असत. या प्रकाशामुळे वरून जाणाऱ्या वैमानिकांना खाली रुग्णालय किंवा कैदीवसाहत आहे हें कळत असे. परंतु आमचे इटालियन रखवालदार हा संकेत पाळीत नसत. रात्री ते आमच्या बराकींत अंधार करीत. त्यामुळे आमच्याच दोस्तांच्या बॉम्बिंगला आम्ही बळी पडूं अशी धास्ती आम्हाला आम्हांला वाटत होती.

आम्हांला वाटणाऱ्या या भीतीची प्रतिक्रिया अशी झाली की आमचे नेते मेजर “के” यांनी इटालियन अधिकाऱ्यांची भेट घेऊन रात्री बराकींत प्रकाश तरी ठेवा, नाही तर आम्हांला येथून दुसरीकडे तरी न्या अशी मागणी केली.

त्या अधिकाऱ्यांनी सांगितलें, “चिंता करूं नका, आम्ही लवकरच तुम्हांला येथून दुसरीकडे नेऊं.”

थोड्याच दिवसांत इटालियन अधिकाऱ्यांनी आम्हांला हलविलें जाणार असल्याची सूचना दिली. रेडक्रॉसकडून येणाऱ्या खूप वस्तु, विशेषतः खाद्य-पदार्थांचे डबे आम्हीं साठवून ठेवले होते. ते सारे आमच्याबरोबर नेण्याची आम्हांला परवानगी मिळावी अशी आम्हीं मागणी केली. इटालियन अधिकाऱ्याने सांगितलें की तुम्हांला स्वतःबरोबर नेतां येतील तेवढ्याच वस्तु तुम्ही नेऊं शकतां. तुमच्या साऱ्या वस्तु वाहून नेण्यासाठी आमच्याकडे वाहनव्यवस्था नाही. हें सांगण्यांतील त्यांचा धूर्त हेतु असा असला पाहिजे की उरलेल्या सर्व वस्तूंचा ताबा त्यांना मिळून त्यांची चंगळ उडावी.

परंतु इटालियनांना जसा त्या वस्तूंचा लोभ वाटत होता त्याचप्रमाणे आम्हांलाहि यापुढे त्या वस्तूंची अतिशय गरज होती. बरोबरच्या पिशवींत भरून घेतां येतील तेवढे निरनिराळे वस्तूंचे डबे तर आम्हीं घेतलेच, पण मीट, मटन, चॉकोलेट, दूध, अंडी, चीज, कॉर्नफ्लोअर, विस्किटें, लोणी या सर्वांचा एक रद्दा तयार करून आम्हीं त्याचे केंक बनविले. या केंकमध्ये जास्तीत जास्त जीवनसत्त्वं असल्याने या केंकचा लहानसा तुकडाहि दिवसभर पुरावा या अपेक्षेने आम्ही हा सारा खटाटोप केला, व प्रत्येकाजवळ एकेक केंक दिला गरज ही शोधकतेची जननी आहे हें किती सार्थ आहे !

आमची अशी तयारी झाली आणि एके दिवशीं संध्याकाळीं अंधार पडल्यानंतर आम्हांला रेल्वेस्टेशनवर नेण्यांत आलें. ज्या स्टेशनवर एका वर्षापूर्वी आम्ही उतरलों होतो त्याच स्टेशनवर त्याच पद्धतीने म्हणजे आम्हांला आंत कोंबून व दारें-खिडक्यांना धाडधाड खिळे ठोकून व प्रत्येक डब्यावर पहारेकरी ठेऊन आमचा प्रवास सुरू झाला. वाटेंत कोठेतरी फटीतून पाहाण्याचा आम्हीं प्रयत्न केल्यास ते पहारेकरी आमच्यावर ओरडत. निघाल्यापासून दीड दिवसानंतर आम्ही इष्ट स्थळीं पोहचलों. आणि अवज्ञानो गावांतील केंपमध्ये आमची भरती झाली.

सप्टेंबर १९४३

१/१२ सप्टेंबरच्या सुमारास आम्ही अवइज्ञानो कॅम्पमध्ये असतांना आम्हांला आश्चर्याचा धक्का देणारा एक प्रसंग घडला. रात्री ८-८.३० च्या सुमारास कॅम्पाहेर गाणीं गात नाचत येणारे इटालियन सैनिक पाहून आमचा स्वतःच्या डोळ्यावर विश्वासच बसेना. हें काय घडतें आहे हें कळण्यापूर्वीच ते इटालियन सैनिक “अमीको” “अमीको” म्हणजे “आपण मित्र आहोंत” “आपण मित्र आहोंत” असें म्हणत कॅम्पमध्ये शिरले. त्यांनी आपल्या बंदुका खाली ठेवल्या; आणि ते आनंदाने आमच्याशीं हस्तांदोलन करूं लागले. त्या सैनिकांनी आम्हांला सांगितलें की, इटालियन सैन्याने दोस्त राष्ट्राशीं तह केला आहे. ही बातमी कळून १०-१५ मिनिटें झालीं नाहीत तोंच त्यांचा एक अधिकारी रेडिओ घेऊन आला. त्याने बी. बी. सी. स्टेशन लावलें. आम्ही कैद झाल्यानंतर प्रथमच तें स्टेशन ऐकत होतो.

बी. बी. सी. वरून घोषणा करण्यांत आली की, इटालियन हे यापुढे आपले शत्रु नाहीत. त्यांनी तहनामा लिहून दिला आहे. आपल्या पंतप्रधानांनी या नव्या दोस्तांना सूचना केली आहे की त्यांनी ब्रिटिशांच्या सैन्यांतील युद्धकैद्यांना सर्व सवलती द्याव्यात व त्यांना सर्व प्रकारचें साह्य करावें. प्रत्यक्ष कैद्यांना

म्हणजे आम्हांला उद्देशून असें सांगण्यांत आलें की, आपला सर्व आघाड्यांवर जय होत आहे. आम्ही सुटका करून घेण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करावा. इटालियन नागरिक आम्हांला निश्चित सहकार्य व साहाय्य देतील.

वरील घोषणा ऐकतांच आम्ही दहाबारा अधिकारी एकत्र आलों व या नव्या घटनेचा विचार करूं लागलों. थोड्याच वेळांत आम्हीं निर्णय घेतला की आजच्या आज रात्री १० वाजल्यानंतर निघून आपण एका ठराविक ठिकाणीं जमावें. निघतांना महिनाभर पुरेल एवढें अन्न बरोबर घ्यावें. त्याप्रमाणें सारी तयारी करून आम्ही १०।१२ जण रात्री कांटेरी तारेंतून बाहेर पडलों. आम्ही सुमारे दोन फर्लांग अंतर चालून गेलों इतक्यांत आमच्यांतील सर्वांत वरिष्ठ अधिकारी म्हणाले, “आपण थोडा वेळ थांबूं या.” त्याप्रमाणे आम्ही थांबलों. नंतर ते आम्हांला म्हणाले, “आपण पळून जाण्यांत फारसा अर्थ आहे असें मला वाटत नाही. आजच्या परिस्थितींत पळून जाण्यामध्ये धोकाच जास्त आहेत. आपण सर्व रंगाने काळे आहोंत. इटालियन भाषाहि आपणांस येत नाही. आपणाजवळ धड कपडेहि नाहीत. अशा स्थितींत जर आपण पुन्हा पकडले गेलों तर आपल्या दुर्दशेला सुमार राहणार नाही. एक दोन आठवड्यांत आपले सैनिक येऊन आपली सुटका करतील मग हा धोका आपण कां पत्करावा ?”

आम्हीं त्यांचें म्हणणें ऐकलें. आमचें मत त्यांच्यापेक्षा वेगळें होतें. परंतु. कॅपमधून एकत्र बाहेर पडतांच आमच्यावर आमच्यांतील वरिष्ठ अधिकार्याच्या आज्ञेत राहण्याची नैतिक जबाबदारी होती. आम्ही त्यांच्याशीं चर्चा करून येथून निघून जाणेंच अधिक श्रेयस्कर आहे हें पटवून देण्याचा खूप प्रयत्न केला परंतु त्यांना तें म्हणणें मान्य होईना. ते सर्वांत वरिष्ठ होते. त्यांचा युद्धाचा अनुभवहि आमच्याहून खूप अधिक होता. त्यामुळे आम्हांला त्यांचें मत शेवटीं पटलें आणि आमच्यांतील दोघेजण सोडून आम्ही इतर ८-१० जण परत आलों. जे दोघे निघून गेले त्यांना त्या वरिष्ठ अधिकार्याने संमति दिली व नंतरच ते गेले. आम्ही परत आलों तेव्हा रात्र खूप झाली होती. १-१-३० चा सुमार असेल आम्ही बाहेर व्हरांड्यांतच झोपून ती रात्र काढली.

मी व्हरांड्यांत बल्लेकट पसरलें त्याच्यावर आडवा होऊन त्यांतलेंच अर्धें अंगावर घेऊन व हॅवर सॅक उशाला घेऊन मी पडलों आणि घडणाऱ्या घटनांचा विचार करूं लागलों. आम्ही पळून जाण्याचा निर्णय घेतला होता तो बरोबर

होता की आम्ही परत आलों तें बरोबर होतें हा प्रश्न राहून राहून माझ्या मनांत विरच्या घालीत होता. तथाच मनःस्थितींत हळूहळू झोपेची झापड पडूं लागली आणि वाटू लागलें की आपण सुटलों आहोंत; परत भारतांत गेलों आहोंत, मोकळेपणाने वावरत आहोंत. १०।१२ महिन्यांच्या कारावासानंतरचे ते विचार सुसूत्र नसले तरी आशादायक होते यांत शंका नाही.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ७-३० च्या सुमारास मला जाग आली. उठून पाहातां तों सगळीकडे वेशिस्तपणा, गोंधळ माजलेला मला दिसला. कॅम्पमध्ये असलेले आमच्यापैकी बरेच जण आधीच कॅम्प सोडून निघून गेलेले होते कांही जाण्याच्या तयारींत होते. कोणीहि कोणाला विचारीत नव्हते. कॅम्पचे सारें स्वरूपच पालटून गेलें होतें. चहापाणी करावें, सकाळची न्याहारी करावी म्हणून आम्ही मेसमध्ये गेलों. तेथे सुद्धा सर्व उलथापालथ झालेली. बराच प्रयत्न करून आम्ही चहा तयार केला व थोडीशी न्याहारीहि तयार करून दोन्हींचा आस्वाद घेतला. त्यानंतर आम्ही मेसमधून बाहेर आलों. आणि आम्हांला जें दृश्य दिसलें त्याने आम्ही जागच्या जागीं खिळून गेलों. सशस्त्र जर्मन सैनिक आमच्या कॅम्पच्या चारहि दिशांनी कूच करीत येत होते. साऱ्या आशा कोळमडून पाडणारें तें भीतिदायक दृश्य होतें. पाहतां पाहतां आमच्या डोळ्यांसमोर त्यांनीं कॅम्पचा ताबा घेतला. ठिकठिकाणीं जर्मन पहारेकरी जागा घेऊन उभे राहिले, आणि आम्ही पुन्हा एकदा बंदिवान झालों. आमचें अर्ध्या दिवसाचें भासमात्र स्वातंत्र्य मृगजळाप्रमाणें खोटे ठरलें होतें. काल रात्रीं कॅम्पमध्ये परत येऊन मुक्ततेची एक सोन्यासारखी संधि घालविली याचा आम्हांला पश्चात्ताप झाला. पण आता त्याचा काय उपयोग ?

इटालियन शरणागतीमुळे उडालेल्या गोंधळामध्ये जवळजवळ २४ तासांच्या आंत जर्मनांच्या एका डिव्हिजनने मध्य इटलीचा ताबा घेतला होता. त्यांतच आमच्या कॅम्पचाहि ताबा त्यांनी घेतला होता. यानंतर दोन दिवसांनी १४ सप्टेंबर १९४३ च्या सकाळीं ११ च्या सुमाराला एक जर्मन अधिकारी साऱ्या कैद्यांना उद्देशून ध्वनिक्षेपकावरून इंग्रजींत बोलला. तो म्हणाला, “आज १४ सप्टेंबरपासून तुमच्या कॅम्पचा संपूर्ण ताबा जर्मन सैनिकांनी घेतला आहे. इटालियन अधिकाऱ्यांनी तुम्हांला वागविलें त्याहून अधिक चांगल्या रीतीने आम्ही तुम्हांला वागवूं. वाहतुकीचीं साधनें नसल्यानें आम्ही तुम्हांला येथून हालविणार नाही. तुम्ही येथून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला तर तुमच्यावर गोळ्या

झाडण्यांत येतील. आंतरराष्ट्रीय कायदा आम्ही मानूं. तुम्ही हिंदी नागरिक कोणत्या परिस्थितींत ब्रिटिशांचे सैनिक बनलां आहांत व त्यामुळे आता आमचे युद्धकैदी झालां आहांत याची आम्हांला जाणीव आहे. आमचा वरिष्ठ अधिकारी तुमच्या वरिष्ठ अधिकार्याला येऊन भेटेल. तुमच्या कांही तक्रारी असतील तर त्या ऐकल्या जातील.”

त्या जर्मन अधिकार्याची ही सूचना ऐकून आम्ही अंदाज केला की आम्हांला हलविण्याची त्यांची तयारी चालू असावी आणि म्हणून जर्मनांनी आम्हांला या कॅम्पमधून हलविण्याच्या आंतच येथून पळून जाण्याची आताची एक संधि आहे अशी आमची खात्री झाली. जवळच असलेल्या आमच्या सैनिकांच्या बराकींत राहिल्यास आम्ही लवकर पळून जाऊं शकूं असें आम्हांस वाटलें.

मी व आणखी तीन सहकार्यांनी मिळून पळून जाण्याची एक नवी योजना आंखली. आमच्या मुक्ततेच्या योजनेंत एका इटालियन डॉक्टरचें साह्य आम्हांला मिळणार होतें. कॅम्पमधील दवाखान्याचा उपयोग तो आम्हांला आमच्या योजनेसाठी करूं देणार होता. या दवाखान्याला इटालियन घरांच्या बांधणीच्या पद्धतीप्रमाणे छपराखाली एक तक्तपोशी होती व साफसफाई करण्यासाठी त्या तक्तपोशीवर जाण्याची सोय एका कोपऱ्यामध्ये ठेवलेली होती. छप्पर आणि तक्तपोशी यांच्यामधल्या जागेंत आम्ही आमचें सामान लपवून ठेवण्याचें ठरविलें होतें. माझ्याबरोबरचा एक साथीदार आधीच त्या पोकळींत जाऊन बसला होता. एकेकाने आपापलें सामान त्या दवाखान्यांत कामावर असलेल्या आमच्या एका जवानाकडे द्यावें, त्याने वेळ मिळेल त्याप्रमाणे तें सामान तक्तपोशीवर बसलेल्या आमच्या साथीदाराकडे द्यावें. संध्याकाळपर्यंत संधि मिळेल त्याप्रमाणे एकेकाने वर जाऊन बसावें आणि नंतर त्या इटालियन डॉक्टरने केलेल्या व्यवस्थेप्रमाणे रोज आमच्यापैकी एकाने नागरी कपडे घालून रात्री काळोख पडल्यावर त्या डॉक्टरबरोबर त्याचा इटालियन मदतनीस म्हणून बाहेर पडावें, अशी आमची योजना होती. अशा प्रकारें चार दिवसांत आम्ही चौघेजण छावणींतून बाहेर पडणार होतो. त्या तक्तपोशीवर आम्हांला चौघांना जवळजवळ आठवडाभर पुरेल एवढे खाद्यपदार्थ, पाणी याचीहि सोय आम्हीं अगोदरच करून ठेवली होती. मी सर्व तयारी करून सारें सामान घेऊन ठरलेल्या वेळीं तेथे गेलों; तर त्या जवानाकडून मला कळलें की, बाकीचे केव्हाच पळून गेले आहेत. माझा

विश्वासच बसेना. त्यांनी असें कां केलें असावें हें मला कळेंना. मी त्या जवानाला सांगितलें की माझें सामान येथे राहूं दे. मी त्यांना पाहून येतों. मी लग्नगीने दवाखान्याबाहेर पडलों. त्या जोडीदाराचा शोध करीत अर्धा तास हिंडलों. परंतु त्यांचा शोध कांही लागला नाही. निराश होऊन मी परत दवाखान्याकडे आलों. इकडे येऊन पाहतों तो जवानहि माझ्या सामानापैकी वॉटर बॉटल व टॉवेल यांसह नाहीसा झालेला. याचा अर्थ स्पष्ट होता. माझ्या साथीदारांनी माझा पुरा विश्वासघात केला होता.

मी येऊन बराकीच्या ओट्यावर विमनस्क स्थितींत बसलों. आतापर्यंत सुटकेचे दोन प्रयत्न केले व दोन्ही निरर्थक ठरले. पहिल्या प्रयत्नांत आमच्या वरिष्ठानेच आम्हांला परतविलें. व दुसऱ्या प्रयत्नांत तर ज्यांच्यावर विश्वास ठेवायचा त्या साथीदारांनीच दगा दिला होता. मी उठलों. आता दुसऱ्यावर न विसंबतां स्वतःच सुटकेचा प्रयत्न करावा असें मी ठरविलें आणि त्यासाठी काटेरी तारेमधून बाहेर पडण्यासारखी जागा शोधण्याकरिता त्या दिशेने मी चालू लागलों. विंचवाचें विन्हाड पाठीवर त्याप्रमाणे माझें सारें सामान माझ्या पाठीवरच होतें. काटेरी तारेच्या कुंपणापाशी मी जाऊन पोहचलों आणि माझी टेहळणी सुरू झाली. थोड्या अंतरावरच्या एका पहारेकऱ्याची नजर माझ्यावर पडली तो मला पाहून ओरडून म्हणाला, “चल नीघ येथून.” तो इंग्रजी बोलत असल्याने तो जर्मन नसावा असें वाटून माझ्या मनांत आशा निर्माण झाली. मी तेथून न हलतां उलट जवळ जाऊन त्याला अभिवादन केलें. त्याने एकदा माझ्याकडे संपूर्णपणे न्याहाळून पाहिलें; आणि मग माझ्या अभिवादानाचा स्वीकार करून मला प्रश्न विचारला, “काय ? पळून जायचा प्रयत्न चाललाय काय ?” मी कांही न बोलतां नुसता हसलों. तेव्हा तो म्हणाला, “तुझ्या हातांतलें तें घड्याळ जर मला दिलेंस तर मी तुला पळून जायची संधि देईन.”

नंतरच्या बोलण्यांत त्याने मला सांगितलें की तो जर्मन नसून ऑस्ट्रियन आहे. माझ्या मनांत विश्वास निर्माण करण्यासाठीच त्याने मला ती माहिती सांगितली असावी. त्याने ज्या घड्याळाची मोगणी केली होती तें मी कैदी झाल्यावर उपयोगी पडावें म्हणून अव्हासा कॅम्पमध्ये विकत घेतलें होतें. मी तें घड्याळ त्याला देण्याचें मान्य केलें; परंतु त्याला सांगितलें की, मी तें आता देणार नाही. तारेच्या बाहेर गेल्यावर घड्याळच काय पण त्याच्याबरोबर आणखी

१००० लिरा (इटालियन) नाणीं देखील देईन. हे पैसे आम्हांला मिळणाऱ्या कुपनांच्या बदल्यांत इटालियनांनी तह केल्यानंतर आम्हीं त्यांच्याकडून मिळविले होते. सुटका करून घेण्यासाठी व सुटका करून घेतलेल्या नंतरच्या काळांत उपयोग व्हावा याच कल्पनेने आम्ही ते पैसे साठविले होते. त्या ऑस्ट्रियन सैनिकाने माझ्या मुक्ततेचा तो सौदा मान्य केला व मला सूचना दिली की रात्री अंधार पडल्यानंतर ८.३० ते ९ च्या दरम्यान त्याचा पहारा असेल—त्यावेळीं मीं तेथे जावें. वेळ चुकतां कामा नये. मी तारेंतून बाहेर पडून कांही अंतर गेल्यावर तो बंदुकीचे वार काढील. परंतु मी घाबरण्याचें कारण नाही. एक कैदी पळून जात असतांना आपण त्याला अडविण्याचा प्रयत्न केला असें त्याच्या वरिष्ठ अधिकार्याला भासविण्यासाठी तो वार काढणार होता. आमचें हें सारें संभाषण इंग्रजींतूनच चाललें होतें. योजना पक्की करून मी परत आलों, व परत बराकीच्या पायऱ्यांवर येऊन बसलों.

मी तेथे बसलों असतांना थोड्या वेळाने एक हिंदी सैनिक माझ्याकडे आला. तो मूळचा पोर्तुगीज असल्यामुळे त्याला फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, स्पॅनिश व इंग्रजी इतक्या भाषा येत होत्या. याशिवाय त्याला हिंदीहि येत होतें. तो माझ्याजळ आला व त्याने मला विचारलें, “येथून पळून जाण्याचा कांही वेत तुम्हीं आखला आहे का ?” मीं त्याला होकारार्थी उत्तर दिलें. तेव्हा तो म्हणाला, ”मींहि एक वेत आखला आहे; पण तुम्ही तुमची योजना सांगा. मींहि तुमच्याबरोबर येईन.” मी त्याला सांगितलें, “आधी तूं तुझी योजना सांग. दोन योजनांपैकी जी अधिक चांगली वाटेल ती मी स्वीकारीन.”

तो म्हणाला की, एक जर्मन अधिकारी त्याला पांच जणांचा एक परवाना (परोल) देण्यास तयार झाला आहे. या कॅपमधून पळून जाऊन डोंगरांत लपून बसलेल्या हिंदी कैद्यांचा शोध करून, त्यांचें मन वळवून त्यांना परत आणण्याकरिता हा तीन दिवसांच्या मुदतीच्या परवाना आहे. परवाना घेतांना आम्ही आमची स्वाक्षरी व आंगठ्याचा ठसा द्यावयाचा आहे. आम्हीं परवान्याच्या अटी मोडल्या किंवा मोडण्याचा प्रयत्न केला तर आम्हांला असूं तेथे गोळी घालून ठार केलें जाईल.

मी ती योजना ऐकली. सही देण्यांत मला कांही धोका दिसला नाही परंतु अंगठा देणें मला सुरक्षित वाटत नव्हतें कारण खोट्या नांवाची सही करणें शक्य होतें परंतु खोटा अंगठा देणें मात्र अगदीच अशक्य होतें. तरीहि मीं त्या

सैनिकाला सांगितलें की ८-२० पर्यंत तुझी वाट पाहीन. त्यानंतर मी माझ्या मार्गाने जाईन. ८-३० ते ९ च्या दरम्यान मला त्या ऑस्ट्रियन पहारेकऱ्याला भेटायचें होतें. म्हणून मी त्या आधीची वेळ देऊन ठेवली. दिलेल्या वेळाप्रमाणें रात्री ८ वाजतां तो सैनिक माझ्याकडे आला. त्याने सांगितलें की जर्मन अधिकाऱ्याने परवाना देण्यास संमति दिली आहे. मात्र आम्ही स्वाक्षरी व आंगठा दिलाच पाहिजे. तो सैनिक माझ्याशीं बोलत असतांनाच आमच्या या वेतांत सामील होणार असलेला एक आमच्यांतील अधिकारी तेथे आला. मी त्या अधिकाऱ्याबरोबर थोड्या अंतरावर जाऊन त्या वेताच्या इष्टानिष्ठतेची चर्चा केली. मी त्याला त्या ऑस्ट्रियन पहारेकऱ्याबरोबर ठरलेला माझा वेत सांगितला. त्या अधिकाऱ्यानेहि तसाच वेत आखला होता. आम्हीं चर्चा करून शेवटीं असा निष्कर्ष काढला की, परवाना घेऊन बाहेर पडणें हीच योजना अधिक खात्रीची व सुरक्षित आहे. त्याप्रमाणे आम्हीं त्या सैनिकाला आमची संमति सांगितली.

अर्ध्या तासाने तो सैनिक परत आला तो सर्व पूर्वतयारी करूनच. त्याने आम्हांला एका जर्मन अधिकाऱ्याच्या समोर नेऊन उभें केलें. या वेतासाठी आम्हीं असा वहाणा केला होता की आम्ही सर्व सैनिक असून आम्हांला इंग्रजी येत नाही. म्हणून आम्हांला तेथे घेऊन जाणाऱ्या त्या सैनिकाने आमचा दुभाषा वनून जर्मन परवान्याचें हिंदींत भाषांतर करून सांगितलें. तो परवाना असा होता, “परवाना देण्यांत येत आहे की हा परवाना धारण करणारा हिंदी सैनिक व त्याच्याबरोबरचे आणखी चार हिंदी सैनिक यांना या कॅम्पमधून पळून डोंगरांत जाऊन लपलेल्या हिंदी युद्धकैद्यांचें मन वळवून त्यांना परत आणण्यासाठी हा कॅम्प सोडून बाहेर जातां येईल. मात्र या कॅम्पमधून ५० किलोमीटरच्या सीमेंत त्यांनी राहिलें पाहिजे. तसेंच त्यांची तपास करण्याची मुदत ३ दिवसांची असेल. ती मुदत संपतांच त्यांनी या ठाण्यावर हजर राहिलें पाहिजे. तें न झाल्यास जर्मन सैनिकांपैकीं कोणासहि हिंदी कैदी दिसल्यास त्यांना गोळी मारून ठार मारण्याची परवानगी आहे.” परवान्यावर त्यांनी आमच्या उजव्या हाताच्या अंगठ्याचा ठसा घेतला होता. सव्हाहि घेतल्या. परंतु त्या आम्ही ठरल्याप्रमाणें खोऱ्या नांवाच्या केल्या. या परवान्यावर कॅम्पच्या जर्मन अधिकाऱ्याची सही व शिक्का होता. हें सारें झाल्यावर त्यांनी या सव्हा व अंगठ्याचे ठसे घेतलेला परवान्याचा कागद

आमच्याजवळ दिला व त्याची एक स्थळप्रत (O. C.) स्वतःजवळ ठेवून घेतली. असें करण्यांत माझ्या दृष्टीने त्यांची फार मोठी चूक झाली. कारण त्यांनी ठेवून घेतलेल्या त्या स्थळ प्रतीवर आमच्या अंगठ्याचे ठसे नव्हते. नुसत्या सहा होत्या व त्याहि खोऱ्या नांवाच्या.

परवाना आम्हांला दिल्यावर त्या जर्मन अधिकाऱ्याने विचारलें, “तुम्हांला कांही मदत पाहिजे का ?” त्याच्याजवळ कोणत्याहि प्रकारची मदत मागण्यांत थोडादेखील वेळ घालविणें मला योग्य वाटलें नाहीं. कारण थोड्या वेळाने कदाचित् परवाना देण्यांत झालेली चूक त्यांच्या ध्यानांत आली असती. आणि आंगठ्याचे ठसे असलेला परवाना आमच्याकडून परत घेऊन त्यानें ती स्थळ-प्रत आमच्या हातांत दिली असती. तसें झालें असतें तर त्या परवान्याची मुदत संपतांच त्याच्यावरच्या आमच्या अंगठ्यांच्या ठशांसह तो परवाना नष्ट करण्याचा माझा हेतु साध्य झाला नसता. म्हणून आम्हीं त्यांना सांगितलें की आमच्याजवळ सर्व वस्तु आहेत. आम्हांला पहाण्यांतून सुरक्षितपणें बाहेर काढून देण्यास मात्र मदत करावी.

परवाना मीं ताब्यांत घेतला. आम्ही जातांना तो जर्मन अधिकारी म्हणाला, “तुम्ही जर तीन दिवसांच्या आंत परत आलां नाहीं तर तें तुमच्याइतकेंच मलाहि धोक्याचें आहे हें ध्यानांत ठेवा.” रात्रीं ३ वाजतां त्यांनीं ठरवून दिलेल्या जागेवर तयार राहाण्यास त्या अधिकाऱ्याने सांगितलें—त्याप्रमाणे ३ वाजण्याच्या पूर्वीच आम्ही ठरलेल्या जागीं तयार राहिलों. बरोबर ३ च्या ठोक्याला एक जर्मन सैनिक अधिकारी—सार्जेंट आम्हांला कॅपमधून सुरक्षितपणें बाहेर पोहोचविण्यासाठी आला. त्याच्याबरोबर आम्ही निघालों. पहिल्या पहाण्यावर आम्हांला कोणी अडविलें नाहीं. दुसऱ्या पहाण्यावर अडविण्यांत आलें. त्यावेळीं आमच्याबरोबरच्या जर्मन सार्जेंटने आमच्यापाशीं परवाना आहे असें सांगून आम्हांला पुढे नेलें. तिसऱ्या चौकापाशी असलेल्या पहारे-कऱ्याने मात्र आम्हांला अडविलें आणि परवाना पाहिल्याशिवाय मी तुम्हांला सोडणार नाहीं, इतकेंच नव्हे तर तुमच्यापाशी परवाना नसल्याचें आढळ-त्यास तुम्हांला इथल्या इथे गोळ्या घालीन असें त्याने बजावलें. परवाना माझ्याजवळ होता. परंतु त्या सान्या गडबडींत प्रथम तो मला सापडेचना. थोड्या वेळाने माझ्या कपड्यांच्या आंतल्या खिशांत मला परवाना सापडला. मीं तो त्याला दाखविला. मग मात्र त्याने आम्हांला जाऊं दिलें. आणि

आम्हाला यश मिळो अशी सदिच्छाहि व्यक्त केली. ती चौकी ओलांडून दोन फ्लॉग अंतरापरीत आमच्या बरोबरच्या सर्जिटने आम्हांला पोहचविलें व तो परत गेला. जातांना त्यानेहि त्याच सदिच्छा व्यक्त केल्या. खिशांत तो विलक्षण परवाना घेऊन आम्ही तात्पुरती सुटका करून घेतली व पुढे काय करावें याचा विचार करीत चालूं लागलों.

बराठा मंत्र संवत्सय. ठामे. स्थळप्रत.
सुकुम. ३५६७२ वि: यारिम.....
भा. १४२९ नो: दि: २०-११-४३

१३

परोलवर सुटका

सप्टेंबर १९४३

दा वर्षांच्या रामवनवासाप्रमाणे चौदा महिन्यांच्या कारा-
वासा नंतर प्रथमच आम्ही निळ्या आकाशाखाली मुक्त
होऊन चालत होतो. परंतु खिशांत असलेला तो परवाना
माझ्या मनांत एखाद्या शृंखलेच्या दुव्याप्रमाणे खळखळत
होताच. चालतां चालतां माझें मन वेगाने विचार करीत
होतें. सर्वांत प्रथम माझ्या मनांत विचार आला तो या परवान्याबद्दलचा. तसाच
अगदी जीवावरचा प्रसंग आल्याखेरीज या परवान्याचा मुळीच उपयोग न करतां
आमचा सारा प्रवास व्हायला पाहिजे होता. परवाना हें आमचें सुटकेचें साधन
होतें खरें. परंतु त्याचा उपयोग करणें म्हणजे ओल्या जमिनीवरून चालत
जाऊन पायाचे ठसे मागे ठेवण्यासारखें होतें. परवान्याचा उपयोग केल्यास
तीन दिवसांची मुदत संपल्यावर आमचा शोध करायला निघणाऱ्या जर्मनांना
आमचा भाग मिळणें अतिशय सुलभ होणार होतें.

परवान्याचा वापर न करण्याप्रमाणेच दुसराहि एक विचार माझ्या मनांत
आला आणि तो म्हणजे जर्मनांची दिशाभूल करण्याचा. आमच्याप्रमाणेच
तुर्ंगांतून दुसरे अनेक कैदी बाहेर पडले होते, पडत होते. ते सर्व दोस्त राष्ट्रांना
जाऊन मिळण्याच्या इच्छेने दक्षिणेकडे जात होते. मीं असें ठरविलें की, आपण

दक्षिणेकडे न जातां उत्तरेकडे रोमला—व्हॅटिकन सिटीला—जावें. रोम हें शहर आम्ही होतां त्या जागेपासून उत्तरेला जवळजवळ ५० मैलांवर होतें. रोम शहराला त्या युद्धकाळांत विशेष संरक्षण होतें. पोप या धर्मगुरूच्या या शहराला तटस्थ राष्ट्रांच्या विशेष सवलती सर्व राष्ट्रांनी दिल्या होत्या व त्या पाळल्याहि जात होत्या. इकडे दक्षिणेला ‘कसीनो’ दिशेने दोस्त राष्ट्रांचें सैन्य झपाट्याने आगेकूच करीत येत होतें. साहजिकच तुरुंगांतून सुटलेल्यांची धाव त्या गावाकडे जऊन आपल्या सैन्याला मिळावें अशी होती. म्हणून मी उत्तर दिशा स्वीकारून रोमकडे जाण्याचें ठरविलें.

माझा विचार पुरा होतांच मी माझ्या साथीदारांना थांबविलें, व त्यांना पुढच्या मार्गाच्या योजनांची पक्की रूपरेषा सांगितली. मी म्हणालों, “आपण आता कैदेत नसून स्वतंत्र झालों आहोंत. परस्वाधीन असतांना आपण काय करावें, काय करूं नये हें स्वतः ठरवूं शकत नव्हतां. परंतु आपण आता युद्ध-कैदी नसून परत सैनिक झालों आहों. सर्वांत पहिली गोष्ट म्हणजे यापुढे आपण एक संघटित गट म्हणून वागलें पाहिजे. आपल्या पांच जणांतील सर्वांत ज्येष्ठ अधिकाऱ्याचे हुकूम पाळले पाहिजेत. जो कोणी ही शिस्त मोडील त्याला योग्य वेळीं त्याचे परिणाम भोगावे लागतीलच. आपल्या पांच जणांत मीच ज्येष्ठ अधिकारी (सीनियर ऑफिसर) असल्यामुळे आतापासून आपल्या गटाची सर्व जबाबदारी व नेतृत्व मी घेत आहे.”

त्या चौघांपैकी तिघे सामान्य दर्जाचे सैनिक होते. आमच्यांत असलेला एक पंचमस्तंभी असावा असा आम्हांला दाट संशय असल्याने मला हें सर्व स्पष्टपणे बोलून दाखवावें लागलें व ही शिस्त निर्माण करावी लागली. बाकी उरलेले तिघे माझ्या सांगण्याप्रमाणे वागतील याबद्दल मला मुळीच शंका नव्हती. या पांच जणांच्या गटांतील मी मराठा दलाच्या ‘काळी पांचवी’ बटालियनचा होतां. एक राजपूत रेजिमेंटचा होता. दोघे पंजाबी मुस्लिम भाऊ होते. त्यांतील एक सेकंड रॉयल लान्सर्सपैकी होता. तर दुसरा ‘७।४ जाट’ पैकी होता. आणि पांचवा ‘रॉयल इंडियन आर्मी सप्लाय कॉर्प्स’ मधला होता. आमच्या या पांच जणांच्या गटाचा मी नायक व चौघे अनुयायी अशी व्यवस्था होतांच आमचें पहिलें व तातडीचें काम म्हणजे रोमकडे जाण्याचा रस्ता शोधणें हेंच होतें. आम्ही सारे त्या उद्योगाला लागलों. आकाशांतील तारे व नक्षत्रें यांच्याखेरीज दिशा ठरविण्याचें अन्य साधन आमच्याजवळ

आम्ही पांच

नव्हेंतें. दिवसा ज्याप्रमाणे सूर्यावरून पूर्वपश्चिम दिशा कळतात त्याप्रमाणे उत्तर गोलार्धांत रात्री ध्रुवतारा आणि त्याच्याभोवती प्रदक्षिणा करणारे सप्तर्षि मंडळ यावरून उत्तर दिशा अचूक कळते. त्याप्रमाणे ध्रुवतारा पाहून आम्ही त्या दिशेने चालू लागलों. आकाशांतील नक्षत्रें व तारे यांची माहिती घेणें हा लष्करी शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा भाग असतो. त्याचा आम्हाला यावेळीं अशा रीतीने उपयोग झाला.

आम्ही अवज्ञानाच्या कैदखान्यांत असतांना आगगाडीच्या हालचालींचा आवाज दुरुन कोठून तरी आमच्या कानांवर पडत असे हें मला आता आठवेलें.

निश्चितच जवळपास कोठेतरी रेल्वेरस्ता असला पाहिजे म्हणून समोरच्या ध्रुवतान्याकडे लक्ष ठेवून चालतां चालतां आम्ही रेल्वेरस्त्याचाहि शोध घेत चाललों. साधारण मैलभर अंतर गेल्यावर शेवटीं आम्हाला रेल्वेरस्ता सापडला. त्या रस्त्याला समांतर आम्ही चालूं लागलों. 'सर्व रस्ते रोमला जातात' (All roads lead to Rome) या म्हणीवर शब्दशः विश्वास ठेवून उत्तरेकडे चाललेला हा रेल्वेरस्ता आम्हांला दुसरीकडे कोठेहि न नेतां रोमलाच नेईल अशा खात्रीने आम्ही चालत होतो. असे चालत असतांनाच अंधार हळूहळू नाहीसा होऊं लागला. अरुणोदयाच्या प्रकाशाने दिशा उजळूं लागल्या. पूर्वेच्या क्षितिजावर तांबडें फुटूं लागलें. माझ्या मनांत मात्र या तांबड्या रंगाने एकदम धोक्याचीच जाणीव जागी झाली. थोड्याच वेळांत दिवस उजाडेल आणि रेल्वेरस्त्याने जाणें सुरक्षिततेचें राहाणार नाही, हें माझ्या एकदम ध्यानांत आले. आम्ही सारेजण कृष्णवर्णी, आमच्या अंगावर लष्करी गणवेश, पाठीशीं पिशव्या अशा स्थितींत जाणाऱ्यायेणाऱ्या दुष्मनांच्या एखाद्या गाडींतील कोणीं आम्हाला पाहिलें तर गाडी उभी केली जाऊन आम्ही पकडले जाण्याची शक्यता होती. पकडले गेलों तर आमच्याजवळचा परवाना दाखवावा लागला असता आणि परवाना दाखविला असता तर आम्ही कोणत्या दिशेने चाललों आहांत याचा माग शत्रूला लागला असता.

त्यामुळे शेवटीं मी असा निर्णय घेतला की दिवसा प्रवास थांबवायचा व रेल्वेरस्त्यापासून दूर असलेल्या एखाद्या खेड्याचा आश्रय व्यायचा. त्यासाठी आम्ही आजूबाजूला बरेंच पाहिलें परंतु डोंगरांची रांग व घनदाट झाडी याखेरीज चारी बाजूला कांहीच दृष्टीस पडत नव्हतें. जवळपास खेडें नाही असें दिसल्याने हताश होऊन शेवटीं आम्ही एका नाल्याचा आश्रय घेण्याचें ठरविलें. रेल्वेरस्त्यापासून सुमारे दोन फलींग अंतरावर असलेल्या एका नाल्याचा आश्रय आम्ही घेतला. आम्ही आमच्या कॅंपपासून जवळजवळ २० किलोमीटर अंतरावर आलों होतो. आम्ही त्या नाल्याजवळ बसलों. कमरेचे पट्टे जरा सैल केले, आणि आता सारा दिवस येथेच काढावयाचा अशा तयारीने थोडे विसावलों. दहा-पंधरा मिनिटें झालीं असतील नसतील तोच त्या शांत वातावरणांत आम्हांला कांही अंतरावरून घंटानाद ऐकूं येऊं लागले. आम्ही सगळे सरसावून बसलो. खात्रीने जवळपास कोठे तरी एखादें चर्च असलें पाहिजे. चर्चच्याच घंटेचा तो आवाज होता. कोणी विचारा खिस्तभक्त त्या

घंटानादाने त्याला न कळत परंतु जणू ईश्वरप्रेरणेमुळेच आम्हांला त्या खेड्याच्या आश्रयाला येण्याचें आमंत्रणच देत होता. नाल्याजवळ दिवस काढायचा वेत आम्ही बदलला, आणि त्या घंटानादाच्या दिशेने चालू लागलों. साधारण मैलभर आम्ही त्या दिशेने गेल्यावर एक पक्का रस्ता आम्हांला दिसला. तो रस्ता त्या गावाला जाणार होता हें सहज कळण्यासारखें होतें. आम्ही त्या रस्त्यावरून चालू लागलों.

आम्ही त्या रस्त्याने थोडे पुढे गेलों, इतक्यांत सकाळच्या त्या कोवळ्या सूर्यप्रकाशांत आम्हाला समोरून एक इटालियन सैनिक येतांना दिसला. जवळ आल्यानंतर त्याला थांबवून मी आमच्या दुभाष्याला त्याच्याशी बोलण्यास सांगितलें. तो एक पंचविशीचा उमदा जवान होता. त्याचें नांव 'रोमानो' होतें. त्याचा गोरापान वर्ण, सस्मित चेहरा आणि स्निग्ध डोळे यांच्यामुळे त्याला पाहातांच आमच्या मनांत विश्वासाची, स्नेहाची भावना निर्माण झाली. इटालियनांनी तहनामालिहून दिल्यानंतर तो सैन्यांतून पळून आपल्या घरीं परत येत होता. गावाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावरच आम्ही त्याला भेटलों होतो. त्याचा असा समज झाला की आम्ही अमेरिकन आहोंत. मी आमच्या दुभाषाला सांगितलें की त्याचा तो समज सध्या तसाच राहू दे. आम्ही पांचजण परवाना घेऊन कैदेंतून बाहेर

पंचविशीचा उमदा जवान-रोमानो

पडलेले हिंदी सैनिक आहोंत हें बाहेर पडूं नये म्हणून आम्हीं सर्वांनी त्याचा तो समज कायम ठेवला. आम्ही त्यांच्याबरोबर त्या खेड्यांत येऊन पोहोचलों. तो रविवार होता. धार्मिक प्रवृत्तीच्या त्या लहानशा खेड्यांत जिकडेतिकडे उत्साहाचें वातावरण पसरलेलें होतें. स्त्रीपुरुषांचे थवे उत्तम पोशाख करून चर्चला चालले होते. आम्हांला पाहून ते थक्कून उभे राहिले. व “अमेरिकानी, अमेरिकानी” असें ओरडूं लागले. कां कोण जाणे, आम्ही अमेरिकनच आहोंत असाच त्यांचा समज झाला. त्या लहानशा खेड्यांत कांही तरी कारणाने अशा कंड्या पिकल्या होत्या की अमेरिकन सैन्य थोड्याच दिवसांत येणार आहे व तें त्यांना जर्मनांच्या ताब्यांतून मुक्त करणार आहे. आम्ही त्या सैन्यांतील आघाडीवरील लोक आहोंत असें त्यांना वाटलें व त्यांचा आनंद ओसंडून वाहूं लागला. मीं या सान्या घटनेचा थोडा अधिक विचार केला, आणि ‘रोमानो’ला विश्वासांत घेऊन सांगितलें की आम्ही सैनिक आहों. या गावाच्या जवळपास परंतु वस्तीपासून दूर लपून राहातां येईल अशी एखादी जागा कृपा करून आम्हाला दाखव. त्याप्रमाणे त्याने जमलेल्यांपैकी कांही प्रतिष्ठितांशीं विचारविनिमय करून जागा ठरविली. इतर सर्वांना त्याने जावयास सांगितलें. आणि तो आम्हांला घेऊन खेड्याच्या हद्दीकडे निघाला. गावांत न राहातां आसपास राहावें असें मला वाटलें याचें कारण एखाद्या फॅसिस्ट मनोवृत्तीच्या माणसाला आम्ही हिंदी सैनिक आहोंत हें कळल्यास तो जर्मनांना आमची माहिती देईल अशी मला भीति वाटत होती.

‘रोमानो’ आम्हांला घेऊन गावाच्या हद्दीजवळच्या भागांत आम्हांला लपून राहातां येईल अशा एका झाडींत घेऊन गेला. आतापर्यंत तो बराच वेळ आमच्याच तैनातींत असल्याने आम्हीं त्याला घरीं जाण्यास सांगितलें. त्याने स्वतः आता परत न येतां आपल्या एखाद्या विश्वासू माणसाबरोबर ब्रेड आणि कॉफी पाठवावी असें आम्हीं त्याला सांगितलें. रोमानो गेला तेव्हा सकाळचे १०|१०.३० वाजले होते. त्या झाडीमध्ये आम्ही बसलों होतो. आमच्यासमोरचा “ततः किम्” हा प्रश्न संपला नव्हता. मी त्या न संपणाऱ्या प्रश्नाचा विचार करित बसलों होतो. दैव तरी काय खेळ खेळत होतें ! काल आम्ही पिंजऱ्यांतले पक्षी होतो आणि आज मुक्त होऊनहि दिवाभीताप्रमाणे या झाडींत दडून बसलों होतो. वर सूर्य मध्याह्नाकडे चढत होता; आणि आमचें भवितव्य अज्ञात होतें.

शय्या भूमितलम्

सप्टेंबर १९४३

म्ही ज्या गावाच्या आश्रयाला येऊन राहिलो होतो, त्याचें नांव 'व्हिला सान् सबास्तिआनो' असें होतें. 'सबास्तिअन' या संताच्या नांवावरून या गावाचें नांव पडलें होतें. 'व्हिला सान सबास्तिआनो'च्या हद्दीजवळच्या त्या झाडींत आम्ही कॉफी व ब्रेडची वाट पाहात बसलो होतो. तास झाला असेल. एक १५-१६ वर्षांचा मुलगा आमच्या त्या जागेकडे येतांना आम्हांला दिसला. त्याचें नांव सीरिओ होतें. आमच्या दुभाषाने त्याला कॉफी व ब्रेड यांबद्दल विचारलें तेव्हा तो म्हणाला, "माझ्या आईने तुम्हां सर्वांना घरींच बोलाविलें आहे. आई म्हणाली की तुम्ही खूप थकून आलां असाल. तुम्ही घरींच या म्हणजे ती तुम्हाला कॉफी आणि ब्रेड तर देईलच. पण तुम्हाला न्याहारीसाठी आणखीहि कांहीतरी करून देईल. तुम्ही माझ्याबरोबर घरीं चला."

सीरिओच्या आईचें निमंत्रण मोठ्या अगत्याचें प्रेमाचें असलें तरी तें स्वीकारून गावांत जावें व स्वतःला पुन्हा धोक्यांत घालावें असें मला वाटेना. म्हणून सीरिओजवळ आमच्याजवळची कॉफीपूड आणि साखर देऊन त्याला आम्ही सांगितलें की तू घरीं जाऊन तुझ्या आईकडून कॉफी करून इथेच आण; व ब्रेडहि घेऊन ये. आम्हाला या गावांत येतां येणार नाही. त्या गरीब

माणसांवर उगीच आमचा भार पडूं नये म्हणून आम्ही त्याच्याजवळ थोडे लिराहि दिले. तो परत गेला, आणि आम्ही विचार करू लागलों, 'सीरिओच्या आईने आमचें म्हणणें मान्य केलें नाही व आम्हीं गावांत यावें असाच आग्रह धरला तर काय करावें?' विचार करून शेवटीं आम्हीं निर्णय घेतला की, सीरिओने जर गावांत येण्याचाच निरोप आणला तर आपण गावांत जावे. शक्यतों आंगोळ, दाढी उरकावी, मिळेल तें जेवण घ्यावें व नंतर गावांतून निघावें.

सीरिओ परत आला तो तसाच हात हलवीत. त्याने सांगितलें, "आई कांही ऐकत नाही, तुम्हीं घरींच आलें पाहिजे, असा तिचा आग्रहाचा निरोप आहे. ती घरीं कॉफी करते आहे आणि तुम्हांला घेऊनच यायला तिने मला सांगितलें आहे." ठरविल्याप्रमाणे आम्ही त्याच्या मागोमाग गावांत निघालों, व त्याच्या घरीं येऊन पोहोचलों. सीरिओचें घर त्या खेड्यांतील इतर घरांच्या मानाने मोठें होतें. त्या खेड्यांतील एका प्रतिष्ठित कुटुंबाचें तें घर दिसत होतें. आम्ही, तेथे पोहोचल्यावर, प्रथम दाढ्या केल्या, व स्नानेहि उरकून घेतलीं. इकडे सीरिओच्या आईची जेवणासारख्या मोठ्या न्याहारीची तयारी चाललेली दिसत होती. आमची एकेकाची आंगोळ होत असतांनाच आम्ही सीरिओच्या घरीं आल्याची बातमी हां हां म्हणतां सान्या गावांत पसरली. त्या छोट्याशा खेड्यांतील सारीं माणसें एखाद्या मोठ्या एकत्र कुटुंबाप्रमाणे परस्पराशीं संबंधित होतीं. बऱ्याचशा स्त्रिया, म्हातारे, मुलें, व मुली आम्हाला बघायला म्हणून सीरिओच्या घरीं आले होते. आपल्या खेडेगावांतल्या लोकांसारख्याच भावड्या चौकसपणे ते सारे जमले होते. सर्वजण आमच्याकडे कुतूहलाने पाहात होते, आमच्याभोवती घोटळत होते. सीरिओला मीं दुभाष्याकडून प्रश्न केला, "या गावांत कोणी कडूर फॅसिस्ट आहे काय?" त्याने सांगितलें की 'मायस्त्रो' म्हणजे गावांतील शाळेचे हेडमास्तर हे कडूर फॅसिस्ट आहेत. नंतर थोड्याच वेळाने आमच्या न्याहारीला सुरुवात होते इतक्यांत जमलेले लोक 'मायस्त्रो' 'मायस्त्रो' असे दबलेल्या आवाजांत म्हणूं लागले. मायस्त्रोची स्वारी येऊन थडकली होती.

मायस्त्रोने आमच्या दुभाषाजवळ आम्ही कोण आहोंत, कोठे जात आहोंत, वगैरे चौकशी केली. दुभाष्यामार्फत मीं त्याला सांगितलें की, "आम्ही तुरुंगांतून पळून आलेले हिंदी कैदी आहोंत. आम्ही परवाना घेऊन निघालों आहोंत हें मला त्याच्यापासून गुप्त ठेवायचें होतें.

आम्ही यथास्थित न्याहारी केली. न्याहारींत सीरिओच्या आईने पॉरिज, वेकन, अंडी, सॉसेजेस इत्यादि पदार्थ तयार केले होते. त्यानंतर आम्ही दिलेली कॉफी होतीच. रात्रभर झालेलं जागरण, त्यांतच प्रवासाचा शीण, त्यानंतर फारा दिवसांनी मिळालेलं गरम पाण्याचं स्नान आणि कैदेंत पडल्या-पासून प्रथमच मिळालेलं आईच्या मायेच्या हातांनी रांधलेले, वाढलेले पोटभर गरम पदार्थ. यामुळे ती न्याहारी आम्हाला फारच रुचकर लागली. तें खाणें इतकें अंगावर आलें की, आमचे डोळे बसल्याजागीं मिटूं लागले. सीरिओच्या आईने आम्हाला वेगळी खोली दिली. तेथे खुर्चीवर बसूनच आम्ही झोप घेतली. न्याहारी करतांनाच मी आमच्या भोवती जमलेल्या लोकांना सांगितलें होतें की तुम्हीं आता येथून जावें हें बरें. आमचें खाणें झालें की आम्ही येथे थांबणार नाहीं. आम्ही लगेच येथून निघून जाऊं. त्यांच्या थांबण्याने आम्हाला निर्माण होणारा धोकाहि मी त्यांना समजावून सांगितला. मी त्यांना सांगितलें की बरेचसे जर्मन सैनिक या भागांत हिंडत आहेत. त्यांच्यापैकी कोणीं आम्हांला येथे पाहिल्यास आम्ही गणवेशांत असल्याने आम्हांला तर लगेच पकडतीलच, पण खेड्यांतील लोकांनी आम्हाला आश्रय दिला म्हणून त्यांना ठारसुद्धा मारतील. माझ्या या सांगण्यामुळे ती गर्दी निघून गेली, व आम्ही कांहीसे सुरक्षित झालों.

हें सर्व चाललें असतांना सीरिओ व त्याची आई आम्हांला राहून राहून, आमचा गाव सोडून पुढे जाण्याचा वेत बदलण्याचा आग्रह करित होते. ते म्हणत होते, “आता जर्मनांचा पराभव अटळ आहे. ब्रिटिश फौजा झपाट्याने रोज ५०-५०, ६०-६० किलोमीटरच्या वेगाने आगेकूच करित येत आहेत. त्यांना आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचणें म्हणजे आता केवळ ८-१० दिवसांचा प्रश्न आहे. तेवढ्यासाठी तुम्ही येथून जाऊं नका. येथेच कोठे तरी लपून राहा. आम्ही तुम्हाला लागेल ती सर्व मदत करूं. तुमच्या खाण्या-पिण्याची, तुमच्या लपून राहाण्याच्या जागेची, तुमच्या सुरक्षिततेची सारी काळजी आम्ही घेऊं; परंतु थोड्या दिवसांकरिता तुम्ही येथून खरेंच जाऊ नका.” त्यांनी वारंवार खात्री देऊन सांगितलेल्या त्या माहितीवर हळूहळू माझाहि विश्वास बसूं लागला. आणि शेवटीं त्यांच्या अविरत आग्रहामुळे रोमला जाण्याचा विचार बाजूला ठेवून मीं एक नवी योजना आखली.

विश्रांति झाल्यावर रोमानो व सीरिओ यांना विश्वासांत घेऊन मीं माझी

योजना सांगितली. इतर गावकऱ्यांना आम्ही गाव सोडून गेलें असेंच भास-वायचें. परंतु आमचें सैन्य आठवड्याभरांतच जवळपास येण्याची शक्यता असल्याने आम्ही त्या खेड्याच्या जवळच राहूं. रोमानोला मीं सांगितलें, “तूं आम्हांला लपण्यासाठी एखादी सुरक्षित जागा दाखव. रोज अंधार पडल्यानंतर तूं त्या जागीं आमचें रोजचें खाणें एकदाच घेऊन येत जा. कांही कमीजास्त असल्यास—विशेषतः आमच्या सैन्याच्या हालचालीबद्दल कांही कळल्यास किंवा आसपास जर्मन सैनिक येत असल्यास आम्हाला बातमी कळवायचे कामहि तूं केलें पाहिजे.” रोमानो व सीरिओ ह्यांनी माझ्या या योजनेस संमति दिली, व रोज अन्नाचा पुरवठा करण्याचेंहि मान्य केलें.

आमच्या या योजनेचा पुरस्कार सीरिओच्या आईनेहि केला. ती म्हणाली, “तुम्ही येथेच राहा. माझा मुलगा आणि रोमानो तुम्हाला लागेल ती सगळी मदत करतील.” रोमानोने तर आमची सुटका होऊन आम्ही संपूर्णपणें स्वतंत्र होईपर्यंत आम्हाला मुळीच अंतर न देण्याचें वचन दिलें. सीरिओच्या आईने आम्हाला त्या गावाजवळ राहाण्यास सांगितलें. इतकेंच नव्हे तर तिच्या माहितीच्या एका शेतकऱ्याच्या मळ्यांत आम्हीं राहावें असेंहि तिने सुचविलें. त्या मळेवाल्याचें नांव पापा पेत्रीनो. आम्हीं ही सूचना मान्य केली. अंधार पडल्यानंतर पापा पेत्रीनो आला. तो, रोमानो आणि सीरिओ हे तिघेहि आम्हांला घेऊन त्याच्या मळ्याकडे निघाले. पापा पेत्रीनो गावाच्या हद्दीपर्यंत आम्हाला पोहोचवून मागे परतला. रोमानो व सीरिओ यांनी रात्रीच्या अंधारांत आमच्या लपून रहाण्याच्या जागेपर्यंत आम्हाला सोबत केली. निघतांना सीरिओच्या आईने आमच्याबरोबर एक भला मोठा वनपावासारखा वाटोळा मक्याचा ब्रेड दिला होता. तो मध्यावर कापून त्यांत मांसाचे शिजवलेले तुकडे भरून तिने ती शिदोरी आमच्याबरोबर बांधून दिली होती. रोमानो व सीरिओ यांनी रोज अंधार पडल्यानंतर येऊन आम्हांला भेटून जाण्याचें व जरूर तेवढ्या खाद्यपदार्थांचा पुरवठा करण्याचें कबूल केलें, व ते दोघेहि आमचा निरोप घेऊन निघून गेले.

जर्मन अधिकाऱ्याकडून परवाना घेतल्यापासून २४ तास पुरे होण्याच्या आंत घटना ज्या वेगाने आणि ज्या रीतीने घडत होत्या त्या सान्यांचा शास्ता कोण, नियंता कोण, आणि तो आम्हाला कोठे नेत आहे, नेणार आहे, हें आम्हाला कळत नव्हतें. परंतु त्याचा विचार करित न बसतां अखंड धडपड करण्याचें मीं

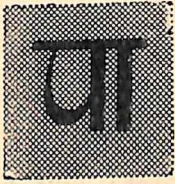
पापा पेत्रिनो

ठरविलें होतें. युद्धकैदी असतांना स्वतःचा सुरक्षितपणा हा एकच विचार मनांत होता. अर्थात् कैदेंतून सुटका कशी करून घेतां येईल याचाहि विचार त्याबरोबर होताच. सुटका झाली व मी माझ्यावर आणखी चार जणांची जबाबदारी घेतली. आता स्वातंत्र्य होतें खरें पण त्या स्वातंत्र्याचा उपयोग मला एकत्र्यासाठी करावयाचा नव्हता. लष्करी शिक्षणाने सामुदायिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण केली होती. त्याचप्रमाणे ती जबाबदारी पार पाडण्यासाठी लागणारी शिस्तहि अंगीं बाणली होती. चार जणांचा कां होईना, पण मी पुढारी झालें होतो आणि त्या पुढारीपणामुळे कोणत्याहि परिस्थितींत धीर खचूं न देतां निर्णय घेणे व घेतलेल्या निर्णयाप्रमाणे वागणें माझें काम होतें.

ती रात्र आणि त्यानंतरचा काळ काढण्यासाठी सुरक्षित म्हणून जी जागा

आम्हीं निश्चित केली होती ती पापा पेत्रोनोच्या मळ्यांतील एक झोपडी होती. आपल्या खेड्यामधून ज्वारीच्या धाटांच्या किंवा गवताच्या सणकाड्यांच्या तट्ट्या करून जशा झोपड्या करतात तशीच ती झोपडी होती. बाजूच्या भिंती, वरचे छप्पर, झोपडीचे दार सर्व गवती होतें. त्या मळ्यांत द्राक्षें, बटाटे, बीट, भुईमूग यांची लागवड केलेली होती. पापा पेत्रीनोने मळ्यांतला कोणताहि पदार्थ घेण्याचें आम्हांला संपूर्ण स्वातंत्र्य दिलें होतें. त्याचा फायदा घेण्याचें आम्हीं ठरविलें, आणि त्या तृणशय्येवर अंग टाकलें. “शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसनम्” या अवस्थेंत आम्ही झोपीं गेलों.

सप्टेंबर-ऑक्टोबर १९४३

पा पेत्रीनोच्या त्या मळ्यांत आम्ही राहू लागलों. एक आठवडाभर आम्हांला तेथे कोणत्याहि प्रकारचा व्यत्यय न येतां राहातां आलें. परंतु पहिल्या रात्री झोपेंतून उठतांच माझ्या ध्यानांत एक गोष्ट प्रामुख्याने आली होती. आम्ही ज्या झोपडींत राहात होतों ती झोपडी एका लहानशा टेकडीवर होती. आजूबाजूच्या कोणत्याहि भागांतून ती झोपडी व तेथे चाललेल्या हालचाली सहज दिसू शकत होत्या. आम्हाला जी गुप्तता आवश्यक होती ती या झोपडींत राहून मिळणें अगदी अशक्य होतें. म्हणून काय वाटेल तें करून ही जागा बदललीच पाहिजे हा विचार माझ्या मनांत त्या पहिल्या सकाळीच आला होता, व हळूहळू तो प्रबळ होत चालला. त्या दृष्टीने मी आसपासचा टापू शोधला. शेवटीं त्या मळ्यापासून मैलभर अंतरावर मला पाहिजे तशी जागा आढळली. ती एका खोलगट भागांत होती. जवळच एक नाला वाहात होता. आसपासच्या कोठल्याच भागांतून या ठिकाणच्या हालचाली दिसणें शक्य नव्हतें. शिवाय खेड्यांतल्या माणसांना आम्ही येथून दिसू शकलें नाही, तरी आम्हांला खेड्यांत काय चाललें आहे हें सहज दिसू शकलें असतें.

आपण ही जागा बदलली पाहिजे या माझ्या विचाराला वळकटी आणणारा एक प्रकार रविवारी घडला. ३०-४० इटालियन स्त्रीपुरुष त्या दिवशीं पियानो-ऑर्गॅन, माउथ-ऑर्गॅन वाजवीत मोठ्या समारंभाने आमच्या झोपडीच्या दिशेने आले. त्यांनी आपल्याबरोबर खाण्यापिण्याच्या भरपूर वस्तू आणल्या होत्या. आम्हांला आग्रह करून त्या वस्तूंचा त्यांनी आम्हांला स्वीकार करावयास लावला. त्यानंतर बरोबर आणलेल्या वाद्यांच्या साथीवर त्यांनी नाचगाणीं करून आनंदाचा मोठा जल्लोश उडवून एखाद्या सणासारखा तो रविवार साजरा केला. आमच्यापैकीं दोघांनी त्या नाचगाण्यांत फार उत्साहाने भागहि घेतला. परंतु त्यांचें तें आतिथ्य, आमच्याबद्दलचें त्यांचें प्रेम सारेंच अभिनंदनीय असलें तरी माझ्या दृष्टीने हें सारें तेवढेंच घातक होतें.

आमची अडचण व त्यांच्या उत्साहामुळे आम्हांला उत्पन्न होणारा धोका यांची कल्पना मीं जमलेल्या लोकांना करून देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु नागरी जीवनांतील त्या लोकांना आमच्या सैनिकी जीवनांतील धोके व डावपेच यांचें गांभीर्य न कळल्यामुळे त्यांनी माझ्या सांगण्याकडे लक्षच दिलें नाही. ते लोक परत गेल्यावर मीं रोमानोला थांबवून घेतलें, व मला वाटणारा धोका त्याला सांगितला. तो समजूतदार, हुषार तर होताच परंतु सैन्यांत राहिलेला असल्याने सैनिकी जीवनाचा त्याला अनुभवहि होता. त्याला माझें म्हणणें पटलें. मीं त्याला, मीं हेरून ठेवलेली नवी जागा दाखविली. त्यालाहि ती पसंत पडली. लगेच त्या रात्रीच आम्हीं आमचें म्हणून जें होतें तें सारें घेतलें, व दरींतल्या नाल्याजवळ असलेल्या त्या झोपडींत जाऊन आमचें नवें बिऱ्हाड थाटलें. मीं रोमानोला सांगितलें की तूं गावांत जाऊन सर्व लोकांना असें भासव की आम्ही सर्व गाव सोडून गेलों आहोंत. गावकऱ्यांच्या त्या सभारंभपूर्ण भेटीमुळे आम्हांला धोका निर्माण होऊन गाव सोडावें लागलें आहे.

आम्हीं जागा बदलल्यानंतर तीनचारच दिवस झाले असतील. इटालियनांची एक टोळी पुन्हा पापा पेत्रीनोच्या मळ्यांतील आमच्या जुन्या जागेकडे जातांना आम्हांला दिसली. त्यांनी झोपडीची झडप उघडून आंत डोकावून पाहिलें. आसपासहि शोधून पाहिलें व शेवटीं आम्ही तेथे नसल्याचें पाहून निराश होऊन ते परत गेले. आम्हांला हें सारें आमच्या जागेवरून दिसत पण त्यांना मात्र आम्ही दिसत नव्हतां. तें दृश्य पाहून तर आम्हीं ती जागा बदलली हें इष्टच केलें याबद्दल माझी खात्री झाली.

आता सप्टेंबर महिना संपत आला होता. हिवाळा सुरू होत होता. आमची नवी जागा त्या मानाने पुष्कळच सुरक्षित वाटत होती. म्हणून मी कधी कधी बाहेर येऊन उन्हांतहि बसत असें. एके दिवशीं मी असाच निवांतपणे ऊन खात बसलों होतो. इतक्यांत माझ्यामागून कोणी-तरी चालत गेल्याचा भास मला झाला. मी चटकन् उठलों व लपतछपत झोपडींत जाऊन बसलों. तेवढ्यांत एक साठीच्या सुमाराची स्त्री आमच्या झोपडीपाशी आली. आपल्या माणसांसाठी न्याहारी घेऊन ती शेतावर चालली होती. मला पाहून ती आम्हांला मदत करण्याच्या हेतूने झोपडीकडे आली असावी. झोपडीपाशी येतांच तिने आमच्या दुभाषाला हाक मारली. आम्हीं झोपडी उघडून त्या बाईला आंत घेतलें. तिच्या डोक्यावरच्या टोपलींत खाण्याचे पदार्थ होते; व हातांतल्या वाटलींत 'व्हीनो' नांवाचें इटालियन लोकांचें आवडतें मद्य होतें. तिने टोपलींतून मोठा वाटोळा ब्रेड काढून, तो आणि व्हीनो आमच्यासमोर ठेवले. आम्हीं ते घेण्यास नकार दिला. आम्हीं तिला सांगितलें की, आमच्याजवळ पुरेसें अन्न आहे. तिने आमच्यासाठी आपल्या शेतावरच्या माणसांची गैरसोय करण्याची आवश्यकता नाही. पण ती म्हणाली, "मी घरीं जाऊन त्यांच्यासाठी परत आणखी आणीन." आम्हीं सांगितलें की तिने तसा हेलपाटा घालण्याची जरूरी नाही. शिवाय तसें केल्यास तिला शेतावरच्या माणसांना आमच्याबद्दल सांगावें लागेल. तेंहि आमच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने योग्य नाही. पण ती वृद्धा कांही एक ऐकायला तयार नव्हती. "तुमचे चाललेले हाल पाहून मला फार फार दुःख होत आहे आणि तुम्हीं हे पदार्थ घेतलेच पाहिजेत; हें तिचें एकच पालुपद होतें. शेवटीं ते पदार्थ आम्हांला ठेवून घ्यावेच लागले, आणि ती वृद्धा समाधानाने आपल्या माणसांसाठी आणखी पदार्थ आणण्यासाठी गावाकडे निघून गेली.

आता मात्र "परमेश्वरा, आमच्या मित्रांपासून आमचें रक्षण कर," असें म्हणण्याची पाळी आमच्यावर आली होती! आमच्यापैकी एकाला नांवाने हाक मारणें आणि आमच्या लपण्याच्या जागीं येऊन आम्हाला खाण्याचे पदार्थ आणून देणें यावरून आम्हाला पुरतें कळलें की आम्हाला वाटत होतें तेवढें आता आम्ही अज्ञातवासांत राहाणार नव्हतो. त्या रात्रीं रोमानोची भेट झाल्यावर ती वृद्धा येऊन गेल्याचें आम्ही त्याला सांगितलें तर त्याला तें आमच्या आधीच कळलें होतें.

या प्रकाराबद्दल विचार केल्यावर येथे राहाणें फारसें सुरक्षित नाही असें मला वाटूं लागलें. त्याचप्रमाणे या लोकांच्या चांगुलपणाचाहि आणखी किती फायदा घ्यायचा असा प्रश्न मनांत उभा राहिला. शेवटीं मीं ठरविलें की आता इथलें वास्तव्य संपवून दोस्तांच्या आवाडीच्या दिशेने वाटचाल करावी. मीं रोमानोला माझा विचार सांगितला. त्याला माझें म्हणणें मान्य होईना. तो म्हणाला, “आम्हाला अशी वातमी लागली आहे की इथून ७०-८० मैलांवरती पश्चिम किनाऱ्यावर पिस्कारा येथे दोस्तांचीं विमानें येऊन उतरलीं आहेत. आता तर अगदी थोड्याच दिवसांत तुमची मुक्तता होण्याची संधि इतकी जवळ येऊन ठेपली आहे. अशा वेळीं ही सुरक्षित जागा सोडून तुम्ही जाऊं नका. इथेच राहा. तुमच्या रक्षणपोषणाची सारी जबाबदारी आमच्यावर आहे. तुम्ही कसलीच काळजी करूं नका. थोड्याच दिवसांत सगळें ठीक होईल.” रोमानोचें म्हणणें मीं ऐकलें. माझ्या बुडत्या आशेला त्याच्या शब्दांचा आधार मिळाला आणि मी तेथेच राहिलों.

त्या झोपडींत आम्ही राहात असतांना आमचा उदरनिर्वाह त्या गावांतल्या लोकांकडूनच चालला होता. खेड्यांतील लोक आळीपाळीने एकेक दिवस आम्हांला खाण्याचें पाठवीत. आम्ही कोण, कुठले याची कल्पनाहि त्यांना नव्हती; मग संबंध तर दूरच ! पण तरीहि चर्चच्या घंटानादाच्या रूपाने आम्हांला आमंत्रण दिलेल्या त्या गावाने आमच्या पालनपोषणाची जबाबदारी जणू कांही स्वतःवर घेतली होती. सीरिओच्या आईने आमच्याबद्दल जी मायेची भावना व्यक्त केली होती तीच हळूहळू पण निश्चितपणे त्या गावांतल्या प्रत्येकाच्या मनांत बिंबत होती. मानवतेचा हा आविष्कार आम्ही पाहात होतो, अनुभवीत होतो. इकडे त्या स्त्रीच्या भेटीनंतर आम्हांला उत्पन्न झालेला धोका जाणून रोमानोने मला प्रश्न केला की तुम्ही आता काय करावयाचें ठरविलें आहे? मीं त्याला सांगितलें, “मी विचार करून तुला उद्या सांगेन. तोपर्यंत तूंहि कांही मार्ग सुचतो का पाहा.”

दुसऱ्या दिवशीं रोमानो आल्यानंतर मी त्याला म्हणालों, “तूं गावाच्या टोकाला अशी एखादी निर्जन जागा पाहा की जेथून आम्हांला, धोक्याची शंका आल्याबरोबर गावाजवळच्या डोंगरांत पळून जातां येईल.” तो म्हणाला, “अगदी अशीच एक जागा मीं पाहून ठेवली आहे. माझ्या ओळखीच्या एका बाईच्या पालकीची ती जागा आहे. पण त्या बाईचा असा आग्रह आहे की तुम्ही

त्या गावाबाहेरच्या जागेंत जाऊन न राहातां तिच्या गावांतल्या घरांतच राहावें. ती विधवा आहे, तिला एकुलती एक १० वर्षांची मुलगी आहे. तुम्ही तिच्या घरीं राहाणार असाल तर ती आपल्या मुलीला घेऊन दुसरीकडे जाऊन राहिल. व आपलें घर तुमच्यासाठी रिकामें करून देईल.”

रोमानोचें तें बोलणें ऐकून मला त्या बाईच्या मोठेपणाबद्दल आदर वाटला. परंतु कोणत्याहि परिस्थितींत आमच्यापासून कोणालाहि उपसर्ग होतां कामा नये अशी काळजी घेणें हेंहि माझें कर्तव्य होतें. जर्मन सैनिकांच्या हाल्चाली आसपास होत होत्या आणि जर माझा तपास त्यांना लागला असता तर आम्ही ज्यांच्या घराचा आश्रय घेऊं त्यांनाहि ते सैनिक ठार मारण्याचा संभव होता. आणखीहि एक बाजू या प्रश्नाला होती. आमच्यापैकी दोघांना चैनीची थोडी हौस होती. त्या रविवारीं आम्हांला त्याचा अनुभव आलाच होता. दारू पिणें, नाचगाण्यांत भाग घेणें यांत तर त्यांना फारच उत्साह होता. आम्ही गावांतल्या घरांत एकत्र राहाणें म्हणजे त्यांच्या चैनीला प्रोत्साहन देणेंच होतें. त्यामुळे गावकऱ्यांनाहि उपद्रव झाला असता व जर्मनांना आमचा शोध लागण्यास मदतहि झाली असती. म्हणून मला गावांत एकत्र राहणें टाळायचें होतें.

शेवटीं रोमानोला सांगितलें की कसेहि करून गावाच्या टोकाला असलेली ती जागाच आम्हाला मिळवून दे. रोमानो म्हणाला, “ती जागा म्हणजे एक गोठा आहे. तो मी सांगितलेल्या बाईचाच आहे. तो रिकामाच आहे. रात्रंदिवस बंद करून ठेवलेला असतो. तेथे तुम्ही जाणार असाल तर आज रात्रीं त्या बाईकडे तुम्हीं सर्वांनी जेवण घेतलें पाहिजे.” आम्हीं तें कबूल केलें व त्या रात्रीं नव्या जागेंत म्हणजे त्या गोठ्यांत राहायला जाण्याचें ठरविलें.

अंधार पडल्यावर आम्ही त्या बाईच्या घरीं गेलें. आम्हांला पाहतांच बिचारीच्या डोळ्यांत पाणी उभें राहिलें. तिचा नवरा नुकताच लढाईत मारला गेला होता. तिची एकुलती एक मुलगी अनाथ झाली होती. स्वतःवर कोसळलेल्या या संकटामुळे तिला संकटांत सापडलेल्या आमच्याबद्दल सहानुभूति वाटत होती. ती सहानुभूतीच तिला आमच्यासाठी वाटेल तें करायला उद्युक्त करित होती.

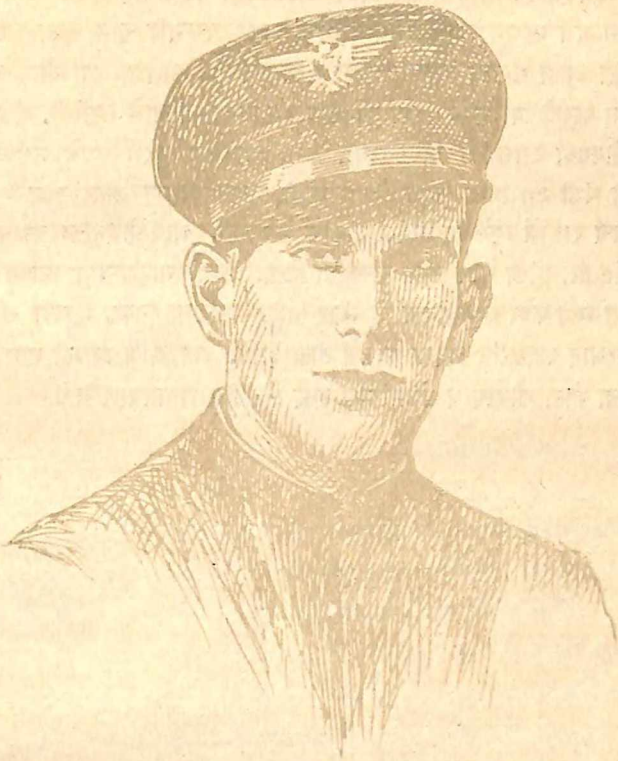
आम्हांला त्या बाईकडे उत्तम जेवण मिळालें. जेवणानंतर आम्हीं त्या गोठ्यांत जाऊन आमचें नवें विन्हाड थाटलें. रोमानोला मी सांगितलें की कांहीहि करून आम्हाला एक दुर्बिण व एक पिस्तुल मिळवून दे. आम्ही राहत होतो

त्या गोठ्याला एक खिडकी होती. त्या खिडकीतून आम्हांला-दुर्विणीच्या साह्याने हमरस्ता आणि त्याच्यावरील व त्या खेड्यांतील आसपास चाललेल्या हाल्चाली पाहणें शक्य होतें. एकदोन दिवसांतच रोमानोने प्रयत्न करून दुर्विण मिळवून आणून दिली. एकेकाने आळीपाळीने पहाऱ्यावर बसून दुर्विणीतून पाहत राहावें असें आम्हीं ठरविलें.

त्या गोठ्यांत आम्ही अशा रीतीने दिवसभर राहत असूं आणि रात्री रोमानोने ठरविलेल्या एखाद्या घरीं जेवण करण्याकरितां रोमानोच्या मागोमाग जात असूं. दुपारची वेळ रोमानोने गावांतल्या लोकांकडून आमच्यासाठी मिळवून आणलेल्या पदार्थांवर आम्ही भागवून नेत असूं. अशा रीतीने दुपारची वेळ रोमानोने मागितलेल्या मधुकरावर आणि रात्रीची वेळ त्याने लावून दिलेल्या वारांवर आम्ही काढीत होतो. एका रात्री अशाच एका ठिकाणीं जेवत असतांना रोमानोने आमचा परिचय अंतोनेली नांवाच्या एका नव्या इटालियन हितचिंतकाशीं करून दिला. तो आमच्यापेक्षा वयाने ४५ वर्षांनी मोठा असेल. तोहि रोमानोप्रमाणेच सैन्यांत राहून आलेला होता.

एक आठवडा आम्हीं त्या जागेंत निर्वेधपणे काढला. त्यानंतर एके दिवशीं मी पाहऱ्यावर असतांना मला दुर्विणीतून जें दृश्य दिसलें तें पाहून मी थक्क झालों. एक मोठा ट्रक रस्त्याने जात होता. त्यांत दोन जर्मन सैनिक व कांही मोटर-सायकली होत्या. पाहातां पाहतां त्या ट्रकमागून दुसराहि एक ट्रक आला व गेला. मीं ताबडतोब माझ्या सर्व साथीदारांना मीं पाहिलेला प्रकार सांगितला. त्यांनीहि दुर्विणीतून पाहून खात्री करून घेतली. आम्ही सर्वचजण काळजीत पडलों. जर्मन सैनिकांची हाल्चाल जवळपास चालली असल्याची ती खूणच होती. ज्या खेड्याच्या आश्रयाला आम्ही बसलों होतो त्याच खेड्याकडे दुर्दैवाने जर्मनांची नजर नेमकी वळली होती. दुसऱ्या दिवशीं रोमानो आला तोहि तीच बातमी घेऊन. त्याने सांगितलें की ४० जर्मन सैनिक गावांत आले असून त्यांनी स्वतःसाठी घरे मोकळीं करून घेण्यास सुरुवात केली आहे. आणखीहि सैनिक मागून येणार आहेत. आता काय करावें, कोठे जावें या विचाराने मी अस्वस्थ झालों.

परंतु तशाहि स्थितीत तो गोठा आम्हीं लगेच सोडला नाही. रोमानो व अंतोनेली यांच्याशीं आम्ही विचारविनिमय सुरू केला. रोमानो व अंतोनेली आमच्याशीं चर्चा करीत, नंतर गांवात जाऊन तेथील प्रतिष्ठित नागरिकांचा

नवा हितचिंतक—अंतोनेली

सह्या घेत आणि पुन्हा आमच्याकडे येऊन गावकऱ्यांचे मत आम्हांला सांगत. गावांतील प्रत्येकाला आमच्याबद्दल अधिकाधिक सहानुभूति वाटत होती. थंडी वाढल्या प्रमणांत पडत असल्याने आम्ही गावांतच राहावे असे सर्वांचे मत होतें. रोमानो व अंतोनेली यांना मी सांगितलें, “तुम्ही आम्हांला मदत करीत असल्याचा जर्मनांना मुळीच संशय येऊं देऊं नका. उलट तुम्ही त्या जर्मन सैनिकांचा विश्वास संपादन करा, हळूहळू त्यांच्याशीं संघटना करा आणि त्यांच्या हाल्चालीची माहिती मिळवा.” त्या दोघांनीहि प्रयत्न सुरू केले. अंतोनेलीने तर या कामांत चांगलीच चतुराई दाखविली. जर्मन सैनिक त्या गावांत स्थायिक

होणार आहेत ही माहिती तर त्याने आणलीच, शिवाय स्वतःला ड्रायव्हरचें काम मिळावें म्हणून त्याने जर्मन अधिकाऱ्याकडे प्रयत्नहि चालू केल्या होता.

गोष्टी अशा थराला आल्या तेव्हा मात्र आम्ही आमचा तो गोठा सोडून डोंगरांत असलेल्या धनगरांच्या झोपडींत राहायला जाण्याचें ठरविलें. रोमानोने त्या झोपड्या आम्हांला दाखविल्या. आमच्याजवळ पुरेसे कपडे नसल्यामुळे पहाडी थंडी आम्हांला सहन होणार नाही, तेव्हा आम्हीं डोंगरांत न राहातां गावांतच राहावें असें गावांतील लोकांचें मत होतें. मायत्रोदेखील या सान्या प्रकारांत आम्हांला सहानुभूति दाखवीत होता. आम्ही गावकऱ्यांना कळविलें की थंडीचा प्रश्न कसा सोडवायचा हें नंतर पाहूं. आजची निकड म्हणजे सध्याचें वसतिस्थान लवकरांत लवकर सोडणें हीच आहे. त्याप्रमाणे आम्ही एका रात्री आमचा गोठा सोडला व डोंगरांतील एका झोपडींत राहावयास गेलें.

ऑक्टोबर - नोव्हेंबर १९४३

सऱ्या दिवशीं सकाळीं उठल्यावर आऱ्ही पांचजणांनी ँकत्र वसून विचारविनिमय केला. आदल्या रात्रीं रोमानोने दाखविलेल्या झोपडींत आऱ्ही ँकत्रच राहिलेंं होतेंं. परंतु खाली गावांत जर्मनांची वर्दळ सुरू झालेली असतांना यापुढे तसें ँकत्र राहणेंं धोक्याचेंं होतेंं. म्हणून प्रत्येकाने स्वतःचेंं आश्रयस्थान म्हणजे ँखादी झोपडी किंवा दुसरी कोणतीहि सुरक्षित जागा शोधून काढावी असें मीं ठरविलेंं. आऱ्हाला भेटण्यासाठी रात्रीं रोमानो त्या झोपडींत येणार असल्याने मीं मात्र तेथेच राहायचेंं ठरविलेंं.

ही झोपडी खेड्यापासून दीडदोन मैलांवर त्या डोंगराच्या मध्यावर होती, व डोंगरांतील खाचखळगे, टेकाडे यांच्या आडोशाला असल्यामुळे गावांतून सहजपणे दिसू शकत नव्हती. आऱ्ही या डोंगरांत राहायला येऊन ँकदोन दिवस झाले. ँकदा मी असाच फिरत असतांना मला ँक पाण्याचा झरा सापडला. (पुढे आऱ्हांला कळलेंं की त्या झऱ्याचेंं नांव 'फॉन्ते-ला-स्पिना' असें होतेंं.) त्या झऱ्याच्या मागच्या बाजूला डोंगरामध्ये मला ँक गुंफा दिसली. बर्फ पडून डोंगराचा दगड झिजल्याने ती गुंफा तयार झालेली होती. बाहेरच्या तोंडाचा दगड तसाच होता. त्यामुळे आंत गुंफा असेल असा संशय येणेंंहि शक्य नव्हतेंं.

त्या दगडाच्या मागच्या बाजूने रस्ता व आंत पोकळी अशी त्या गुंफेची रचना होती. ती संपूर्णपणे निसर्गनिर्मित होती. आमच्या झोपडीपेक्षा ही गुंफा मला खूपच अधिक सुरक्षित वाटली. त्या गुंफेत संपूर्ण अंधार असल्यामुळे आंत कोणी आहे हें वाहेरून दिसणें शक्य नव्हतें. मी टॉर्चच्या प्रकाशांत त्या गुंफेचा अंतर्भाग पाहिला. ती स्वच्छ होती. त्या रात्रीं रोमानो आल्यावर मी त्याला नेऊन तें नवें आश्रयस्थान दाखविलें. त्यालाहि ती जागा सुरक्षित वाटली. मी तेथे जाऊन राहूं लागलों. बाकीचे चौघे आपापल्या आश्रयस्थानीं राहूं लागले. मात्र रोज संध्याकाळीं आम्ही पांचहि जण त्या झऱ्यापाशी जमत असूं. रोमानोहि आला म्हणजे आम्हाला तेथेच भेटत असे.

रोमानो गावांतल्या वातम्या घेऊन येत असे. त्याच्याकडून आम्हांला समजलें की जर्मन अधिकाऱ्यांनी गावांतला बंदोबस्त अधिक कडक केला आहे. घराघरांतून ते तपासणी करतात. गावांत त्यांनी दहशतीचें वातावरण निर्माण करण्यास सुरुवात केली आहे. अंतोनेलीने मात्र आपल्या हुशारीने त्यांचा विश्वास संपादन करून त्यांच्याकडे ड्रायव्हरची नोकरी मिळवली आहे. जर्मनांच्या गाड्यांच्या तांड्याबरोबर तो रोमपर्यंत जाऊन येतो. आमच्या दृष्टीने या माहितीला फारच महत्त्व होतें. कैदेंतून सुटल्यावर आम्ही प्रथम 'व्हॅटिकन सिटीला'— रोमला—जाण्याचा निर्णय घेतला होता. आम्ही जरी रोमपर्यंत पोहोचूं शकलों नसलों तरी आमचा एक दोस्त तरी रोमपर्यंत जाऊं लागला होता. रोमशीं आमचा अशा रीतीने संबंध प्रस्थापित झाला होता, ही मोठीच प्रगति होती.

नोव्हेंबरचे ते थंड दिवस हळू हळू चालले होते. १८ नोव्हेंबरची रात्र ! मी माझ्या गुंफेत झोपलों होतों. पहाटे केव्हा तरी मी गाढ झोपेंत असतांनाच मला एकदम खडबडून जाग आली. माझ्या गालांवर, अंगावर थंडगार पाण्याचे थेंब ठिबकत होते. हें पाणी कोठून पडत आहे हें प्रथम मला कळेचना. गुंफेच्या तोंडाशीं येऊन उभा राहिलों. प्रथम मला मी समोर काय पाहात आहें याचा बोधच होईना. माझ्या आयुष्यांत यापूर्वी कधी मी असलें दृश्य पाहिलें नव्हतें. रेंगाळत असलेल्या त्या उत्तर रात्रीच्या अंधुक होत जाणाऱ्या अंधारांत मला अमर्याद अंतरावर जिकडे तिकडे एक पांढरे स्वच्छ आच्छादन पसरल्यासारखें दिसत होतें. तो देखावा पाहून मी प्रथम गोंधळूनच गेलों. नंतर थोडें पुढे जाऊन मी त्या पांढऱ्या चादरीवर पाऊल टाकलें. तर तो पाय एकदम पोटरीपर्यंत आंत गेला, दुसराहि पाय तसाच आंत घुसला. दोन्ही पाय त्या थंडगार स्पर्शाने बधिर

होऊन गेले. मऊ पांढरा शुभ्र पहिला हिमवर्षाव जिकडे तिकडे झाला होता. जर्मनांच्या भरीस भर म्हणून एक नवा शत्रु आम्हांला निर्माण झाला होता, आणि पांढऱ्या पोशाखांत आमची दुर्दशा करण्यास उभा ठाकला होता.

१८ नोव्हेंबरपासून २० नोव्हेंबरपर्यंतचे तीन दिवस मीं कसे काढले हे आता सांगतां येणें मोठें कठीण आहे. रोमानोचाहि पत्ता नव्हता. झऱ्याचें पाणीहि गोठून गेलें होतें. म्हणजे पिण्याला पाणी नाही, खाण्याला अन्न नाही, माझा तेथला एकुलता एक जिवल्ला मित्र रोमानो त्याचेंहि दर्शन नाही. बरोबर पुरेसे गरम कपडे नाहीत. अशा स्थितींत मी ती भयंकर थंडी कशी सहन केली असेल देव जाणे. कडक थंडीमुळे शरिराचे सांधे फुटूं लागले. कानांची पाळी, डोळ्यांच्या कडा, हातांच्या बोटांचीं पेंरें हीं सर्व फुटून त्यांतून रक्त येऊं लागलें. तो ठणका, त्या तीव्र वेदना असह्य होत्या. मी त्या स्थितींत कसा जिवंत राहिलों याचेंच आता आश्चर्य वाटतें.

शेवटी दोन-तीन दिवस तशी जीवघेणी वाट पाहिल्यानंतर २० नोव्हेंबरला रोमानो आला. तो एखाद्या देवदूतासारखाच वाटला. मला सुरक्षित पाहिल्यावर त्याला खूप आनंद झाला. “या बर्फांत तुमचें काय झालें असेल याची आम्ही सर्वजण काळजीच करित होतो. सीरिओच्या आईला तर या स्थितींत तुम्ही कसे जिवंत राहाल याचीच चिंता वाटत होती. किती तरी वेळा तिने मला सांगितलें असेल की तूं वर जा, आणि त्यांना गावांत घेऊन ये. परंतु बर्फ मऊ होता तोंवर त्याच्यावरून चालतां येणेंच अशक्य होतें. बर्फ घट्ट होईपर्यंत दोन-तीन दिवस डोंगरावर येणें शक्य नव्हतें. सीरिओची आई तर म्हणत होती की गावांत इतर कोणी त्यांना आपल्या घरीं ठेवण्यास तयार होत नसलें तर मी त्या सर्वांना माझ्या घरीं ठेवून घेतें. त्यांची सारी जबाबदारी मी एकटी घेतें. गावांत तसे कांही जण तुम्हांला ठेवून घ्यायला तयार आहेत, परंतु त्या सर्वांना मायस्रोची फार भीति वाटते. त्याच्याकडे रोज जर्मन येऊन बसतात. त्यांचे खाण्यापिण्याचे, नाचगाण्याचे कार्यक्रम झडतात. दिवसेंदिवस मायस्रोचे जर्मनांशीं असलेले संबंध अधिकाधिक दृढ होत चालले आहेत. अशा स्थितींत तुम्हाला गावांत कसें न्यायचें हा प्रश्नच आहे, आणि येथेहि असल्या थंडींत तुम्हाला कसें राहूं द्यावें हाहि प्रश्नच आहे.”

रोमानोने सांगितलेली हकीगत ऐकून मीं विचार केला व त्याला सांगितलें, “कोणत्याहि स्थितींत आम्ही एकत्र राहाणें आमच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने

घोक्याचें आहे. म्हणून तूं आम्हाला राहाण्यासाठी सुरक्षित अशीं वेगवेगळीं घरें गावांत पाहून ठेव.” ज्या घरांत अधिक माणसें नसतील व लहान मुलें तर अजिबात नसतील अशी जागा पाहाण्यास मीं त्याला सांगितलें. लहान मुलें असलेल्या घरांत जर आम्ही लपून राहिलों तर ती वातमी सुरक्षित राहिल असें मला वाटत नव्हतें. मायस्त्रोच्या बाबतींत मीं रोमानोला सांगितलें. “आमचे या थंडींत फारच हाल चालले आहेत असें तूं त्याला सांग. गावांत आसरा घेतल्यावांचून आम्हाला गत्यंतर नाही. येथेच राहिलों तर आम्ही थंडीने मरून जाऊं. तोच आता आम्हाला या परिस्थितींत मदत करूं शकेल असें त्याला सांग. उद्या रात्रीं आम्ही पांचहि जण मायस्त्रोच्या घरीं जेवायला येऊं. मायस्त्रोची भेट घेऊन आमच्या म्हणण्यावर त्याचें काय मत आहे हें आम्हाला येथे येऊन सांग. कसेंहि करून त्या मायस्त्रोच्या गळ्यांत ही घंटा बांधलीच पाहिजे.”

दुसऱ्या दिवशीं रात्री ९ च्या सुमारास रोमानो आमच्याकडे आला व त्याने सांगितलें की मायस्त्रोची आपल्या म्हणण्यास संमति आहे. त्याच्याकडे एकाची सोय होईल व बाकीच्या चार जणांसाठी आम्ही निरनिराळीं घरें ठरविलीं आहेत. मायस्त्रोच्या घरीं कोण राहणार असें त्याने विचारलें तेव्हा मीं त्याला सांगितलें, “मायस्त्रोकडे मीच स्वतः राहाणार आहे. बाकीच्या चार जणांना तूं येथे घेऊन ये, म्हणजे आपण निघूं.” त्याप्रमाणे रोमानो जाऊन त्या चौघांना घेऊन आला व आम्ही सर्वजण रात्रीं ११ च्या सुमाराला मायस्त्रोच्या घरीं जाऊन पोहचलों. रात्रीं १० पर्यंत गावांत जर्मनांची गस्त चालू असे. म्हणून आम्ही इतक्या उशिरां जावयाचें ठरविलें. मायस्त्रो आमची वाटच पाहात होता. तेथे गेल्यावर आम्हीं सर्वांनी जेवण केलें. जेवण झाल्यावर मीं मायस्त्रोला सांगितलें की मीच तुझ्याकडे राहाणार आहे. रोमानो बाकीच्या चौघांना त्यांच्या त्यांच्या आश्रमस्थानीं घेऊन गेला. एकजण सीरिओच्या आईकडे राहाणार होता. दुसरा जिच्याकडे आम्हीं जेवण घेतलें होतें त्या विधवा बाईकडे राहाणार होता. उरलेल्या दोघांचीहि अशीच व्यवस्था केलेली होती.

रोमानो त्या चौघांना घेऊन गेल्यावर मायस्त्रोने मला माझी लपून राहायाची जागा दाखविली. तक्तपोशीच्या वर छपराखालीं असलेल्या पोळ भागांत ती चागा होती. वर जाण्यासाठी एका कोपऱ्यांत असलेली झडप आंतून बंद करून ठेवण्याची सोय मीं करून घेतली. रोमानो व माझे चार साथीदार निघून गेल्यावर मीं माझ्या मोडक्यातोडक्या इटालियन

भाषेमध्ये मायस्त्रोला कांही गोष्टी स्पष्टपणे सुनावल्या. मी त्याला म्हणालों, “मायस्त्रो, तूं कडूर फॅसिस्ट आहेस म्हणून या गावांतले सारे लोक तुला भिऊन आहेत. त्यांतून जर्मन लोकांची तुझ्याकडे अतिशय वर्दळ आहे. तूं केव्हा दगा देशील याचा नेम नाही, असें सर्वांचें मत आहे. मात्र एक गोष्ट तूं लक्षांत ठेव. या भागावरचें जर्मनांचें वर्चस्व लवकरच नाहीसें होईल. तूं आम्हांला मदत केलीस तर येणाऱ्या ब्रिटिशांच्याकडे मी तुझी शिफारस करीन. पण जर का तूं आम्हांस दगा दिलास तर नंतर गावांतील लोक तुझ्याबद्दलची माहिती ब्रिटिशांना पुरवतील व मग तुला फारच कठीण होऊन बसेल. तूं या साऱ्या परिस्थितीचा नीट विचार कर.”

माझें तें सडेतोड बोलणें ऐकून मायस्त्रो म्हणाला, “असा गैरसमज करून घेऊं नका. गावांतले लोक जरी कांही बोलत असले तरी तुम्ही तरी माझ्याविषयी सुळीच काळजी करूं नका. मी तुम्हांला मनापासून शक्य ती मदत करीत आलों आहे व करणार आहे. मी एके काळीं फॅसिस्ट होतो हें खरें. परंतु आता माझीं मते संपूर्णपणे बदळीं आहेत. या गावांत मी आर्थिक दृष्टीने इतरापेक्षा थोडा सुस्थितींत असल्याने हे जर्मन लोक येथे खाण्यापिण्याला येतात. मला त्यांना नाही कसें म्हणतां येईल ? मी त्यांना मज्जाव केला तर ते मला ठार मारून टाकतील. पण कांही झालें तरी मी तुम्हांला मात्र दगा देणार नाही. याबद्दल तुम्ही निर्धास्त असा.”

माझ्या या स्पष्टोक्तीचा एक उपयोग निश्चित झाला. मायस्त्रो काय आहे याची आम्हांला पुरी कल्पना आली हें त्याने ओळखलें, व तो आमच्याशीं बराच जपून वागूं लागला. यानंतर मी मायस्त्रोच्या घरीं राहूं लागलों. तेथे असतांना रोज त्याच्याकडे येणारे जाणारे जर्मन मला माझ्या जागेवरून दिसत असत. ते मात्र मला पाहूं शकत नसत. ते रोज येत. त्यांचें खाणेंपिणें होई, नाचगार्णीं होत व नंतर ते निघून जात. एक आठवडाभर मी हा कार्यक्रम पाहिला. नंतर रोमानोची व माझी भेट झाल्यावर मी त्याला म्हणालों, “रोमानो, या जागेंत राहाणें मला तर धोक्याचें वाटूं लागलें आहे. हे जर्मन रोज येथे येतात. हा मायस्त्रो त्यांच्याबरोबर दारु पितो. दारूच्या गुंगींत एखाद्या जर्मन माणसाजवळ तो आमच्याबद्दल कांही वडबडला तर आमची स्थिति काय होईल ? आपल्याला वाटत होतें तेवढी कांही ही जागा सुरक्षित नाही. तूं वाटेल तें करून माझी दुसरीकडे कोठे तरी सोय कर.” रोमानोलाहि माझें म्हणणें पटलें.

नव्या जागेचें ठरवून दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं १०-१०.३० च्या सुमारास रोमानो आला. त्याने सांगितले की मायसोलो कळवून आपण येथून बाहेर पडूं. त्याप्रमाणे मायसोलो माझा दुसरीकडे जाण्याचा निर्णय सांगितला. त्याच्यावरच्या अविश्वासामुळेच मी त्याचें घर सोडत आहे असें वाटून तो म्हणाला, “तुम्ही येथून कां जात आहांत ? माझ्यावर तुमचा विश्वास नाही का ? खरोखरच माझ्याकडून तुम्हांला कोणताच धोका पोहोचणार नाही.” मी त्याला आमचें जाण्याचें कारण समजावून सांगितलें. मी म्हणालों, “येथे रोज जर्मन येतात. एखाद्या वेळीं कांही कारणाने मी येथे असल्याचें त्यांना चुकून जरी समजलें तर तुलाच त्रास होईन. मला तर ते पकडून नेतीलच. परंतु तूं शत्रूला आश्रय दिलास म्हणून तुला ते गोळी घालून ठार करतील. माझ्यापासून तुला असा उपद्रव होऊं नये म्हणूनच मी जात आहे. मात्र तूं आमच्यावर एकच मेहरवानी कर. या गावांत आम्ही पळून आलेले पांच कैदी राहात आहोंत हें जर्मनांना कळणार नाही याची तू काळजी घे. एवढें तूं केलेंस तर तुझी आम्हांला फार मोठी मदत होईल.” मायसोलोहि माझें म्हणणें पटलें. मी त्याचा निरोप घेऊन रोमानोबरोबर बाहेर पडलों, व माझ्या नव्या आश्रयस्थार्यां येऊन पोहचलों. बाकीचे चौघे आपापल्या ठिकाणींच होते. त्यांना त्यांच्या जागा सुरक्षित वाटत होत्या. मीं मात्र पुन्हा एकदा माझें त्रिन्हाड बदललें.

परायण संजय साहू या. ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम ३५६२२ वि: यारिन
भा. ११२९ नों दि: २६.०१.६३

१७

अदलीना

नोव्हेंबर १९४३ जानेवारी १९४४

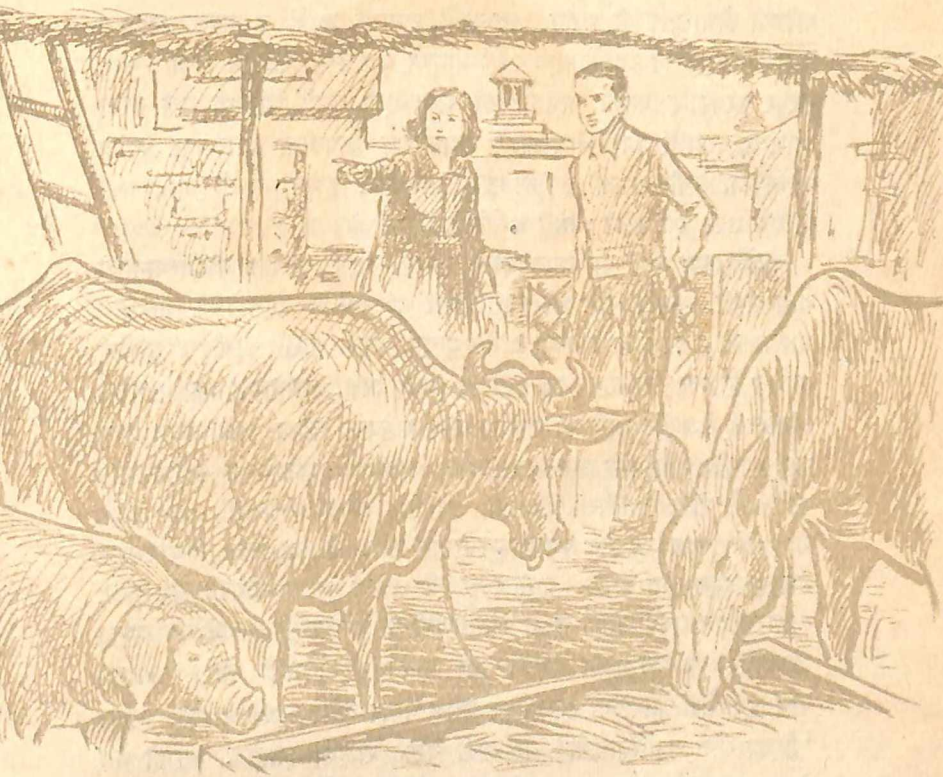
यस्त्रोचें घर सोडून आम्ही गावाच्या मध्यवर्तीतल्या माझ्या नव्या आश्रयस्थानाजवळ आलों. रात्री ११.३०-१२ चा सुमार होता. घरांत उजेड दिसत होता. रोमानोने हाक मारल्यावर दरवाजा उघडला आणि अदलीनाने-त्या घराच्या मालकिणीने दार उघडलें, व ती आम्हांला आंत घेऊन गेली. अदलीना एक शांत प्रसन्न चेहऱ्याची, भावपूर्ण डोळ्यांची थोडीशी स्थूल अशी पस्तिशीची पुरंभ्री होती. तिचा पति सैन्यांत होता, आणि त्यावेळीं त्याला युद्धकैदी म्हणून भारतांत ठेवलेलें होतें. घरांत ती आणि तिची जवळ जवळ पाऊणशें वर्षे वयाची वृद्ध आई अशा दोघीच राहात होत्या. आम्हीहि युद्धकैदी, त्यांत भारतीय होतों म्हणून अदलीनाला आमच्याविषयी आपुलकी वाटत होती. आम्हांला मदत करावी अशी उत्कट इच्छा वाटत होती.

आम्ही आंत गेलों. तेथे अदलीनाची आईहि आम्ही येणार म्हणून जागत बसली होती. आम्ही त्यांच्याशीं बोलत असतांना मीं त्यांना सांगितलें की, गावांत जर्मन लोकांचा फार सुळसुळाट झाला आहे व परिस्थिति दिवसेंदिवस गंभीर होत चालली आहे. अदलीनानेहि आमच्या म्हणण्याला पुष्टि दिली. मायस्त्रोबद्दल तिचें मत फारसें चांगलें नव्हतें. त्याने मला आज ना उद्या

शांत प्रसन्न चेहऱ्याची, भावपूर्ण डोळ्यांची—अदलीना

धोका दिला असता असें तिचें म्हणणें पडलें. थोडा वेळ आम्ही बोलत बसलों व अर्ध्या तासानंतर अदलीना व रोमानो मला घराजवळ असलेल्या तिच्या गोठ्यांत घेऊन गेले. तेथे एक डुकर, एक खेचर आणि एक गाय असे तीन प्राणी होते. त्यांतच आमचा चौथा जीव जाऊन मिळाला. त्या गोठ्याच्या छपराखाली गवत ठेवण्यासाठी एक माळा होता. त्या माळ्यावर वाळलेल्या गवताचे भारे खच्चून भरून ठेवलेले होते. बाजूच्या भिंतीला वर जाण्यासाठी एक लाकडी शिडी होती. मीं अदलीना व रोमानो यांना माझ्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने कांही सूचना देऊन ठेवल्या. मला लागणारें अन्न अंधार पडल्यावर त्या जागींच पोहोंचविलें जावें. तसेंच आपसांतमुद्दा त्यांनी आमच्याबद्दल कांही बोलूं नये. आमच्या नांवाचा उच्चारहि करूं नये; असें मीं त्यांना सांगितलें. गुप्तता

डुकर खेंचर आणि गाय—त्यांतच आमचा चौथा जीव...

राखण्यासाठी ही दक्षता घेणे आवश्यक होते. हें बोलणें झाल्यावर अदलीना व रोमानो निघून गेले, आणि त्या माळ्यामधलें गवत काढून घेतल्यामुळे रिकाम्या झालेल्या जागेंत मी त्या रात्री झोपलों.

अशा रीतीने त्या गोठ्यांत तीनचार दिवस काढल्यानंतर मला एक नवीन कल्पना सुचली. मीं ती अंमलांत आणण्याच्या उद्योगालाहि लागलों. माळ्याच्या मध्यभागांत गवताचे भारे बाजूला करून मी मला झोपतां येईल एवढी जागा तयार करून घेतली. आंत गेल्यावर आंत घेण्याच्या वाटेवर थोडें गवत भरून टाकून वाट बंद करून टाकावी अशी माझी कल्पना होती. असें केल्यावर

बाहेरून कोणालाहि मी आंत असल्याचें समजलें नसतें व गवत खालच्या फळ्यांपर्यंत काढून टाकलें म्हणजे फळ्यांमध्ये असलेल्या फटीतून मला हवेचा भरपूर पुरवठाहि झाला असता. मी मला हवी तशी व्यवस्था पुरी करीत आणली. आणि त्या संध्याकाळीं रोमानो व अदलीना आल्यावर त्यांना दाखविली. त्यांना माझी कल्पना फार आवडली, म्हणून मी ती जागा मला पाहिजे तशी पूर्ण करून घेतली व तेथे राहूं लागलों.

डिसेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत अशा प्रकारें सुरक्षित वसतिस्थानाची सोय झाली. आता माझे मन इतर विचार करूं लागलें. रोमानो व अंतोनेली माझ्याकडे येऊन मला बातम्या सांगत असत. माझे चारहि साथीदार सुरक्षित आहेत हें मला रोमानोकडूनच वरचेवर कळत असे. जर्मनांच्या गाड्यांबरोबर अंतोनेली रोमपर्यंत जातो या संधीचा उपयोग करून ध्यावा असें आता मला वाटूं लागलें. रोममध्ये असलेल्या ब्रिटिश परराष्ट्रीय वकिलांना तूं भेटूं शकशील का ? असें मी अंतोनेलीला विचारलें. त्यांनीहि लगेच होकारार्थी उत्तर दिलें. मी 'टिश्यु पेपर' वर एक पत्र लिहून तयार केलें. तें पत्र एका सिगरेटमधून तंबाखू काढून तींत ठेवलें. व नंतर बाजूनी तंबाखू भरून सिगरेट बंद केली. आणखी मग एवढें सगळें करून अंतोनेलीने ती सिगरेट फुंकून टाकूं नये म्हणून तिच्यावर एक खूप करून ठेवली. त्या पत्रांत मी लिहिलें होतें, "आम्ही पांच हिंदी कैदी जर्मनांच्या छावणींतून परोल घेऊन बाहेर पडलों आहोंत. आणि 'व्हिला सान् सबास्तिआनो' या गावीं येऊन राहिलों आहोंत. आम्ही येथे येऊन राहिलों ते तें सात-आठ दिवसांतच ब्रिटिश फौजांकडून आमची सुटका होईल अशा आशेने, पण आता तर जवळजवळ तीन महिने व्हायला आले. दिवसेंदिवस येथे राहणें मुश्किल होत चाललें आहे. जर्मनांच्या भीतीमुळे गावांतून आम्हाला पुरेसे अन्न देखील मिळणें कठीण झालें आहे. अशीच स्थिति चालू राहिली तर सुटकेच्या साऱ्या अशा सोडून देऊन एक दिवस आपणहून जर्मनांच्या स्वाधीन व्हावें असें आम्हांला वाटूं लागलें आहे."

अंतोनेलीबरोबर मी तें पत्र पाठवून दिलें आणि पत्र दिल्याची कांही खूप येतांना बरोबर घेऊन ये, असें त्याला सांगितलें. एकदोन दिवसांनी अंतोनेली परत आला. तो त्या परराष्ट्रीय वकिलाचें एक व्हिजिट कार्ड घेऊन आला. तो म्हणाला, "मी वकिलाला सिगरेट दिली. त्याने ती माझ्या सूचनेप्रमाणे उघडून पाहिली व पत्र वाचलें. पत्र वाचून ते म्हणाले, 'आणखी तीन-चार दिवसांनी

ये म्हणजे मी उत्तर देईन.' मला तेवढी सवड नसल्याने मी त्याने दिलेलं व्हिजिट कार्ड, व त्याने दिलेलं चीज, टमाटे इत्यादींचे डबे घेतले व परत आलों." अंतोनेलीने ते डबे व व्हिजिट कार्ड माझ्या स्वाधीन केलं. माझं पत्र तर मिळालं होतं. आता उत्तर काय येतं याची मी मोठ्या उत्सुकतेने वाट पाहात होतो. दुसऱ्या खेपेला अंतोनेली उत्तरहि घेऊन आला. माझ्या पत्राप्रमाणेच एका सिगरेटमध्ये 'टिश्यु पेपर'वर टाईप केलेलं तें पत्र होतं. त्यांत पुढील आशयाचा मजकूर होता—“प्रिय साळवी, तुमचें पत्र मिळालं. तुम्ही पांचजण जर्मनांच्या कैदेतून पारोळवर सुटका करून घेऊन आम्हांला मिळण्याचा प्रयत्न करित आहांत हें ऐकून आनंद वाटला. तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणे हिवाळ्यामुळे आपल्या सैन्याची चाल थांबली आहे हें खरें. परंतु थोड्याच दिवसांत आपलें सैन्य चाल करून येईल, यांत शंका नाही. तुम्ही निराश होऊं नका. दक्षिणेला कसीनोजवळ असलेल्या जंगलांत जाण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा. तेथे अमेरिकनांनी पॅरॅट्रुपर्स उतरविले आहेत, असें आम्हांला समजलें आहे. ते तुमच्यासारख्या निसटून आलेल्या कैद्यांना मदत करतील. अशीं उदाहरणें घडलेलीं आहेत. तें तुम्हाला जुळत नसेल तर तुम्ही रोमला येण्याचा प्रयत्न करा. परंतु या सर्वांहून उत्तम मार्ग म्हणजे आतापर्यंत ज्या लोकांनी तुम्हांला मदत केली आहे त्या लोकांचा संबंध शक्य तोंवर तुम्ही सोडूं नका. तुम्ही आहांत तेथील व आसपासच्या जर्मनांच्या हालचालींची जी माहिती तुम्हांला असेल ती आम्हांला कळविण्याचाहि प्रयत्न करा.” पत्राच्या शेवटीं वकिलाची सही होती.

हें पत्र वाचून आम्हांला थोडासा दिलासा मिळल्यासारखें झालें, व आम्ही आहोंत तेथेच राहण्याचा दृढ निश्चय केला. मधल्या काळांत रोमानो व अदलीना जेव्हा मला खाणें द्यायला, भेटायला येत तेव्हा हळूहळू, बोलतां बोलतां मी त्यांच्याकडून इटालियन भाषा शिकून घेण्यास सुरुवात केली. रोजच्या व्यवहारांत लागणारी भाषा ते मला त्या त्या वस्तू दाखवून व हावभावांच्या मदतीने शिकवूं लागले. साधारण महिन्या दीड महिन्यांत मला इटालियन भाषा समजू लागली. आणि मी त्यांच्याशीं साधें संभाषण सहजपणें करूं लागलों.

बाह्यात्कारी अशा रीतीने सारें शांत दिवस असलें तरी माझ्याभोवती वादळ घोघावत होतें. २५ डिसेंबरला म्हणजे नाताळच्या पहिल्या दिवशीं मी सारा

दिवस अदलीनाच्या घरी राहून त्यांच्याबरोबर सण साजरा करावा असा त्या मायलेकींचा सारखा आग्रह सुरू झाला. मध्यंतरी मी एकदोनदा दिवसाच्या वेळीं आजूबाजूचा कानोसा घेऊन, लपत छपत, अदलीनाच्या घरी जाऊन, कांही तास गप्पा मारीत बसलों होतो; तरीहि २५ डिसेंबरला सारा दिवस त्यांच्या घरी घालविण्याला मात्र मी नकार देत होतो. पण त्यांचा आग्रह कांहीं संपेना. त्यांनी तर मी कसें कसें यावें याबद्दल तपशीलवार माहितीहि मला दिली. त्यांच्या घराच्या दाराला अंगचें कुळूप होतें. दार आंतून बंद करून घेतल्यावर तें बाहेरून किल्लीशिवाय उघडत नसे. या दाराच्या त्यांच्याजवळ असलेल्या दोन किल्ल्यांपैकी एक त्यांनी मला दिली; आणि सांगितलें, “पहाटे चार वाजतां रस्त्यावर सारी सामसूम असतांना तूं त्या किल्लीने दार उघडून आंत येऊन बस. पहाटेची वेळ असेल. थंडी असेल. हर्षमव्ये (मिंतींत बांधलेल्या शेकोटीमध्ये) राखेखाली जळत असलेला निखारा फुलव. तेथेच ठेवलेलें जळण घालून हर्ष पेटव आणि हर्षवर कॉफीसाठी पाणीहि तापत ठेव. ६-६.१५ पर्यंत आम्हीहि उठून येऊं.” एवढ्या आग्रहाने आणि इतक्या तयारीने दिलेलें त्यांचें आमंत्रण ऐकून त्यांना “नाही” म्हणणें मला अशक्य झालें व मी त्यांच्या विनंतीला शेवटी मान दिला.

२५ डिसेंबरला पहाटेच्या अंधारांत मी उठलों व ठरल्याप्रमाणे किल्लीने अदलीनाच्या घराचा दरवाजा उघडून आंत गेलों. दरवाजा बंद करून घेतला. हर्ष पेटवली, पाणीहि तापत ठेवलें आणि मीहि तेथेच शेकत बसलों. डिसेंबरच्या त्या थंड पहाटे ती ऊब मोठी सुखकर वाटत होती. समोर त्या लाल केशरी अग्निशिखा नाचत होत्या. त्यांच्याकडे पाहात मी माझ्या दैवयात्रेचा विचार करीत होतो. ‘गेल्या नाताळला मी अॅव्हर्सा कॅपमधला जर्मनांचा एक युद्धकैदी होतो. आज या नाताळाच्या दिवशीं मी कारावासांतून सुटका करून घेऊन अज्ञातवासांत येऊन पडलों आहें. पुढचा नाताळ—कोठे उजाडेल... ? कसा उजाडेल... ? आणि खात्रीने उजाडेलच ना ?’ माझे विचार चालले असतांनाच अदलीना व तिची आई उठून आल्या. त्यांनी मला “बोन जोर्नो” (शुभ प्रभात) म्हटलें. ६-६.१५ चा सुभार होता. त्यांनी मला कॉफी करून दिली. आम्हीं कॉफी घेतली व त्या दोघी नाताळच्या सामुदायिक प्रार्थनेसाठी चर्चला गेल्या. आठच्या सुमारास अदलीना एकटीच परत आली. तिला पाणी आणायला जायचें होतें.

जाऊन ५-१० मिनिटें झालीं असतील तोंच अदलीना धावत धावत परत आली. आल्याबरोबर तिने प्रथम दरवाजा बंद करून घेतला आणि दरवाजाला टेकून ती उभी राहिली. ती धापा टाकीत होती. तिच्या डोळ्यांत पाणी होतें. आणि गळ्यांत दाबून धरलेले हुंदके होते. मला पहातांच तिने सुटकेचा निःश्वास टाकला. धापा टाकीतच ती बोलू लागली, “जर्मनांनी दोन कैदी पकडून नेले, असें मीं पाणवट्यावर ऐकलें, आणि हातांतलीं मांडीं तशीं उभ्यानेच टाकून मी धावत घरीं आलें. मला वाटलें साळवी, तुलाच त्यांनी पकडलें.” ती बातमी ऐकून मला माझ्या साथीदारांची चिंता वाटूं सागली. बोलत असतांनाच बाहेर ब्युगुल वाजू लागलें. जर्मन सैनिक व अधिकारी सान्या गावाची तपासणी करणार आहेत व त्यासाठी सर्वांनी आपआपल्या जागींच थांबवें, कोणीहि जागा सोडूं नये अशी घोषणा करण्यांत आली.

अदलीना चांगलीच घाबरली होती. मीं तिला धीर दिला व सांगितलें, “तूं कांही काळजी करू नकोस. आपण मला लपण्यासाठी तुझ्या झोपण्याच्या खोलींत जागा आहे का पाहूं.” ती भर दिवसाची वेळ असल्याने गोठ्यांतील आश्रयस्थानाकडे जाणें केवळ अशक्यच होतें. अदलीनाने तिची झोपण्याची खोली मला दाखविली. तिच्या खोलींत एक सातआठ फूट उंचीचें अजस्र जुनाट कपाट होतें. मीं तिला तें उघडण्यास सांगितलें. त्या कपाटांत वर तिचे कपडे टांगलेले होते व तळाला चादरी, पांघरुणें, अभ्रे यांचा तीन-एक फूट उंचीचा ढीग होता. मी तिला त्या घड्या बाहेर काढण्यास सांगितलें; व त्याच्या मागच्या जागेंत वसून त्या घड्या पुन्हा ठेवण्यास सांगितलें. कपाटाची उंची ३ - ३½ फूट होती. मीं आंत अगदी व्यवस्थितपणें बसूं शकत होतों. नंतर मी अदलीनाला बजावलें, “तूं घराचें दार उघडें ठेव. कोणी आल्यास त्याच्याशीं शांतपणे बोल. या कपाटाची किल्ली कोठे आहे असें विचारलें जर किल्ली आईजवळ आहे व ती चर्चला गेली आहे, असें सांग.”

मी त्या कपाटांत लपून बसल्यावर १०-१५ मिनिटांत एक जर्मन अधिकारी दोन सैनिकांना घेऊन आला. अदलीनाने घराचें दार सताड उघडेंच ठेवलें होतें. तिने त्याचें मोठ्या उत्साहाने स्वागत केलें. त्यांना कॉफी करून दिली. त्यांना नाताळ आनंदाचा जावो अशा शुभेच्छा व्यक्त केल्या. ती हसत हसत बोलत होती. शेवटीं बोलतां बोलतां तो जर्मन अधिकारी मी लपलों होतों त्या खोलींत आला. त्याने पलंगावरच्या गाद्या उचकटून पाहिल्या. मला कपाटांतून बाहेर

काय चाललें आहे तें ऐकू येतें. दिसत मात्र एव्हतें. त्याने कपाटांत काय आहे असें तिला विचारलें. “कपाटांत कपडे आहेत, कपाटाची किल्ली आईजवळ आहे व आई चर्चला गेली आहे,” असें तिने सांगितलें. त्यावर त्या तिघांपैकी कोणी तरी जातां जातां सहज बंदुकीच्या दस्त्याने कपाटाच्या दारावर ठोकून पाहिलें. तो धक्का फार जोराचा नव्हता तरी मी आंत चांगलाच हादरलों. जर त्यांच्या मनांत तें कपाट फोडायची लहर आली असती—पण सुदैवाने तसें कांही घडलें नाही आणि ते आले तसे निघून गेले.

अदलीना त्यांना दरवाजापर्यंत पोहचवायला गेली. तिने त्यांना हसत हसत निरोप दिला. ते घराच्या बाहेर पडल्यावर मात्र तिने दार बंद करून घेतलें, आणि तिचा सारा उसना उत्साह मावळला. ती धावतच कपाटाजवळ आली, व मला हाक मारून दार उघडूं लागली. तिला काळजी वाटत होती की मी आंत गुदमरून जाईन. मी तिला आंतूनच सांगितलें, “तू कपाट उघडण्याची धाई करू नकोस. सर्व ठीक असल्याची सूचना येईपर्यंत मी आंतच राहाणें चांगलें. मला गुदमरल्यासारखें सुळीच वाटत नाही. आणि वाटलेंच तर मी दार वाजवून तुला तशी सूचना देईन.

एका तासानंतर ‘ऑल क्लिअर’चें (सर्व ठीक असल्याचें) व्युगुल वाजलें. अदलीनाने कपाट उघडलें व मी बाहेर पडलों. थोड्याच वेळांत चर्चला गेलेल्या आईसाहेब परत आल्या, त्या हसतच आल्या. म्हातारीचा माइया हुषारीवर एवढा विश्वास होता की मला कांही धोका होणें शक्यच नाही अशी तिची खात्री होती. अदलीनाने आईला विचारलें, “कोणाला पकडलें?” परंतु तिलाहि तें माहीत नव्हतें. नंतर त्या दोघींनी नाताळच्या मेजवानीची तयार केली. आम्ही सर्वांनी जेवणावर ताव मारला.

त्या संध्याकाळीं अंधार पडल्यानंतर रोमानो आला तो अतिशय संचित, अस्वस्थ होऊनच. माझे काय झालें असेल याची त्याला काळजी वाटत होती. मला सुरक्षित पाहून त्याला फार आनंद झाला. त्याने मला प्रेमाने कडकडून मिठी मारली. “ब्राव्हो, ब्राव्हो” (शाबास, शाबास) असें तो म्हणत होता. मी त्याला घडलेला सारा प्रकार सांगितला व कोणाला पकडलें ह्याची चौकशी केली. कॉफी घेतांना त्याने आम्हांला त्या पकडल्या गेलेल्या कैद्यांची सारी हकीगत सांगितली.

‘ते दोघे झेकोस्लाव्ह पळून येऊन गावामध्ये राहिले होते. ते वर्णाने गोरे होते. त्यांना इटालियन भाषा चांगली येत होती. त्यामुळे ते गावांत नागरी

आईसाहेब परत आल्या त्या हंसतच...

पोशाखांत अगदी बेदरकारपणे वावरत असत. जर्मन अधिकाऱ्यांना जेव्हा ते गावात असल्याची बातमी लागली तेव्हा दोघां जर्मन अधिकाऱ्यांनी आपल्या गणवेशावर सैल इटालियन कपडे चढविले आणि ते गावांत मिसळून गेले. रस्त्यांत खेळणाऱ्या लहान लहान मुलांशीं सलगी करून त्यांनी त्या लहान मुलांना सांगितले, “आपल्या गावांत ते झेकोस्लाव्ह कैदी लपून राहिले आहेत ना, त्यांना मदत करण्यासाठी आम्ही आलों आहोंत. ते कोठे आहेत ते

तुम्हांला माहीत आहे काय ?” विचाऱ्या मुलांनी निरागसपणें त्या जर्मनांना ते दोघे झेकोस्लाव्ह ज्या घरांत जेथे बसले होते तेथपर्यंत नेऊन पोचविलें. लगेच त्या जर्मनांनी त्या दोघांना पकडलें आणि त्यांची साऱ्या गावांतून धिंड काढली.’

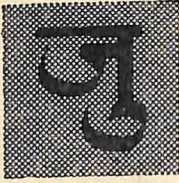
आम्ही ती हकीगत ऐकून नंतर ९-९.३० पर्यंत गप्पा मारीत बसलों. त्यानंतर रोमानो मला माझ्या गोठ्यांत पोचवून निघून गेला. जाण्यापूर्वी माझे चारहि साथीदार सुरक्षित असल्याचें त्याने सांगितलें. मी त्याच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहातच राहिलों. आम्ही या गावांत आलों त्या दिवशीं सकाळच्या सूर्यप्रकाशांत गावाच्या रस्त्यावर आम्हांला भेटलेला हा त्या गावचा अग्रदूत आम्हां पांचजणांना वांचविण्याची जीवापाड धडपड करीत होता. इकडे अदलीनाला तिच्या नवऱ्याचीं हिंदुस्थानांतून येणारीं पत्रें व रेडिओवरून प्रसिद्ध होणाऱ्या युद्धकैद्यांबद्दच्या बातम्या यांमुळे भारतीयांच्या चांगुलपणाबद्दल कृतज्ञता वाटत होती. त्याची परतफेड करण्याच्या दृष्टीने ती व तिची आई माझ्याशीं वागत होत्या; आणि मला फेडतां येणार नाहीत असे उपकार करून ठेवीत होत्या.

अदलीनाचें आतिथ्य आणि अगत्य कोणत्याच धोक्याचा विचार करणारें नव्हतें. २५ डिसेंबरला हा भीतिदायक प्रसंग घडल्यानंतरहि अदलीनाचा आग्रह सुरुच झाला की ३१ तारखेला संध्याकाळपासून मी तिच्या घरींच राहिलें पाहिजे. नव्या वर्षाच्या प्रारंभापूर्वीची ती संध्याकाळ. मला नवें वर्ष सुखाचें जावो अशी हार्दिक इच्छा समारंभपूर्वक व्यक्त केल्याशिवाय आम्हांला चैन पडणार नाही, असें त्या दोघींचें म्हणणें. इकडे रोमानोने गावांतील वातावरण अधिकच गंभीर झाल्याचें मला कळविलें होतें. गावांत आणखी कैदी आहेत हें जर्मनांना कळलें असून त्यांना पकडण्यासाठी ते शिकस्त करीत आहेत तेव्हा लपण्याच्या जागेंतून बाहेर पडणें अत्यंत धोक्याचें आहे, असेंहि त्याने मला सांगितले होतें. असें असूनहि अदलीना व तिची आई यांचा आग्रह कमी होण्याचीं कांही लक्षणें दिसेनात. मलाहि माझ्या प्रेमळ आश्रयदात्यांचा शब्द मोडवेना. मीं शेवटीं त्यांच्या म्हणण्याला मान्यता दिली. ३१ डिसेंबरला रात्री अंधार पडल्यावर त्या गोठ्यांतून बाहेर पडून मी अदलीनाच्या घरीं गेलों. थोड्याच वेळांत रोमानोची स्वारी आली माझ्या चार साथीदारांना भेटून, त्यांच्या खुशाली पाहून व त्यांना नव्या

वर्षाच्या सदृच्छा देऊन तो मला भेटण्यासाठी आला होता. नूतन वर्षाचें स्वागत करण्यासाठी सजलेल्या त्या रात्री त्याच्या भावना ओसंडत होत्या. आंत येतांच त्याने मला घट्ट मिठी मारली; माझ्या गालाचें चुंबन घेतलें, व मला 'नवें वर्ष सुखाचें जावो' अशी सदृच्छा मनःपूर्वक व्यक्त केली. मी तेथे रात्रीचे बारा वाजून जाईपर्यंत थांबलों. बारा वाजतां चर्चच्या घंटा वाजू लागल्या. याच घंटानादांनी आकर्षित होऊन त्या खेड्यांत आलों होतों व कांही काळ खेड्यांत तर कांही काळ बाजूच्या मळ्यांत, कांही काळ दऱ्याखोऱ्यांत आणि आता पुन्हा या थंडीच्या कडाक्यामुळे अदलीनाच्या घराजवळच्या गोठ्यांत येऊन राहिलों होतों. ज्या घंटांनी एकदा आम्हांला आपल्या गंभीर नादाने आश्रयास येण्याचें जणू आमंत्रणच दिलें होतें त्याच या घंटा आता माझ्या भविष्यासाठी आपल्या गंभीर नादाने नूतन वर्षाच्या शुभेच्छाच व्यक्त करीत आहेत असें मला वाटलें. आता नवें वर्ष सुरू झालें हें निश्चित पण आमचें भवितव्य अजूनहि अनिश्चितच होतें.

चाळीस किलोमीटरवरील जंगलांत

जानेवारी - फेब्रुवारी १९४४

ने वर्ष अस्ताला गेलें आणि आम्हांला आवडो न आवडो, नवें वर्ष उदयास आलें. जुन्या वर्षाच्या हालअपेष्टा आम्हीं सोसल्या होत्या. आशानिराशांचीं आंदोलनें अनुभविलीं होतीं. 'व्हिला सान सबास्तिआनो'च्या भोवती आमचें जीवन ठेचा खात घुटमळत होतें. आता या उगवणाऱ्या नव्या वर्षीं आम्हांला कांही नवीन प्रकाश, नवीन दिशा मिळावी-अशी माझी अपेक्षा होती.

प्रत्यक्ष जानेवारी महिन्यांत घडलें तें मात्र वेगळेंच. त्या महिन्याच्या मध्याला एका रविवारी अदलीनाने मला कॉफी घेण्यासाठी बोलाविलें. मी तिच्या घरीं गेलें तेव्हा त्यांचीं जेवणें झालीं होतीं. एक निखारा राखेखाली जळता ठेवून हर्थ नेहमींप्रमाणे ७-७.३० वाजतां विश्रली होती. अदलीना, मी व तिची आई गप्पा मारीत होतीं. रात्रीं ११ चा सुमार असेल. एकदम घराजवळ येणारा बुटाचा आवाज आम्हीं ऐकला. तो आवाज जवळ जवळ येत दाराजवळ थांबला आणि दरवाजाजवळ खाडकन बुटाची लाथ बसली. आम्ही सारेच घाबरलों होतो; पण विचार करीन बसण्याला अजिबात वेळ नव्हता. लपण्याच्या जागेचा निर्णय पटकन घेणें आवश्यक होतें. मीं इकडेतिकडे पाहिलें आणि आणि हर्थवरच्या धुराड्यांत हात घालून अंदाज घेतला. आंत उभें राहतां

येईल असें वाटलें. मीं अदलीनाला खुणेने सांगितलें की मी धुराड्यांत जाऊन लपतां. त्यांनी कॅफी करून मागितली तर हर्थ पेटवूं नका. स्टोव्हवर कॅफी करून घा. दार उघडण्यापूर्वी मी धुराड्यांत चढून उभा राहिलों. धुराडें साफ करणारांना वर जाण्यासाठी आंत विटेच्या लहान लहान होत जाणाऱ्या पायऱ्या होत्या. त्या पायऱ्यांनी चढून मी आंत गेलों. मी वर गेल्यावर अदलीनाने दार उघडलें व दोघे जर्मन सैनिक आंत आले. कॅफी घेण्यासाठीच ते आले होते. ते आंत येऊन आरामांत बसलें. त्यांच्या आपापसांत गप्प सुरू झाल्या. १०-१५ मिनिटें झालीं. जसजसा वेळ जात होता तसतसे माझे हातपाय त्या धुराड्यांत पोळूं लागले. मीं हात घालून अंदाज घेतला तेव्हा मला वाटलेंतेवढें धुराडें थंड झालेंलें नव्हतें. थोडा वेळ एका पायावर थोडा वेळ दुसऱ्या पायावर असा मी उभा राहात होतों. आणखी थोडा वेळ जर ते थांबले असते तर मला तेथे उभे राहाणें अशक्य झालें असतें, आणि खाली येणें तर त्याहूनहि अशक्य होतें; इकडे आग आणि तिकडे फुफाटा अशा त्या परिस्थितींत मी तसा उभा असतांनाच अदलीनाने जलदीने त्यांना कॅफी करून दिली व ते आले तसे निघून गेले. अदलीनाने दरवाजा बंद करून घेतला. लगेच मी धुराड्यांतून खाली उतरलों. माझे सारें अंग काळें झालें होतें, व हातपाय चांगलेच पोळून निघाले होते. माझ्याकडे पाहून त्या दोघी हळहळल्या. त्या दोघींनी माझ्या हातापायांना कसलें तरी घरगुती औषध लावलें. मला जवळजवळ अग्निदिव्यच करावें लागलें होतें. पण एका प्राण-संकटांतून मी वाचलों होतों. याच समाधानांत मी माझ्या गोठ्यांत परत गेलों.

या घटनेनंतर आठच दिवसांनी रोमानो एक महत्त्वाची बातमी घेऊन आला. त्याने सांगितलें, “जर्मन लोक जाण्याची तयारी करीत आहेत. ते सामानाची बांधाबांध करीत आहेत. परंतु जाण्यापूर्वी ते प्रत्येक घराची कसून तपासणी करणार आहेत.” अशा स्थितींत त्या गावांत ती रात्र काढणें धोक्याचें होतें. मी रोमानोला सांगितलें, “आजची रात्र आम्ही बाहेर कोठे तरी काढूं. उद्या तूं सारें ठीक असल्याची बातमी दिलीस म्हणजे आम्ही परत येऊं.”

रात्रीं आम्ही डोंगरांतल्या झऱ्याजवळच्या त्या गुफेंत जाऊन बसलों. माझ्याबरोबर माझे दोघेच साथीदार आले होते. उरलेल्या दोघांना आपल्या जागांच्या सुरक्षिततेचा अतिशय विश्वास होता. म्हणून ते गाव सोडून आले नाहीत. आम्ही ती रात्र व दुसरा दिवस त्या गुफेंत काढला. आता थंडी

बरीचशी कमी झाली होती. दुसऱ्या रात्री रोमानो आला व त्याने सांगितलें, “अदलीनाच्या घराची झडती तास दीडतास चालू होती. घरांतला कानाकोपरा तर त्यांनी शोधलाच पण गोठ्यांतहि त्यांनी टॉर्च घेऊन शोधाशोध केली. अणकुचीदार टोक बसविलेल्या काठ्या त्यांनी गवतांत खुपसून पाहिल्या व गवतांत कोणी लपून बसलेलें नाही याची खात्री करून घेतली.” रोमानो काठ्या खुपसल्याचें सांगत असतांना त्या गोठ्यापासून दोनचार मैलांच्या अंतरावर असूनहि मी शहारून गेलों.

दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं आम्ही आपापल्या जागीं परत येऊन राहूं लागलों. रोमानोने सांगितल्याप्रमाणे जानेवारीच्या शेवटीं ते जर्मन कैदी न सापडल्यामुळे निराश होऊन गावांतून निघून गेले. आम्हांला छातीवरचें मोठें दडपण गेल्यासारखें वाटलें. जानेवारीच्या शेवटचे दोनतीन दिवस आम्ही फारच आनंदांत काढले. आमच्या फौजा आता आम्हांला येऊन सोडवितील ही आशा आमच्या मनांत परत पालवली. पण जानेवारी संपला आणि आमच्या साऱ्या आशांवर पाणी पडलें. फेब्रुवारीच्या सुरुवातीला जर्मन सैनिकाची एक नवी टोळी गावांत येऊन दाखल झाली. आता फिरून दिवा-भीताचें जिणें, फिरून तें लपणें—छपणें, भीतिग्रस्त अंतःकरणाने एकेक दिवस मोजणें—सारें फिरून सुरू झालें.

रोमानो दोनदोन तीनतीन दिवसांनी येऊन आम्हाला या नव्या टोळीबद्दल त्याने मिळविलेली थोडी थोडी माहिती सांगत असे. प्रथम त्याने एवढेंच सांगितलें की आलेले नवीन लोक पूर्वीच्या लोकांहून बरेच वेगळे दिसतात. ते गणवेशांत नसतात. ते जर्मन नाहीत. त्यांच्यांत कांही स्त्रिया आहेत व कांही तर तुमच्यासारखे दिसणारे लोकहि आहेत. कांही इंग्रजी बोलणारेहि त्यांच्यांत आहेत.

दुसऱ्या वेळेला रोमानो आला तेव्हा त्याने त्या टोळीतील लोकांचा दिनक्रम आम्हाला सांगितला. तो म्हणाला “ते सकाळीं बाहेर पडतात व संध्याकाळीं त्यांच्या ठिकाणीं परत येतात. या खेड्यांत व आसपासच्या खेड्यांतून ते हिंडत असतात. कोणाच्याहि घरीं जाऊन ते बोलत बसतात. जेवायला मागतात. बोलतांना ते जर्मनांना लाखोली वाहात असतात. ते नेहमी सांगत असतात की हे जर्मन लोक अतिशय वाईट आहेत. त्यांनी आम्हांला भयंकर त्रास दिला आहे. आमच्या मनाविरुद्ध आम्हांला त्यांची नोकरी करावी लागत आहे.

आपण मनांतून पक्के जर्मनविरोधी आहोंत अशी ऐकणाऱ्याची कल्पना व्हावी यासाठी त्याचें निरनिराळे प्रयत्न चालू असतात.”

रोमानोच्या सांगण्यावरून मला त्या टोळीचें स्वरूप अधिकच रहस्यमय वाटू लागलें. मीं रोमानोला सुचविलें की मला जर त्या लोकांना कोठे तरी लपून पाहातां आलें तर तें कोण आहेत याची कल्पना येईल. रोमानोने तशी व्यवस्था केली. त्या लोकांच्या नेहमीच्या रस्त्यावरच अदलीनाचें एक जुनाट पडकें घर होतें. त्या घरांत बसून एका झडपेंतून मीं त्या लोकांना पाहाण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे पोषाख व मला ऐकूं येणारे त्यांचे शब्दोच्चार यांवरून हे लोक जर्मन नाहींत हें रोमानोचे म्हणणें बरोबर असल्याची माझी खात्री झाली. त्यांच्या त्या संमिश्र स्वरूपावरून, त्यांच्या धूर्तपणाच्या वागण्यावरून ही जर्मनांच्या हेरांची टोळी असावी असा मीं अंदाज केला.

त्यानंतर एकदा रोमानो आला तो घाबरलेल्या स्थितींतच. तो म्हणाला, “त्या लोकांनी येथे राहून तुमच्याविषयी खूपच माहिती गोळा केली आहे. मी त्यांचा विश्वास संपादन केला असल्याने त्यांनीच मला ती माहिती सांगितली. तुम्हां पांचहिजणांचीं नांवें त्यांना माहित आहेत. तुम्हीं परोल घेऊन पळून आला आहांत हें त्यांना माहित आहे, इतकेंच नव्हे तर या गावांत तुम्हाला मदत करणारे कोण कोण आहेत याचीहि माहिती त्यांच्याजवळ आहे. ते मोठ्या आत्मविश्वासाने सांगतात की पळून आलेल्या तुम्हांला एक दिवस ते नक्कीच पकडतील आणि तुम्हांला मदत करणाऱ्यांनाहि पकडतील.

रोमानोकडून मला आणखी एक विलक्षण बातमी मिळाली. त्या टोळींत एक हिंदी मनुष्य आहे. मला त्याचें नांव माहित आहे. पण त्या नांवाचा नीट उच्चार मला करतां येत नाही, असें तो म्हणाला. मीं त्याला सांगितलें की तूं गप्पा मारतां मारतां त्या हिंदी माणसाचे नांव हातावर लिहून आण. माझ्या सूचनेप्रमाणें रोमानो गेला व त्या दुपारीं तें नांव हातावर लिहून घेऊन आला. मी त्या नांवाकडे पाहातच राहिलों. VASANT—वसंत असें तें नांव होतें. हिंदुस्थानपासून हजारों मैलांवर एका अपरिचित अज्ञात हिंदी माणसाचें नांव माझ्या दृष्टीस पडत होतें, आणि तेंहि मला पकडून देण्याचा विडा उचललेल्या माणसाचें. आता परिस्थिति कठीण आहे याबद्दल माझी खात्री झाली. मायस्रोला भेटून त्याचें मत घ्यावें असें मीं ठरविलें.

अंधार पडल्यावर मी रोमानोला घेऊन मायस्रोलाकडे गेलों. मायस्रोशीं

मी बोलल्यावर तो म्हणाला, “आता तुम्ही येथे राहाणें खरोखरच धोक्याचें आहे. त्यांना तुमचीं आणि तुम्हांला मदत करणारांचीं नांवां माहीत आहेत. यापुढे येथे राहाण्यांत तुम्हाला तर धोका आहेच; पण तुमच्याइतकाच आम्हांलाहि धोका आहे. तेव्हा तुम्हीं आता गाव सोडणेंच आवश्यक आहे.” मायस्त्रोचा तो अभिप्राय ऐकून मी व रोमानो अदलीनाच्या घरीं आलों. या साऱ्या प्रकाराच्या मुळाशीं मायस्त्रोच असावा असें मला कां कोण जाणे, पण मला वाटलें. तो दुहेरी खेळ खेळत असावा. जर्मन लोकांची सत्ता आहे तोंपर्यंत त्यांच्याशीं संबंध ठेवायचे, व समजा उद्या ब्रिटिश आला तर आम्हालाहि सहानुभूति दाखविल्याचा देखावा करून ठेवायचा. दोनहि दगडावर हात ठेवून ऐनवेळीं कोसळत्या दगडावरचा हात काढून घ्यायचा असा त्याचा वेत मला तरी दिसला.

अदलीनाच्या घरीं आल्यावर मीं रोमानोशीं विचारविनिमय केला. शेवटीं त्या ब्रिटिश वकिलाच्या पत्रांतील सूचनेप्रमाणे कळीनोपासून १०-१२ मैलांवर असलेल्या त्या जंगलाकडे जाऊन तेथेच लपून राहावें असा निर्णय मीं घेतला. माझा निर्णय माझ्या चार साथीदारांना कळविण्यास मीं रोमानोला सांगितलें. त्याप्रमाणे तो माझा निरोप घेऊन गेला. त्यांच्यापैकी दोघेजण माझ्याबरोबर निघण्यास तयार झाले. उरलेल्या दोघांनी मात्र कळविलें की आम्ही येथेच राहाणार आहोंत.

निघावयाचें ठरलें, पण सामान बरोबर कसें न्यावयाचें हा प्रश्न होता. एक तर आम्हाला खूप अंतर जावयाचें होतें, आणि सारें सामान वाहून नेणें शक्यच नव्हतें. कारण बरेच दिवस पुरतील असे खाण्याचे पदार्थ आम्हांला बरोबर न्यावयाचे होते. अदलीनाने आपलें एकुलतें एक खेचर या कामासाठी आम्हांस देऊं केलें. तिची स्वतःची खूप गैरसोय झाली तरी मनावर घेतलें नाहीं. सामान वाहून नेण्याची सोय झाल्यावर जंगलापर्यंत कसें जावयाचें याची योजना आम्हीं आखली. खेचर घेऊन निघण्याची जबाबदारी रोमानोकडे सोपविली. मी व अदलीना रात्रीं घराबाहेर पडून रस्त्याने हातांत हात घालून नवरात्राचक्रप्रमाणे चालत जावें. वाटेंत कोणी भेटलें व त्याने कांही विचारलें तर मीं कांही बोलूं नये अदलीनानेच चालतां चालतां उत्तर द्यावें असें आम्हीं ठरविलें. उरलेले दोघे साथीदार त्यांच्या मदतनीसांच्या साहाय्याने बाहेर पडणार होते, व आम्ही सर्व रात्रीं १२ वाजतां डोंगरांतील धनगराच्या झोपडीपाशीं जमणार होतों.

ही योजना ठरवितांना जी चर्चा झाली त्यावेळीं अदलीनाने एक महत्त्वाची सूचना मला दिली. माझ्या अंगावरील कपडे रंगविलेले असले तरी त्यांची लष्करी धाटणी बदललेली नव्हती. मीं ते कपडे बदलून नागरी पद्धतीचे कपडे घालावेत असें तिने सांगितलें. मला ती सूचना पटली. रोमानाने तसे कपडे मला मिळवून दिले. मीं ते कपडे अंगावर घातले आणि माझे कपडे अदलीनाच्या स्वाधीन केले. सारी तयारी करून त्या रात्रीं मी व अदलीना १०-३० च्या सुमारास हातांत हात घालून घराबाहेर पडलों. रात्र काळोखी होती. घराच्या अगदी समोर दहापंधरा पावलावर एक नाला होता व त्यावर एक कल्हर्ट (छोटासा पूल) होता. तेथे आम्ही येऊन पोहचलों तोंच समोरून कोणीतरी येत आहे असें मला दिसलें. मीं अदलीनाला सांगितलें की तूं येथेच थांब. मी तुझ्या आडोशाला लपतां. तो माणूस निघून गेला की मग आपण पुढे जाऊं. त्याप्रमाणे मी त्या कल्हर्टच्या कठड्यापाशीं खाली दबून बसलों. अदलीना कल्हर्टच्या कठड्यावर बसली. ती शरीराने चांगलीच लढू होती. तिचा झगा पायघोळ होता. मी तिच्या आड सहज लपून राहूं शकलों. तो येणारा माणूस म्हणजे गावांत जिकडेतिकडे पसरलेल्या पहारेकऱ्यांपैकीं एक होता. तो जवळ येत असतांनाच अदलीनाने त्याला आपणहून अभिवादन केलें. त्याचा चालतां चालतांच स्वीकार करून तो आपल्या मार्गानें पुढे निघून गेला. तो दृष्टिक्षेपाबाहेर गेल्यावर आम्ही दोघे पहिल्याप्रमाणे हातांत हात घालून चालूं लागलों.

गावाच्या टोकाला आम्ही येतांच मी थांबलों. गावाभोवती गस्तवाले होते याची मला जाणीव होती. मीं अदलीनाला सांगितलें की तूं दोन्ही बाजूंता १०-२० यार्ड अंतरापर्यंत जाऊन जवळपास कोणी दिसतें का हें पाहून ये. त्याप्रमाणे रात्रीच्या अंधारांत ती धीराची बाई जाऊन पाहून आली व तिने सांगितलें की जवळपास कोणी दिसत नाही. लगेच आम्ही खूप भराभर चालत निघालों आणि मध्ये मुळीच न थांबतां आमच्या संकेतस्थळापाशी बारा वाजण्याच्या आधीच येऊन पोहचलों. त्या संकेतस्थळीं आम्हांला निरोप द्यायला त्या गावांतील आमचे कांही उपकारकर्ते आले होते. त्यांत प्रामुख्याने सीरिओची आई, अंतोनेली, पापा पेत्रीनो, सीरिओ व कांही स्त्रिया, अशीं माणसें होतीं. सान्यांचीं अंतःकरणें भरून आलीं होतीं. जणू कांही आपले जिवलग नातलगच आपल्यापासून दूर चालले आहेत, अशा भावनेने दुःखी मनाने तीं सारीं माणसें

तेथे उभीं होतीं. स्त्रिया तर रडतच होल्या. सीरिओची आई व इतरहि बरेच-जण आम्हाला राहून राहून सांगत होते की तुम्ही कोठेहि असा, पण आम्हाला आपली खबर देत राहा, आणखी कांही संकट आलें तर या तुमच्या लहानशा खेड्याकडे परत या. आम्ही जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत तुम्हाला वांचविण्याचा प्रयत्न करूं; आणि जर तुम्ही मुक्त होऊन आपल्या देशाला जायला निघालांत तर जातांना आम्हांला भेटल्याशिवाय जाऊं नका. आम्ही येथे असलों तरी सदैव तुमची काळजी करीत राहूं. तुमचें संरक्षण करण्यासाठी ईश्वराची प्रार्थना करीत राहूं. पण तुम्ही आम्हाला भेटल्यावांचून मात्र जाऊं नका.

जड अंतःकरणाने आम्ही सर्वांचा निरोप घेतला. त्यांनी आमच्याशी हस्तांदोलन केलें; आमचें कल्याण चिंतिलें. निघतांना आम्ही असें ठरविलें की

जड अंतःकरणानें आम्हीं सर्वांचा निरोप घेतला

रोमानो व सीरिओ यांनी खेचर घेऊन पुढे चालावे. त्याच्या मागे कांही अंतर ठेवून मी व माझ्या दोघां साथीदारांनी चालावे. आम्ही वाटेंत पकडलों गेलें तर रोमानो व सीरिओ यांचा आमच्याशीं कांही संबध नाही असें भासावे म्हणून आमचा हा प्रयत्न होता. त्याप्रमाणें आम्ही चालूं लागलों. गावांतून आमचा निरोप ध्यायला आलेले सारे तेथेच थांबले. मी मधूनमधून मागे वळून पाहात होतों. थोडा वेळ त्या घोळक्याच्या केवळ आकृति त्या अंधुकशा प्रकाशांत दिसत होत्या. आणि मग थोड्या वेळानंतर तीं सारीं मोठ्या मनाचीं माणसें रात्रीच्या अंधारांत मिसळून गेलीं. माझें नशीब पाठीवर घेऊन माझा प्रवास सुरू झाला.

आम्हांला जवळजवळ चाळीस किलोमीटर अंतर चालून जावयाचें होतें. रस्त्याने चालतांना मी रस्त्यावरच्या दिसतील तेवढ्या ठळक खुणा लक्षांत घेत चाललों होतों. यदाकदाचित् त्या गावाकडे आम्हांला परत येण्याची आवश्यकता भासली तर वाट चुकूं नये म्हणून मी ही काळजी घेत होतों. डोंगराचे आकार, झाडे, वाटेवरच्या विहिरी, कांही घरे, चर्चच्या इमारती सर्व कांही काळजीपूर्वक पाहत चाललों होतों. मार्गाने जातांना आम्ही मधूनमधून विश्रांति घेत हीतों. मजल दरमजल करीत दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं ४ वाजतां आम्ही खूप थकून भागून आपल्या इष्ट स्थळीं कसीनोजवळच्या त्या जंगलांत येऊन पोहचलों. रोमानो व सीरिओदेखील वाटचालीने आमच्या इतकेच शिणलेले असल्याने आम्ही त्यांना आमच्या बरोबर तेथे थांबवून घेतलें. मी तर इतका थकलों होतों की, तेथे पोहचतांच मी अंगावरच्या कपड्यानिशीं जमिनीवर पडलों, व थोड्याच वेळांत गाढ झोपीं गेलों.

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम ३५६२ वि: ५१२३

क्रमांक११२६ नोंद दि: २६०१-६९

पुन्हा व्हिला सान सबास्तिआनो

फेब्रुवारी - मार्च १९४४

न तास झोप झाल्यावर मला जाग आली. त्यानंतर मी व रोमानो बराच वेळ गप्पा मारीत बसलों. त्या गप्पांचा मुख्य विषय आतांपर्यंत जें घडत आलें होतें तोच होता. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं जंगलांत हिंडून आम्ही एक संकेतस्थान ठरविलें. रोमानोला मी एक जागा दाखविली. आणि त्याला सांगितलें, “तूं परत जेव्हा आम्हाला भेटण्यासाठी जंगलांत येशील तेव्हा येथे ये. इथल्या दगडाच्या मागे मी एका वाटलींत चिन्ही लिहून ठेवीन. तूं ती चिन्ही पाहिलीस की आम्ही कोठे आहांत हें तुला कळेल.” तें ठरल्यावर आम्हीं कॉफी केली व सर्वांनी घेतली. पुढच्या शनिवारीं त्यांनी परत यायचें ठरलें. जातांना रोमानोला तर खूपच वाईट वाटलें. तो म्हणाला, “आतापर्यंत तुम्ही गावांत होता, तेव्हा रोज भेटत होतां. रोज तुमची खुशाली कळत होती. आता तुम्ही इथे ४० किलोमीटरवर जंगलांत येऊन पडलां आहांत. काळजी घ्या.” नंतर ते दोघे खेचर घेऊन निघून गेले.

आम्हीं ज्या जंगलांत आश्रय घेतला होता तें अल्पेनियन पर्वताच्या रांगेंत होतें. जंगलांत जिकडेतिकडे आकाशांत सरळ उंच उंच गेलेलीं टीकचीं झाडें होतीं. जंगल खूप दाट होतें. तें योजना करून वाढविलेलें असावें. जंगलांत

हिमवर्षावामुळे पशु, पक्षी, साप वगैरे मुळीच आढळले नाहीत. डोंगरमाथ्यावरचें बर्फ अजून वितळलें नव्हतें. त्या डोंगरांचा निळसर रंग अतिशय आकर्षक दिसत होता. “दुरून डोंगर साजरे” या वाक्प्रचाराला प्रत्यय आम्हांला त्या डोंगरमाथ्याकडे पाहून येत असे. कमी उंचीवरचें बर्फ मात्र वितळलें होतें.

या दाट जंगलामध्ये सुरुवातीला जी जागा आम्हीं आमचें वसतिस्थान म्हणून निवडली ती एका दरीमध्ये होती. बाहेरून येणाऱ्याला आम्ही सहज दिसू नये अशी योजना आम्हीं केली. आम्ही तिथे एकत्रच राहात होतों. आमच्या जागेपासून फलींगभर अंतरावर एक पाण्याचा नाला होता. आमचा रोजचा दिनक्रम म्हणजे सकाळीं उठल्यावर प्रातर्विधि झाल्यानंतर आळीपाळीने चहा-कॉफी करणें. त्यानंतर जंगलांत भटकणें. जंगलांत भटकतांना आम्ही अधिक काळपर्यंत सुरक्षितपणें राहातां येईल अशी जागा शोधित होतों. रोज दुपारीं १२ च्या सुमारास जेवण तयार करीत असतांना आमच्यापैकी एकजण गस्त घालीत असे. आम्ही खेड्यांतून त्या खेचरावर लादून आणलेल्या साहित्याचा उपयोग करून स्वयंपाक करीत असूं. मॅकरोनी, बीन्स, बटाटे यांच्यासारखे थोड्या वेळांत शिजवून तयार करतां येतील असे पदार्थ आम्ही बरोबर आणले होते. गस्त घालण्याचें काम आम्ही आळीपाळीने करीत असूं. रात्र पडल्यानंतर थंडीपासून त्रास होऊं नये म्हणून एखादा ओंडका पेटवून त्याच्या बाजूला आम्ही झोपत असूं. आमच्याजवळचें सामान आम्ही पाला-पाचोळा घालून लपवून ठेवलें होतें.

कवूल केल्याप्रमाणें शनिवारीं रोमानो आम्हांला भेटायला आला. आम्हीं सांगितल्याप्रमाणें त्या दगाडाच्या मागे त्या वाटलींत मी चिन्नीमध्ये इटालियन-मध्ये लिहून ठेवलें होतें की आम्ही येथेच जवळपास आहोंत. एखादी शीळ घातल्यास आम्ही येऊं. पण तो यायच्या वेळीं आम्ही जवळच त्याची वाटच पाहात होतों. माझ्या जवळच्या दुर्विणींतून पाहातांना मला रोमानो येतांनाच दिसला.

रोमानो आला तो जवळजवळ रडतच. तो सांगूं लागला, “तुम्ही गेल्याच्या दुसऱ्या दिवसापासून जर्मनांनी गावांत धुमाकूळ घातला आहे. त्यांनी अदलीनाच्या आईला पकडून नेलें आहे. अदलीनाच्या घराची झडती घेत असतांना त्यांना तुमचें सैन्यांतलें ब्लॅक्रेट सापडलें. त्यावरून तर त्यांना अधिकच संशय आला. एकाच दिवसाचा फरक. नाही तर तुम्हीच त्यांच्या हातीं सापडला

असता. अदलीनाहि सुदैवानेच त्यावेळीं घरांत नव्हती. घराची झडती चालल्याचें ऐकून ती धावत घराकडे निघाली होती. पण लोकांनी तिला सांगितलें की तूं घरांत जाऊं नकोस. तुलाहि ते पकडतील. आई म्हातारी असल्याने तिला ते कदाचित् थोड्याच दिवसांनी सोडूनहि देतील. पण तुला जर त्यांनी पकडलें तर तुझे ते हाल करतील. अदलीना तेथूनच सीरिओच्या आईच्या घरां गेली व तिने सारी हकीकत तिला सांगितली. सीरिओच्या आईने तिला लपवून ठेवलें आहे. जर्मन आता अदलीनाच्या व माझ्या मागे आहेत. पण मी त्यांच्यांत खूप मिसळत असल्याने माझा त्यांना त्यांना तेवढा संशय येत नाही. मात्र दिवसेंदिवस आम्हांला गावांत राहाणें कठीण होत चाललें आहे. तुम्हीं त्या रात्रीं गोठ्यांतून निघून जाण्याचा जो निर्णय घेतला तो अगदी बरोबर होता. तुम्ही गेल्यानंतर मी गावांत राहिलेल्या तुमच्या दोन साथीदारांना गावांत चाललेली धरपकड व शोधाशोध यांची बातमी दिली. आता गावांत राहणें धोक्याचें आहे असें वाटलें म्हणून तेहि गाव सोडून गेले आहेत. ते कुठे लपून राहिले आहेत तें मला माहीत नाही, पण गावाजवळच कुठे तरी डोंगरांत लपून राहिले असावेत.”

त्याहि विकट परिस्थितींत रोमानो आमच्यासाठी खाण्याचे पदार्थ घेऊन आला होता. आमच्या जवळच्या वस्तु संपल्या आहेत का याचीहि चौकशी त्याने केली. आमच्या आग्रहावरून तो त्या रात्रीं आमच्याबरोबर राहिला. मी त्याला म्हणालों की, “तुला गावांत राहण्याची भीति वाटत असेल तर तूं आमच्याबरोबर येथेच राहा.” त्यावर तो म्हणाला, “मी येथे राहाणें ठीक नाही. मला गावांतच राहिलें पाहिजे. मी गावांत राहाणेंच सर्व दृष्टीने अधिक फायद्याचें ठरेल.” असें म्हणून पंधरा दिवसांनी परत येण्याचें वचन देऊन रोमानो परत गेला. जाऊन येऊन ८० किलोमीटरचा फेरफटका त्याने केला होता. स्वतः संकटांत असतांना, जर्मन ससाणे मागे लागले असतांना तो आमच्यासाठी खाणें घेऊन आला होता. मानवतेची ज्योत तेवत होती.

रोमानो भेटून गेल्यानंतर दोनतीन दिवसानंतरची गोष्ट. मी त्या उंच उंच झाडांच्या जंगलांतून, पालापाचोळ्यांतून स्वैर भटकत असतांना मला अकस्मात् समोरून झाडांच्या रांगांतून येणारा एक माणूस दिसला. त्याला पाहातांच तो जर्मन नाही हें मी त्याच्या पोशाखावरून ओळखलें. जवळ आल्याबरोबर मला त्याने इंग्रजी भाषेंत प्रश्न केला, “तुम्ही पळून आलेले युद्धकैदी आहांत

काय ?” त्याचे अमेरिकन पद्धतीचे उच्चार ऐकून तो अमेरिकन पॅरॅटूपर (पॅरॅशूटने विमानांतून उतरणाऱ्या सैनिकाच्या टोळींतील) असावा असें मला वाटलें. ब्रिटिश वकिलाच्या त्या पत्रांत असलेला याबद्दलचा उल्लेख मला आठवला. त्यानंतर त्याचें व माझें आमच्या सुटकेविषयी बरेंच बोलणें झालें. त्याने मला सांगितलें, “अनेक पळून आलेल्या कैद्यांना आम्ही दोस्तांच्या सैन्यांत नेऊन पोहचविलें आहे. आम्ही त्यांना जोडीजोडीने नेतो. परंतु तुम्ही तिथे आहांत. म्हणून तुमच्यांत आणखी एक कैदी मिळवून आम्ही तुम्हांला कसीनोला पोहोचवून देऊं” त्याचें म्हणणें मी मान्य केलें. रविवारी रात्री साडेआठ वाजतां आम्हां त्याला त्याच जागीं भेटावें; पण कोणत्याहि कारणाने दिलेल्या वेळीं आम्ही तेथे हजर राहिलों नाही तर तो आमच्यासाठी थांबणार नाही असें ठरलें.

ही योजना नकी करून मी मोठ्या आनंदांत परत आलों. एखाद्या देवदू-तासारखा मला भेटलेला तो पॅरॅटूपर खरोखरच आमच्यासाठी आकाशांतून उतरला होता. आता आमचे सारे हाल संपले आणि आता थोड्याच काळांत आम्ही आमच्या सैन्यांत जाऊन पोहचणार अशी माझी खात्री झाली. मी माझ्या दोन साथीदारांना जाऊन ही माहिती सांगितली. ते दोघे भाऊ पंजाबी मुस्लिम होते. आमच्या सर्वांच्या डोळ्यासमोर सुटकेचीं स्वप्नें तरळूं लागलीं. भारताची ती प्रियभूमि दिसूं लागली. आम्ही याच सुखद विचारांत होतो आणि त्याच रात्री शिराफतला—माझ्या साथीदाराला भयंकर ताप चढला. त्याला तशा स्थितींत हलविणें शक्यच नव्हतें. आमच्यासमोर मोठाच पेचप्रसंग उभा राहिला. शिराफत आणि त्याचा भाऊ दोघांनीहि मला एकट्याला त्या पॅरॅटूपबरोबर जाण्याचा अतिशय आग्रह केला. ते म्हणाले, “साब्र आप जाइये। हम भाई भाई एक दूसरे के साथ रहेंगे। आप हमारी खातिर अपनी जान खतरे में डाल के इस जंगल में मत रहिये।” माझ्यासमोर आता मोठीच शंकापत्ति आली होती. एका बाजूला त्या देवदूताने आणलेली सुटकेची संधि आणि दुसरी कडे माझी कर्तव्यबुद्धि. मी त्या जवानांचा अधिकारी होतो तो केवळ हुकूम देण्यासाठी नाही. एकमेकांना मदत करीत एकमेकांची काळजी घेत काढलेले इतके दिवस मला आठवले. ते दोघे भाऊ-भाऊ म्हणून येथे राहाणार होते. शिराफतला टाकून त्याचा भाऊ जाणार नव्हता. आणि मी—मी शिराफतचा भाऊ नव्हतो काय ? मीं एकदम निर्णय घेऊन टाकला की कोणत्याहि परिस्थितींत

शिराफतला टाकून जायचें नाही. आजवर तीन भावांसारखे आम्ही एकत्र राहिलों, यानंतरहि राहायचें. तसें ठरवून मी रविवारीं रात्रीं ठरलेल्या ठिकाणीं त्या पॅटपरला भेटायला गेलों नाही.

त्या पॅटपरलीं झालेल्या मुलाखतीनंतर मला आणखी एक जाणीव झाली. आम्ही कसीनोपासून पुष्कळच जवळ होतो. त्या अमेरिकनाने सांगितलें होतें की डोंगराची दुसरी बाजू तुम्ही उतरून गेलंत की कसीनो सुमारे १० मैल अंतरावर आहे. येथून रात्रीं कसीनोहून सोडलेले प्रकाशज्ञोत दिसतात, गोळीबाराचे आवाजहि ऐकूं येतात. परंतु कसीनोपासून इतक्या जवळ असण्याचा आम्हाला सध्या तरी कांहीच उपयोग नव्हता, कारण शिराफत तापाने फणफणत होता.

त्यानंतर असाच एक दिवस मी जंगलांत फिरत असतांना चालतां चालतां एकदम मला टेच लागल्यामुळे मी खाली पाहिलें. माझ्या पायाखाली पाचोळ्यांत दडलेला एक घडीव दगड माझ्या दृष्टीस पडला. मी वरचा पाचोळा दूर केला. त्या दगडावर अक्षरें लिहिलीं होतीं “Lift me”—“मला उचला.” मी लगेच माझ्या साथीदाराला तेथे घेऊन आलों. त्याला तो दगड दाखविला. आम्ही दोघांनी तो दगड उचलून बाजूला केला तो त्या दगडाखाली तळघरांत जाण्यासाठी असलेली एक लाकडी शिडी आम्हांला दिसली. सारेंच एखाद्या अरबी भाषेंतील कथेसारखें वाटत होतें. माझा साथीदार आंत उतरायला घाबरत होता. “साव अंदर अंधेरा है, कुछ खतरा होगा,” तो म्हणत होता. मी त्याला आगकाडी ओढायला सांगितली आणि त्या आगकाडीच्या प्रकाशांत आम्ही दबकत दबकत खाली गेलों. आंत १० फूट लांबरुंद असें एक उत्तम तळघर आम्हांला दिसलें. बाजूची माती कोसळूं नये म्हणून टीकच्या झाडांचीं लांबलचक खोडें वेलींनी एकत्र घट्ट बांधून चारी बाजूंना भिंतीसारखी व्यवस्था केलेली होती. आंत काथ्याच्या चट्या होत्या, कांही पांघरुणें होतीं; थोडीशीं भांडींहि होतीं. पेट्रोलच्या रिकाम्या झालेल्या डब्यांतून पाणीहि भरून ठेवलेलें होतें. पाणी ज्या दिवशीं भरलें ती तारीखहि त्यावर लिहिलेली होती. एका कोपऱ्यांत कांही बाटल्या होत्या. त्यांवर ‘डोकेदुखी’, ‘ताप’, ‘अपचन’, अशा चिह्न्या डकविलेल्या होत्या. त्यावरून तीं औषधें असावीत हें आम्हांला समजलें. दगड काढल्यानंतर त्याच जागीं तळघर आंतून बंद करण्यासाठी एका फळीची योजना होती. तें सारें पाहून

आपण या तळघरांत राहायला यायचें असें आम्हीं ठरविलें. हें तळघर पळून आलेल्या कैद्यांसाठी अमेरिकन पॅरॅटूपर्सनीच बनविलें असावें असें मला वाटलें. आम्हीं दोघे ताबडतोब शिराफतला त्या तळघरांत घेऊन आलों. त्याला तेथे असलेल्या औषधांपैकी कांही दिली आणि आता आपल्याला कायमचें सुरक्षित वसतिस्थान मिळालें या आनंदांत आम्ही त्या रात्री तेथे झोपलों.

या जंगलांत राहायला आल्यापासून मधूनमधून आम्ही जवळच असलेल्या एका वाडींत जाऊन दूध, बटाटे वगैरे मिळवून आणीत असूं. आम्ही तळघरांत राहायला आलों त्याच्यानंतर दोनतीन दिवसांनी संध्याकाळीं मी त्या वस्तीकडे चाललों होतो. संध्याच्यांनी तें जंगल हळूहळू दाट होत चाललें आहे असें वाटत होतें. आणि मी चालतां चालतां एकदम थन्नकलों. संधिप्रकाशांत एक आकृति समोरून येत असल्याचें मला दिसलें. हळूहळू ती आकृति जवळ आली. ती एक स्त्री होती. ती शरिराने धिप्पाड असून तिच्या अंगांत खाकी ब्लाउज, खाकी स्कर्ट आणि पाठीवर पॅक होती. संध्याकाळच्या त्या अंधुक प्रकाशांतहि तिने डोळ्यांना काळा चष्मा लावला होता. मला पाहातांच ती थांबली व तिने मला ‘गुड इव्हिनिंग’ म्हणून अभिवादन केलें. तिच्या अभिवादानाला तत्परतेने इंग्रजींत उत्तर देणें माझ्या अगदी तोंडावर आलें होतें. पण मीं एका क्षणांत स्वतःला सावरलें, आणि तसें करण्यांतला धोका ओळखून कांहीच बोललों नाही. कांहीच न समजल्याप्रमाणे मी नुसता तिच्याकडे पाहात राहिलों व थोड्या वेळाने मींच तिला इटालियन भाषेंत प्रश्न केला, “तुला काय पाहिजे ?” तिनेहि माझ्या प्रश्नाला उत्तर न देतां मलाच इटालियन भाषेंत उलट प्रश्न केला, “तूं कोठे चाललास ?” आता मी हळूहळू हा सारा काय प्रकार आहे हें ओळखलें होतें. मीं तिला थाप दिली की मी जवळच्या खेड्यांत चाललों आहे. आम्हीं या जंगलांत राहिल्या आल्यापासून आसपासच्या कांही गावांचीं नावे मला माहित झालीं होतीच. माझ्या उत्तरावर ती म्हणाली, “अंधार पडत असतांना जंगलांतून एकटें जातांना तुला भीति नाही का वाटत ?” मी म्हणालों, “छे ! छे ! त्यांत भीति कसली वाटायची ? ही माझ्या रोजच्या सरावाची गोष्ट आहे. शिवाय मी पुरुष आहे. मला भीति वाटायचें कारण नाही. खरें म्हणजे तुलाच असें एकटें फिरतांना भीति वाटत असली पाहिजे. तूं स्त्री आहेस.” ती पटकन् म्हणाली, “भीति वाटायला मीं कांही सामान्य स्त्री नाही. पण

या जंगलांत जर्मनांच्या कैदेतून पळून आलेले बरेचसे कैदी राहातात. त्यांना तू कधी पाहिले आहेस का ?” या तिच्या प्रश्नावरून तर तिने मला ओळखले आहे हें मी पुरे ओळखले. आता मी चांगलाच घाबरलेच होतो. पण तरीही मी धीर करून सांगितले, “नाही, माझ्या पाहण्यांत तरी कोणी कैदी आला नाही.” नंतर तिने तिला ज्या गावांत जायचें होतें त्या गावचा रस्ता मला विचारला. मी तिला दडपून सांगितले की, ‘अशी समोर जा. व नंतर डाव्या बाजूला वळ म्हणजे रस्ता लागेल त्या रस्त्याने गेलीस की तें गाव तुला दिसेल.’ ती माझे आभार मानून चालू लागली.

आम्ही एकमेकांच्या विरुद्ध दिशेने चालू लागलों. पण मी चालतांना तिरक्या नजरेने तिच्या सान्या हालचाली पाहात होतो. ती १५-२० पावले गेल्यानंतर तिचें माझ्याकडे लक्ष नाही असे दिसतांच मी चटकन वाटेच्या बाजूच्या एका दगडाआड लपलों, व तेथून पाहू लागलों. त्या वाढत्या अंधारांत तिची आकृति थोडी पुढे गेली. इतक्यांत तिच्या दोन्ही बाजूंनी दोन बंदूकधारी सैनिकांच्या आकृति तिच्याजवळ येऊन ते तिघेही थांबले. बॅटरीच्या उजेडांत ते कांही तरी लिहून घेत असावे, असें मला दिसले. दोन मिनिटांतच ते निघून गेले. मीही माझ्या साथीदारांना भेटायला तडक तळघराकडे आलों.

मी त्यांना घडलेला सारा प्रकार सांगितला. ‘ब्हिला सान सबास्तिआनो’ मधील त्या जर्मन हेरांच्या टोळींतील बहिरी ससाणे आपला माग काढीत येथपर्यंत पोहचले आहेत हा माझा तर्कहि त्यांना सांगितला. आपण या जंगलांत राहात असल्याचा सुगावा या जर्मनांना लागला आहे. तेव्हा आता येथे राहाणें अतिशय धोक्याचें आहे असें सर्वांनाच वाटू लागले. दोन दिवसांपूर्वीच अत्यंत सुरक्षित वाटणाऱ्या त्या तळघरांत त्या रात्री आमच्या डोळ्याला डोळा लागला नाही. रात्रभर पाचोळ्यांत वाजणाऱ्या बुटांच्या आवाजांचे भास आम्हांला होत होते.

ती रात्र तशा भीतिग्रस्त मनाने संपली, आणि सकाळ उजाडली. सकाळीं पाणी आणण्याचें काम रोज शिराफत किंवा त्याचा भाऊ करीत. परंतु शिराफत नुकताच आजारांतून उठलेला होता. म्हणून त्याच्या भावाला त्याच्याजवळ बसायला सांगून मी स्वतः पाणी आणायला झन्यावर गेलों. मी बादली भरून घेत होतो, इतक्यांत दुरून कोठून तरी बोलण्याचा आवाज ऐकूं येत असल्याचा भास मला झाला. मी पाणी न घेतां बादली तेथेच टाकून परत तळघराकडे

बॅटरीच्या उजेडांत ते कांहींतरी लिहून घेत असावेत असें मला दिसलें.

आलों, आणि त्या दोघांना सांगितलें की कांही झालें तरी आता येथून निघालेंच पाहिजे. एकजण म्हणाला की आधी आपण तेथे जाऊन खात्री करून घेऊं. मी म्हणालों की हरकत नाही. परंतु आता बाहेर पडायचें तें निघायच्याच तयारीने. शिराफतचा ताप आम्हीं दिलेल्या त्या गोळ्यांमुळे उतरला होता. आम्हीं घाईघाईने तयारी केली. मी माझी दुर्बीण घेतली. सर्वांनी ग्रेटकोट चढविले. ग्रेटकोटाचे खिसे खाण्याच्या पदार्थांनी भरून घेतले, व मी जेथून तो आवाज ऐकला होता तेथे आम्ही तिथे लपतछपत आलों. मीं डोळ्यांना दुर्बीण लावून पाहिलें तों खाली दरीमध्ये साधारण मैलभर अंतरावर दोघे जर्मन वर येत असलेले मला दिसले. तें दृश्य पाहातांच मीं माझ्या साथीदारांना सांगितलें की आपण येथून ताबडतोब निघून 'बिहला सान सबास्तिआनो'चा रस्ता पकडूं.

आम्ही तेथून लयतळपत निघालो. मी पुढे चाललो होतो व ते दोघे माझ्या मागोमाग येत होते. चालतां चालतां आम्ही रानवेळीच्या एका मोठ्या जाळीपाशी आलो. त्या जाळीच्या पुढची वाट सपाट मैदानांतून होती. तें मैदान ओलांडण्यापूर्वी आपण या जाळीत कांही वेळ काढावा असें ठरवून मी सरपटत त्या जाळीत शिरलो. माझ्यामागून ते दोघेहि आंत आले. आम्ही जाळीत जाऊन १० मिनिटें झालीं असतील तोंच टॉमीगन्सच्या फॅरी उडाल्याचे आवाज आमच्या कानावर आले. ते जर्मन सैनिक डोंगर चढूं लागले होते. त्यांचा तपास सुरू झाला होता. आम्ही जमिनीलगत गुपचूप पडून राहिलो. थोड्या वेळाने आम्ही जेथे होतो तेथून १५-२० यार्डांच्या अंतरावर आमच्याकडे पाठ करून उभ्या असलेल्या एका जर्मन सैनिकाचे पाय मला दिसले. मी माझ्या साथीदारांना तें दृश्य खुणेने दाखविलें. श्वास रोखून आम्ही तिघे त्या जाळीत श्वापदांप्रमाणे पडलो होतो; आणि बाहेर ते शिकारी रान उठवत होते.

थोड्या वेळाने ते आवाज थांबले. जर्मन सैनिक त्यांचें काम उरकून परत जात असावे असें आम्हाला वाटलें. परंतु त्यानंतरहि मी बराच वेळ जाऊ दिला. आमच्या समोर जें सपाट मैदान होतें तेथून जातांना आम्ही कोणासहि सहज दिसूं शकलो असतो. तेवढा भाग माझ्या मते धोक्याचा होता. त्या मैदानाच्या दुसऱ्या टोकाला एक नाला होता. तो ओलांडून पुढे गेल्यावर कांही धोका नव्हता. मी माझ्या साथीदारांना सांगितलें, “मी पुढे जातो, तुम्ही येथेच थांबा. मी जर सुरक्षितपणे तें मैदान ओलांडून गेलों तर ठीकच आहे. तुम्ही लगेच मला येऊन मिळा. पण मी जर मध्येच पकडला गेलों तर तुम्ही आहात तेथून हलूं नका.” त्याप्रमाणें मी त्या जाळीच्या बाहेर पडलों आणि तें मैदान ओलांडून पुढे गेलों. नंतर ते दोघेहि मला येऊन मिळाले. आतापर्यंत सकाळचे १० वाजण्याचा सुमार झाला होता. आम्ही तिघे ‘व्हिला सान सनास्तिआनो’कडे जाण्यास निघालो. इतक्यांत आकाश भरून काळेंकुट्ट झालें; धो धो पाऊस पडण्यास सुरुवात झाली. आम्ही भिजून चिंब झालो. शिराफतची मला मनांतल्या मनांत काळजी वाटत होती परंतु आम्ही थांबलो नाही. जावेल तितक्या वेगाने आम्ही त्या गावाकडे चाललो होतो. ‘व्हिला सान सनास्तिआनो’ मध्येच आमचें रक्षण होईल असें आम्हांला वाटत होतें.

त्या पावसांत भिजत भिजत आम्ही चाललो होतो. थोड्या वेळानंतर आमची पायवाट एका हमरस्त्याने येऊन मिळाली. या हमरस्त्याला फर्लींग दीड फर्लींग

अंतर चालत जाऊन आम्हाला पुढे फुटणाऱ्या एका पायवाटेने जायचें होतें. आम्ही त्या रस्त्यावरून चालत होतों. पाऊस पडतच होता. हळूहळू अंधारहि पडूं लागला होता. आणि एकदम आम्हाला त्या अंधारांत रस्त्याच्या वळणावर दोन झगझगीत दिव्यांचा प्रकाश दिसला. तो आमच्या दिशेने पुढे पुढे येत होता. आमचे पाय एकदमच जागच्या जागीं थबकले. रस्त्यावरून एक ट्रक येत होता. तो कोणाचा असेल, शत्रूचा असेल की इटालियनांचा असेल याचा विचार करायची ती वेळ नव्हती. कोणत्याहि परिस्थितींत त्या ट्रकमधल्या कोणाच्याहि दृष्टीस आम्ही पडणें धोक्याचें होतें. पण आता करायचें तरी काय? दुसऱ्या बाजूला रस्त्याच्या कडेला लहान लहान झाडें झुडुपें होती आणि त्याच्या पलीकडे गडद काळाकुट्ट अंधार. त्या पलीकडे किती खोल असेल—दहा फूट?...पंधरा फूट?...पन्नास...? ट्रकचे दिवे वळणावरून पुढे पुढे सरकत होते. विचार करायला अर्ध्या क्षणाचीहि सवड नव्हती. मी एकदा त्या झुडुपापलीकडच्या अंधारांत नजर टाकली, आणि मग त्यांच्या पलीकडे उडी ठोकली. माझ्यामागून क्षणाधीत त्या दोघांनीहि उड्या टाकल्या. पांचसात फूट खोलीवरच एका नांगरलेल्या शेतांतल्या भुसभुशीत मातीवर आम्ही सुदैवाने पडलों होतों. ट्रक त्या रस्त्यावरून निघून जाईपर्यंत आम्ही हालचाल न करतां तसेच पडून राहिलों. ट्रकचा आवाज ऐकूं येईनासा झाल्यावर उठून परत झपाट्याने चालूं लागलों, 'व्हिला सान सबास्तिआनो'कडे!

चालतां चालतां वाटेंत आम्हाला एक रेल्वे क्रॉसिंग लागलें. रोमानोच्या मागून याच रस्त्याने रात्रीं येतांना आम्ही पुलावरून आलों होतों. परंतु यावेळीं मात्र दिवसाची वेळ असल्याने पुलावरून न जातां खालूनच जायचें मीं ठरविलें. आम्ही पुलाखाली येऊन पोहचलों इतक्यांत दुरून आगगाडी येत असतांना रेल्वेचे रूळ जसे थोडे थरावरल्यासारखे होतात तसे होत असल्याची जाणीव मला झाली. नंतर हळूहळू थोडा अस्पष्ट आवाजहि ऐकूं येऊं लागला. दुरून आगगाडी येत होती. आम्ही घाबरलों, व लगबगीने त्या पुलाखाली दडून बसलों. गाडी जवळ जवळ येत होती, तसतसा तिचा वेग मंद होत चालला होता, आणि नेमकी आमच्या डोक्यावरच्या पुलावर येऊन चाकांचा करकर आवाज करीत ती थांबली. आमचा सारा धीर सुटूं लागला. आम्हाला वाटलें आता गाडींतून जर्मन सैनिक उतरतील आणि आम्हाला पकडतील. जीव मुठींत धरून आम्ही त्या पुलाखाली—खरें म्हणजे दुष्मनांच्या आगगाडीखाली थांबलों

होतों. थोडा वेळ झाला आणि सुदैवाने कांहीच न घडतां गाडी सुरू होऊन निघून गेली. आम्ही सुटकेचा निश्वास टाकून आमची वाटचाल परत सुरू केली.

रात्री १२.३०-१ च्या सुमारास आम्ही गावाच्या वरच्या डोंगरावर येऊन पोहचलों. आमचे भिजलेले कपडे अंगावरच वाळले होते. डोंगरावर येतांच आम्ही धनगराच्या झोपडीपाशी येऊन थांबलों. तेथून गावांतले दिवे दिसत होते. एका घराच्या झडपेमधून उजेड येत होता. तें घर मायस्त्रोचें आहे हें आम्ही ओळखलें. शिराफतच्या भावाला मी मायस्त्रोच्या घरां जाऊन आम्ही आल्याची बातमी सांगण्यासाठी आणि रोमानोची भेट करून देण्यास सांगण्यासाठी पाठविलें. रोमानो दहा पंधरा दिवस झाल्यावर आमची भेट घेण्यासाठी त्या जंगलाकडे जाणार होता. म्हणून त्याला आम्हीच इकडे आल्याचें कळविणें अत्यंत जरूरीचें होतें.

माझ्या सांगण्याप्रमाणे शिराफतचा भाऊ मायस्त्रोच्या घरापाशीं गेला. त्याने दारावर टकटक आवाज केला. तो ऐकून सुदैवाने मायस्त्रोच बाहेर आला. आमच्यापैकी एकजण दारांत पाहून तो अतिशय चिडला. त्याने त्याला दाराबाहेर लोटलें व स्वतः बाहेर येऊन पटकन् दार बंद करून घेतलें. तो रागावून म्हणाला, “आंत माझ्या घरांत ४० जर्मन बसलेले आहेत. तूं सरळ येथे येण्याचें धाष्टर्य कसें केलेस ? आलास तसा तूं निघून जा. गावांत या जर्मनांनी नाना प्रकारांनी लोकांचा छळ करण्यास सुरुवात केली आहे. अदलीनाच्या आईला त्यांनी पकडून नेलें आहे. तुम्ही कोणीहि गावाकडे येऊं नका. गावापासून शक्य तितकें दूर राहा.” हें सगळें ऐकल्यावर निदान रोमानोला आम्ही येथे आल्याचा निरोप तरी सांगा असें शिराफतचा भाऊ म्हणाला. मायस्त्रोने सांगितलें की रोमानो व सीरिओ लपून राहिले आहेत, तरी त्यांना कळविण्याची व्यवस्था मी करीन. त्यानंतर शिराफतचा भाऊ परत आला.

मायस्त्रोने त्याचें निरोप देण्याचें काम केलें, व दुसऱ्या दिवशीं रात्री २-३० च्या सुमारास रोमानो आम्हांला भेटायला आला. त्याने पाठीवर एक मोठा वाळलेल्या गवताचा आणि सणकाड्यांचा भारा घेऊन तो आला होता. आम्हाला रात्री झोपण्यासाठी अंथरुण बनविण्याकरिता तो हें ओझे घेऊन डोंगर चढून आला होता ! तो म्हणाला, “तुम्ही कालच्या कालच त्या जंगलांतून इकडे आलांत हें वरें झालें. नाही तर आज मी व सीरिओ तिकडे यायला

निघणारच होतें.” त्याने जर्मनांच्या गावांतल्या हालचालीबद्दल आम्हाला माहिती दिली. त्याने सांगितलें, “जर्मनांनी पळून आलेल्या युद्धकैद्यांची आणि त्याच-बरोबर त्यांना मदत करणाऱ्यांचीहि यादी तयारी केली आहे. त्यांत माझे व अदलीनाचें नांव आहे.” म्हणूनच तो लपून राहात होता; व त्याला रात्रीच्या या अवेळीं यावें लागलें होतें. दुसऱ्या दिवशीं तो परत रात्रीं आला. त्याने आपल्याबरोबर थोडे खाद्यपदार्थ आणले होते. पण यावेळीं मात्र त्याने आम्हाला डोळ्यांत पाणी आणून सांगितलें की आता यानंतर त्याला वर येतां येणें शक्य नाही; आणि आम्हाला शुभेच्छा देऊन तो निघून गेला.

परत एकदा त्या डोंगरावर राहाण्यासाठी आम्ही नव्या जागेचा शोध करूं लागलों. शोध करतां करतां मला एक अतिशय सुरक्षित जागा सापडली. एका मोठ्या खडकामध्ये बर्फाच्या वर्षावामुळे एक गुहेसारखी पोकळी तयार झाली होती. वरून एका सडपातळ माणसाला प्रयासाने आंत जातां येईल एवढी लहानशी फट पडली होती; आणि एक माणूस आडवा पडून राहूं शकेल एवढी जागा होती. त्या जागेची खोली पुरुष दीड पुरुष असेल. फटीच्या तोंडावर कांही झुडुपें उगवलेलीं होतीं. तीं बाजूला करून आंत गेल्यावर जरा आंतल्या बाजूला ओढून घेतली की ती फट बंद होऊन जाई. मग आंत अशा प्रकारची कांही जागा असेल असा मागमूसहि वरून लागत नसे. मी त्या जागेंत राहूं लागलों. माझ्या साथीदारांनीहि आपल्यासाठी सोयीस्कर अशा वेगवेगळ्या जागा शोधून काढल्या व तेथे राहूं लागले. मात्र आम्ही तिघांनी रोज रात्रीं अंधार पडल्यावर झन्यावर भेटायचें असा संकेत ठरला.

त्या डोंगरावर बकन्यामेंढ्या चारण्यासाठी येणारे धनगर आम्हाला पूर्वीपासून ओळखत होतेच. आम्हाला गावांतून कांहीतरी खायला आणून देत जा असें आम्हीं त्यांना सांगितलें. तेव्हा ते म्हणाले, “गावाभोवती अतिशय कडक पहारा बसविलेला आहे. डोंगरावर येतांना आमची कसून झडती घेतली जाते. जेमतेम एका माणसाला पुरेल एवढीच शिदोरी आम्हांला बरोबर घेऊं दिली जाते. परवा तर दोन ब्रेड्स सापडल्यामुळे एका मुलाला त्या जर्मनांनी पकडून कोठडींत ठेवलें होतें.” शेवटीं त्यांच्याशीं विचारविनिमय करून आम्ही एक मार्ग शोधून काढला. आम्हाला दररोज मेंढ्याचें दूध मिळावें अशी व्यवस्था करण्याचें त्यांनी कबूल केलें. रोज सात-आठ मेंढ्यांचें थोडें थोडें दूध काढून तें एक मोठें मडकें भरित व तें दूध एका ठराविक ठिकाणीं

ठेवीत. तीन-चार शेर तरी दूध त्या मडक्यांत मावत असलें पाहिजे. आम्हां तिघांना तें पुरेसें होतें.

एक आठवडाभर आम्हांला त्या दुधाचा पुरवठा झाला. त्यानंतर एक दिवस अकस्मात् ते धनगर येण्याचे बंद झाले. धनगर नाहीत म्हणजे मेंढ्या नाहीत आणि मेंढ्या नाहीत म्हणजे दूध नाही. सक्तीने आमच्यावर लादलेलें एक प्रायोपवेशनच सुरू झालें. आता तें किती दिवस चालणार होतें हें एका परमेश्वरालाच माहीत !

आमचें सक्तीचें उपोषण

मार्च - एप्रिल १९४४

मचा निराहार सुरू झाला. मीठमिरपुडीच्या शिल्लक राहिलेल्या चार पुड्या वगळल्यास आमच्याजवळ अन्नाचा एक कण देखील नव्हता. खूप प्रयत्न करूनहि त्या डोंगरांत आम्हांला खाण्यासारखा एक पदार्थ मिळाला नाही किंवा एकहि माणूस दृष्टीस पडला नाही. शेवटीं रोज संध्याकाळीं झऱ्यावर जाऊन पाणी प्यावें व एकमेकांची खुशाली विचारून गप्पा मारून पुन्हा आपापल्या जागीं येऊन झोपून जावें, असा आमचा रोजचा कार्यक्रम सुरू झाला. दिवसां आम्ही बाहेर पडत असूं तें कोठे कांही खायला मिळतें का हें शोधण्यासाठीच. अशा रीतीने दोन दिवस चार दिवस जातां जातां दोन आठवडे अन्नाशिवाय गेले आणि एक दिवस मी टेहेळणी करीत असतांना दुर्बिणींतून मला थोड्या अंतरावर एक ओळखीचें टक्कल दिसलें. आमच्या चार साथीदारांपैकी जे दोघे गावांत राहिले होते त्यांच्यापैकी तो एकजण होता. मी ताबडतोब जाऊन त्याला भेटलों. फार दिवसांनी माझी त्याची मुलाखत होत होती. मी त्याला त्याचें कुशल विचारलें. आपला चौथा साथीदार कोठे आहे म्हणून विचारलें तेव्हा तो म्हणाला, “तो येथे डोंगरांतच कोठे तरी लपून राहिला आहे. संध्याकाळीं आमची दोघांची भेट होते.” त्यानंतर मी मोठ्या

उत्सुकतेने खाण्याची चौकशी केली तेव्हा तो म्हणाला, “चार दिवस झाले; आमच्या जवळचें सारें अन्न संपलें असून आम्ही उपाशीच आहोंत.” एकादशीच्या घरीं शिवरात्र जावी तशांतला हा प्रकार झाला.

आता आमच्या परिस्थितींत एकच महत्त्वाचा फरक झाला. संध्याकाळीं त्या झऱ्यावर पाणी पिण्याच्या समारंभासाठी आम्ही तिघांच्या ऐवजी पांच जण जमूं लागलों. खायला कोणालाहि कांहीच मिळत नव्हतें. इकडे हळूहळू बर्फ वितळूं लागलें होतें. बर्फ वितळूं लागलें तसतसे आठवड्याभरांत जमिनीतून नवे हिरवे हिरवे कोंब वर येऊं लागले. आमची भुकेली नजर त्यांच्यावर जाऊन पडली. आम्ही ते चाखून पाहूं लागलों. शेवटीं आम्हाला खातां येण्यासारखा एक कोंब सापडला. तो आंबटचुक्याच्या चवीसारखा लागत होता. मग आम्ही तो पाला गोळा करून आणला, आणि त्यावर थोडीशी भूक भागविण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. या शोधांत माझ्या भुकेला आणखी एक खाद्य तेवढ्यांत त्या डोंगरावर मिळालें. मला दगडांना चिकटलेल्या पर्वतावरील गोगलगाई (माउंटन स्नेल्स) सापडल्या. आमच्याजवळ मीठमिरपूड शिल्क होतीच. मी त्या गोगलगाई पाण्यांत उकळून थोडें मीठ मिरपूड टाकून खाऊं लागलों. शिराफत आणि त्याचा भाऊ यांनी हा नवा पदार्थ खाण्यास साफ नकार दिला. मी मात्र सारा विधिनिषेध बाजूला सारून ठेवून खात असे. ‘बुभुक्षितः किं न करोति पापम्’ हें खरेंच आहे.

आमचे दिवस असेच रिकाम्या पोटाने चालले होते. तीन आठवडे उलटून गेले, २४ दिवस झाले, २५ झाले आणि एका संध्याकाळीं सूर्यास्ताच्या जरा अगोदर आम्ही आमच्या त्या झऱ्याजवळ गप्पा मारीत बसलों—होतां. गप्पांचा विषय अर्थातच नेहमीचा होता—आमचा अन्नाचा प्रश्न ! आम्ही तेथे बसलों असतांनाच आम्हांला एकदम दूरवर एक हिंदी सैनिक धापा टाकीत अडखळत पडत, धावत आहे व दोन गोरे सैनिक त्याच्यामागून खुणा करीत आरडाओरड करून त्याला थांबण्यास सांगत धावत आहेत असें दृश्य दिसलें. आम्ही ताबतोब लपून त्यांच्याकडे पाहूं लागलों. ते दोघे गोरे सैनिक जर्मन नाहीत, हें आम्ही त्यांच्या गणवेशामुळे लगेच ओळखलें. नंतर आम्हांला दिसलें की त्या गोऱ्या सैनिकांनी त्या लष्ट हिंदी सैनिकाला गाठलें होतें, व ते त्याच्याशीं बोळण्याचा त्याला कांही समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करीत होते. ही काय भानगड आहे हें आम्हाला समजेना. म्हणून आम्ही आमच्या दुभापाला

त्यांच्याकडे पाठविले. तो गेला व सर्व प्रकारची चौकशी करून त्या दोघांना थांत्रायला सांगून आमच्याकडे परत आला.

तो म्हणाला, “तो लड्ड सैनिक म्हणजे आपल्यासारखाच पळून आलेला हिंदी कैदी आहे. त्याच्यामागे धावत असलेले ते सैनिक डोंगराच्या दुसऱ्या वाजूच्या जर्मन छावणीतून आलेले दोघे झेकोस्लाव्ह आहेत. ते म्हणत होते की, आता लढाईचा रंग पालटत चालला आहे. जर्मनांची पीछेहाट होत आहे. आम्हांला त्यांच्याबरोबर जर्मनीत जायचें नसल्यामुळे आम्हाला त्यांच्या सैन्यांतून पळून यावयाचें आहे. त्यांच्या या बोलण्यावर विश्वास कसा ठेवावा अशी मला शंका आली. मी तसें त्यांना बोलून दाखविलें तेव्हा त्यांच्यापैकी एका झेकोस्लाव्ह सैनिकाने त्याच्या गळ्यांतील आपल्या आईची प्रतिमा असलेलें लॉकेट काढून दाखविलें. तो म्हणाला, आई हेंच माझें सर्वांत आवडतें दैवत आहे. हिच्या प्रतिमेची शपथ घेऊन मी सांगतां, मी तुम्हाला दगा देणार नाही.” दुभाषाने सांगितलेली ती सर्व हकीकत आम्हीं ऐकली; आणि आमच्या मनांत सर्वांत प्रथम जो विचार आला तो म्हणजे आमच्या पोटाच्या उमाळ्यांतून आलेला अन्नाचा विचार. या संधीचा फायदा घ्यावा असें ठरवून आम्ही दुभाषाला सांगितलें की तूं आलेल्या त्या झेकोस्लाव्हांना सांग की तुम्ही उद्या आमच्यासाठी कांही खायला घेऊन आलांत तर आम्ही तुमच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवूं. दुभाषाने जाऊन आमचा निरोप त्यांना सांगितला. त्यांनी ती अट मान्य केली. दुसऱ्या दिवशीं ठरल्याप्रमाणे ते बरोबर चीज, सुका मेवा, चॉकोलेट वगैरेचे भरपूर डबे घेऊन आले. ते खाद्य—पदार्थ त्यांनी आमच्याजवळ दिले. त्यांच्यापैकी एकजण आमच्या दुभाषाला म्हणाला, “माझा आणखी एक मित्र आहे. तो आचारी आहे. त्यालाहि तुमच्यांत सामील व्हायचें आहे. ‘आचारी’ हा शब्द ऐकतांच परत आमच्या मनांत अन्नब्रह्माचा विचार आला. मी सांगितलें, “त्यालाहि घेऊन या, पण तो जर आचारी असेल तर त्याने आमच्यासाठी कांही तरी खायला आणलें पाहिजे.” ती अट कबूल करून ते दोघे निघून गेले. तो हिंदी सैनिक आमच्याबरोबर राहिला. आता आम्ही सहाजण झालों होतो. ते गेल्यानंतर आम्ही सर्व पारणें फेडण्यास बसलों. त्यांनी आणलेल्या डब्यांतील पदार्थ आम्ही मनसोक्त खाऊन घेतलें. २४।२५ दिवस नुसत्या पाण्यावर (गोगलगाईचा किरकोळ अपवाद सोडून) काढल्यानंतर चॉकोलेट, सुका मेवा अशा मिष्टान्नांनी आम्ही आमच्या उपोषणाचा गोड शेवट केला.

विजय व पुन्हा अधिकारांची वस्त्रे

मे - जून १९४४

रल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशीं अंधार पडल्यावर ते दोघे झेकोस्लाव्ह व तो आचारी असे तिघेजण आम्हांला येऊन भेटले. तो आचारी आमच्यासाठी एक भली मोठी रोस्ट तंगडी घेऊन आला होता. त्यांच्या बोलण्यावरून आमच्याबरोबर पळून जावें व दोस्तांच्या बदल्या फौजांना आमच्याबरोबरच मिळावें असा त्यांचा हेतु दिसला. ते जर्मनांच्या फौजेतील असल्याने आम्हाला पळून जातांना वाट दाखविणें, सुरक्षिततेच्या सूचना देणें अशा अनेक प्रकारें त्यांचा आम्हांला उपयोग होईल असें मला वाटलें. मीं त्यांच्या आमच्याबरोबर येण्याला संमति दिली. परंतु मी त्यांना सांगितलें, “तुम्हांला आमच्याबरोबर यायचें असेल तर एखादें रिव्हॉल्व्हर, एखादी रायफल व त्यासाठी पुरेशीं काडतुसें गोळ्या वगैरे घेऊन या. आम्ही सहाजण व तुम्ही तिघे मिळून नऊ जणांचा एवढा मोठा घोळका झाल्यावर आपल्या संरक्षणासाठी आपल्याजवळ हत्यारें असणें अत्यंत जरूरीचें आहे.” ते म्हणाले, “हत्यारें चोरून जमवावीं लागतील. त्यासाठी निदान एक आठवडा तरी आम्हांला लागेल.” मीं म्हटलें, “हरकत नाही. पण हत्यारें मिळविल्याशिवाय येऊं नका. येथे आल्यावर शीळ घालून आम्हाला इशारा द्या,

म्हणजे आम्ही तुम्हांला येऊन भेटू.” एवढें ठरल्यावर ते तिघेहि परत गेले. हा मे महिन्याचा पहिला आठवडा होता. जर्मनांनी गावांत अधिकच कडक बंदोबस्त ठेवला होता. गावाभोवती ते रात्रंदिवस गस्त घालीत. डोंगरा-कडच्या बाजूची तर ते सर्वांत जास्त काळजी घेत. डोंगरावर येणाऱ्या धनगरांवर त्यांनी अतिशय कडक बंधनें घातलीं होती. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्यापैकी कांहीजण डोंगरावर येऊनहि गस्त घालीत. असाच एक दिवस मी सूर्यास्तापूर्वी अर्धापाऊण तास माझ्या गुहेच्या बाहेर थोड्या अंतरावर सहज येऊन बसलों होतो. इतक्यांत माझ्यापासून अर्ध्या-पाऊण मैलांच्या अंतरावर पायथ्यापाशी कांही तरी गडबड झाल्याचें मला ऐकूं आलें. मीं लगेच दुर्विणीने पाहिलें तर टॉमीगन्स घेतलेले दोन जर्मन सैनिक वर येतांना मला दिसले. त्यांनींही बहुधा त्याच वेळीं मला पाहिलें असावें. क्षणाधीत त्यांनी टॉमीगन्सची एक फैर झाडली. गोळ्या माझ्या डोक्यावरून सूं सूं करित गेल्या. मी घाबरलों व तेथून पळतच १०-१५ यार्डांवरच्या माझ्या गुहेंत जाऊन बसलों. थोडा वेळ मी तेथे तसाच बसून राहिलों. थोड्या वेळाने त्या दोघांपैकी एकजण मी ज्या खडकांतील पोकळीत लपलों होतो त्याच खडकावर नेमका येऊन चढला. मी त्याला दिसत नव्हतो परंतु फटीवरच्या झुडपांच्या पानांतून तो मात्र मला दिसत होता. ती जागा उंचावर असल्याने तेथे उभा राहून तो सभोवारच्या भागाची पाहणी करित असावा. तेथून दूर अंतरावर असलेल्या त्याच्या दुसऱ्या साथीदाराला तो मोठ्याने ओरडून जर्मन भाषेंत कांही तरी सांगत होता. तें मला स्पष्ट ऐकूं येत होतें पण समजत मात्र नव्हतें. तेवढ्यांत त्याने एक टॉमीगनची फैर झाडली. मी श्वास रोधून बसलों होतो. माझ्या छातीवरच जणू कांही तो काळदैत्यासारखा उभा राहिला होता. जरा त्याची नजर आपल्या पायांखाली वळली असती आणि त्याला नुसता संशय जरी आला असता, तर टॉमीगनचा चाप जरासा दबतांच माझी जीवनयात्रा त्या गुहेंत संपून गेली असती. माझ्या धडधडत्या छातीशीं माझ्याजवळ असलेली बायबलची छोटीशी प्रत धरून मी एक एक क्षण मोजत पडून राहिलों. पण खरोखरीच आकाशांतल्या रथांतून जाणाऱ्या लक्ष्मीकेशवांचें लक्ष माझ्याकडे होतें, माझ्या पुण्यशील वडिलांचे आशीर्वाद माझ्या पाठीशीं होते. थोड्या वेळाने तो जर्मन यमदूत त्या खडकावरून उतरला व आला तसाच निघून गेला. मी सुटकेचा निःश्वास टाकला; अर्थात् तो जर्मन ऐकूं येण्याच्या अंतरापलीकडे गेल्यावरच ! माझ्यापासून

अवध्या दोन पावलच्या अंतरावर काळ आला होता; परंतु वेळ आली नसल्यामुळे तो परत गेला.

ते दोघे तेथून निघून गेल्यावरहि मी लगेच तेथून हल्लें नाही. बऱ्याच वेळाने म्हणजे रात्री ८-३० च्या सुमारास मी उठून आमच्या त्या झऱ्यावर गेलें. इतर पांच जणांनी टॉमीगन्सच्या फेरीचा आवाज ऐकलाच होता. त्यांनाहि तो काय प्रकार आहे याची उत्सुकता व थोडी भीतिहि वाटत होती. एकमेकांना सुरक्षित पाहून प्रथम सर्वांनाच फार आनंद झाला. नंतर मी माझ्यावर गुदरलेला प्रसंग सांगितला. जर्मनांच्या हालचालींवरून आपलें सैन्य जवळ येत असलें पाहिजे व गाव सोडून जाण्यापूर्वी शक्य तर आपल्याला पकडावें अशी जर्मनांची अखेरची धडपड चालली आहे असा माझा अंदाजहि त्यांना सांगितला.

या प्रसंगानंतर दुसऱ्याच दिवशीं मला डोंगरांत दूर अंतरावर एक मेंढपाळ मुल्ला दिसला. तो जर्मनांचा डोळा चुकवून डोंगराच्या दुसऱ्या बाजूने आला असावा. आमच्यापैकी एकाला पाठवून मी त्याला बोलावून घेतलें. त्याने आम्हांला गावांत चाललेल्या जर्मन्यांच्या अत्याचारांबद्दल माहिती सांगितली. तो म्हणाला, “गावांत जर्मनांनी थैमान घालण्यास सुरुवात केली आहे. तुम्ही येथून गेल्यावर एके दिवशीं त्यांनी रोमानोला याच झऱ्यावर आणलें. त्यांनी त्याच्या अंगावरचे कपडे काढून त्याच्या उघड्या शरीरावर वेदम मार दिला. त्या वेदनांनी तो ढसाढसा रडत होता. पण त्याने तोंडांतून चकार शब्द काढला नाही. आम्ही सर्व हें सर्व दुरून पाहात होतो.”

त्या मुलाच्या तोंडून ती हकीकत ऐकून माझें मन पिळवटून गेलें. रोमानोने माझ्यासाठी—आमच्यासाठी हें सारें कां सहन करावें? कोणाच्या तरी मनांत देव उभा राहातो असें मी ऐकलें होतें. पण तो देव असा ठाम उभा राहातो हा अनुभव मला तरी अलौकिक होता. पण आता किती दिवस स्वतःच्या आणि या सान्यांच्या सहनशक्तीचा अंत पाहायचा हा प्रश्न माझ्या मनांत उभा राहिला. पायाखालची वाळू सरकत असल्यासारखें वाटत होतें. आता तोल सांभाळणें कठीण होतें. अन्नाशिवाय, कपड्याशिवाय, दऱ्याखोऱ्यांत, रानावनांत लपूनलपून जीव जगविण्याचा कंटाळा आला होता. त्याच मनःस्थितींत मी अदलीनाला एक पत्र लिहिलें आणि त्या मुलाला तें पत्र अदलीनाला पोहचविण्यासाठी रोमानो किंवा सीरिओ यांच्या हातीं द्यायला सांगितलें.

पत्रांत मी लिहिलें होतें, “अदलीना, आमच्या या सध्याच्या जीवनाचा

आता आम्हांला अगदी उन्नत आला आहे. रोमानोची भेट नाही, गावांतून येणारे धनगरहि यायचे बंद झाले. गावांत येण्याची तर सोयच नाही. अशा स्थितीत असले दिवाभीताचें जीवन जगत राहाण्यापेक्षा जर्मनांच्या स्वाधीन होऊन या सान्या परिस्थितीचा सोक्षमोक्ष लावून टाकावा किंवा येथून निघून आघाडीकडे जाण्याचा तरी प्रयत्न करावा असें मला वाटू लागलें आहे. आमचे खाण्यापिण्याचे तर फारच हाल होत आहेत.”

तो मुलगा तें पत्र घेऊन गेला; आणि एकदोन दिवसांनी त्याने अदलीनाचें उत्तर आणलें. तिने लिहिलें होतें, “साळवी, तुमच्या सगळ्यांच्या विकट परिस्थितीबद्दल वाचून मला फारच वाईट वाटलें. परंतु माझी स्वतःचीहि परिस्थिति तेवढीच विकट आहे. माझ्या आईला तर त्यांनी पकडून नेलेंच आहे, आता तर ते माझ्याहि मागे आहेत. चार घरांच्या छपरांच्या सांध्यावर एका सांदीत मी दिवस काढीत आहे. त्यांना जर मी सापडलें तर ते माझे हालहाल करतील; जीवसुद्धा घेतील. तुम्हीं आघाडीवर जायचें तर खरोखरच ठरवलें असेल तर मलाहि तुमच्याबरोबर घेऊन चला. मी तुमच्याबरोबर येईन. येथे माझा जीव अतिशय धोक्यांत आहे. पण कोणत्याहि परिस्थितीत तुम्ही शरण जाऊं नका. धीर सोडूं नका. थोड्याच दिवसांत सारें कांही ठीक होईल. खाण्याचे पदार्थ तर मलाहि दुर्मिळच आहेत. मी स्वतः दुसऱ्यांनी दिलेल्या अन्नावर गुजराण करतें आहे. तेथे तुम्हाला मी काय देऊ ? माझ्याजवळ आहे त्या ब्रेडचा अर्धा तुकडा पाठवीत आहे. कोणत्याहि परिस्थितीत तुम्ही शरण जाण्याचा विचारहि मनांत आणूं नका. तुम्हांला मुक्त झालेलें पाहाण्याची माझ्या मनांत आस आहे. अदलीना.”

तो अर्ध्या ब्रेडचा तुकडा हातांत घेऊन मी त्याच्याकडे पाहातच राहिलों. स्वतः अर्धपोटी राहून अदलीनाने पाठविलेला तिच्या तोंडचा घास होता. माझ्या शरणागतीचे सारे विचार विरघळून गेले. मी उरलेल्या पांच जणांना बोलावून माझा बदललेला विचार सांगितला. अशा स्थितीत शत्रूला शरण जाणें म्हणजे ज्यांनी आमच्याकरिता आजवर जीव टाकला, वाटेल ते धोके सहन केले त्या अदलीना, रोमानो, यांचा व इतर सर्वांचा विश्वासघात करण्यासारखें होतें. आम्ही शरण जाऊं पण आमच्याबरोबर आमचे मदतनीस म्हणून त्यांचेहि हाल होतील. त्यांना प्राणांनाहि मुकावें लागेल. हें सारें लक्षांत घेऊन मी माझ्या साथीदारांना सांगितलें की आता फार तर महिन्याभराचाच प्रश्न

आहे. आपण शरण जाण्याचा वेत रद्द करून, आहे त्या स्थितीत आणखी दम धरू या.

शरण जाण्याचा विचार आमच्या डोक्यांतून निघून गेला. परंतु आमच्या साह्याने पळून जाऊं पाहणाऱ्या त्या तीन झेकोस्लाव्हांचें काय करावयाचें हा प्रश्न आमच्यासमोर उभा राहिला. आता आम्ही पळून जाण्याचाहि विचार सोडून दिला होता. आणि येथेच लपून राहून दिवस काढण्याचें ठरविलें होतें. अशा स्थितीमध्ये आणखी तिघांची जबाबदारी स्वतःवर घेणें म्हणजे अन्नाचा प्रश्न, लपून राहाण्याच्या जागेचा प्रश्न, सुरक्षिततेचा प्रश्न इत्यादि सारेंच वाढवीत बसण्यासारखें होतें. वस्तुतः पळून जाऊं पाहणाऱ्या युद्धकैद्यांच्या हिशेबी दोन माणसें म्हणजे सुद्धा गर्दीच असते. आमच्या साथीदारांपैकी शिराफत आणि त्याचा भाऊ हे सख्खे भाऊ असूनहि सुरक्षिततेसाठी वेगवेगळेच राहात होते. “आपापली काळजी प्रत्येकाला आणि सर्वांची देवाला !” (Everybody for himself and God for all !) हें आमचें धोरण. त्यांत या तिघा झेकोस्लाव्हांची अधिक जबाबदारी स्वतःवर बुद्ध्या ओढवून घेण्यांत कांहीच अर्थ नव्हता. पण ठरल्याप्रमाणें आठवडा संपला की ते ‘त्रिमूर्ति’ अगदीं ‘दत्त’ म्हणून उभे राहणार हे ठरल्यासारखेच होतें. शेवटीं विचार करून मी त्या धनगराच्या मुलाला विश्वासांत घेतलें. मी त्याला सांगितलें, “ते तिघे येतील त्यावेळीं तूं तुझीं मंदिरें चारीत इथेच जवळपास राहा. ते आल्यावर आम्हांला शीळ घालतील, आम्हांला शोधण्याचा प्रयत्न करतील व आम्ही आलों नाही म्हणजे तुझ्याजवळ चौकशी करतील. त्यांना सांग की आमच्यापैकी दोघांना जर्मन सैनिकांनी पकडून नेलें. त्यामुळे बाकीचे सर्वजण धावून डोंगरापलीकडच्या गावांत निघून गेले आहेत. ते कोठे गेले आहेत हें मला माहीत नाही. त्यांनीहि जाताना कांही सांगितलें नाही.”

ठरल्याप्रमाणे रविवारीं संध्याकाळीं ते तिघेजण आलेच. आल्याबरोबर त्यांनी शीळ घातली, व आम्ही दिसलों नाही तेव्हा माझ्या कल्पनेप्रमाणें त्यांनी तेथेच मंदिरें चारीत असलेल्या त्या पोराला बोलावून आमच्याबद्दल चौकशी केली. त्याने मी सांगून ठेवल्याप्रमाणे सारें सांगितलें. आमच्यापैकी दोघे पकडले गेले हें ऐकून ते तिघे धावले. गोंधळले. त्यांनी बरोबर एक रायफल, एक रिव्हॉल्व्हर आणि काडतुसं, गोळ्या बगैरे सामान आणलें होतें. तें सारें चोरून आणलेलें असल्याने परत घेऊन जाणेंहि शक्य नव्हतें, म्हणून तेथेच

एका झुडुपाखाली त्यांनी तें सगळें टाकून दिलें. नंतर त्यांनी आपापसांत कांही तरी ठरविलें व ते निघून गेले. त्यांना तसें निराश होऊन आल्या पावलीं परत जातांना पाहून आम्हांला वाईट वाटलें. परंतु तसें करण्यावांचून आम्हांला गत्यंतरच नव्हतें.

तेथेच राहाण्याचा निर्णय घेतल्यानंतर पुन्हा आमचा पूर्वीचा कार्यक्रम सुरू झाला. एकदोन दिवसांनी संध्याकाळच्या वेळीं आम्ही आमच्या संकेतस्थळीं वसलों असतांना कोठून तरी 'वेंडवें' असा आवाज आमच्या कानांवर आला. आवाजाच्या रोखाने शोध करून पाहातो तो आम्हांला एक कोकरूं दिसलें. डोंगरावर मेट्टरें चारायला येणाऱ्या धनगरांच्या कळपापैकी वाट चुकलेलें तें कोकरूं असावें. आम्ही बुभुक्षितच. आम्हीं त्याला पकडलें आणि त्याचा यथायोग्य उपयोग करून घेतला. झेकोस्लाव्ह आचाऱ्याने आणलेले रोस्ट आणि त्यानंतर हें कोकरूं म्हणजे मे महिन्याच्या पहिल्या दोन आठवड्यांत त्या भगवंतानेच आमच्या भुकेची काळजी घेतली.

१८ मेच्या संध्याकाळीं आम्ही नेहमीप्रमाणें झऱ्याजवळ वसलों होतो. आदल्या रात्रीं आम्हीं सर्वांनी दूर क्षितिजावर अवझज्ञानोच्या दिशेला प्रकाशझोत पाहिले, तसेंच बंदुकीच्या, टॉमीगन्सच्या फैरीचे आवाजहि ऐकले होते. त्याबद्दल आमची चर्चा चालली होती. मी म्हणालों, "याचा अर्थ बहुधा लढाई आपल्या दिशेने पुढे पुढे येत आहे, दोस्तांची सरशी होत आहे. आपला सुटकेचा क्षण आता जवळजवळ येत चालला आहे." आमचें असें बोलणें चाललें आहे तोंच "साळवी, साळवी" अशा हाका ऐकूं आल्या. तो आवाज रोमानो व सीरिओ यांचा होता हें मी ओळखलें. ते आम्हाला एवढ्या मोठ्याने नांवाने हाका मारीत आलेले पाहून आम्हांला सर्वांना आश्चर्यच वाटलें. इतक्यांत ते आमच्याजवळ आले. दोघांचेहि चेहरे प्रफुल्लित दिसत होते. रोमानोने मला मोठ्या उत्साहाने सांगितलें, "साळवी, आपल्या सर्वांचें संकट टळलें आहे. गावांतील सारे जर्मन निघून गेले आहेत. गेले दोन दिवस ते जाण्याची तयारीच करीत होते. आणि आज ते सारे निघून गेले. तुम्ही आता आमच्याबरोबर गावांत चला." सगळ्यांनाचा मुक्ततेचा आनंद झाला. पण मी त्या दोघांना सांगितलें की असा उतावीळपणा करून भागणार नाही. लढाई सुरू आहे आणि जर्मनांची एक तुकडी गाव सोडून गेली तरी मागच्याच प्रमाणे दुसरी येणार नाही कशावरून? ते जातांना रस्ते वगैरेंची नासधूस करून

जातील. आपल्या गावाजवळचा पूल ते जांवर उडवून टाकीत नाहीत तोंपर्यंत शेवटचा जर्मन गाव सोडून गेला आहे असें समजायला मी तरी तयार नाही. आता इतके दिवस आम्ही बाहेर राहिले आहोत त्यांत आणखी दोन-तीन दिवस थांबल्याने काय विघडणार आहे ? वाटल्यास तुम्ही देखील आमच्याबरोबर येथेच राहा." परंतु ते दोघे थांबले नाहीत. ते निघून गेले. ते गेल्यानंतर एक-दोन दिवसांत आम्ही त्या झेकोस्लाव्हांनी ठेवलेली हत्यारे, काडतुसें, गोळ्या वगैरे शोधून काढून आमच्या ताब्यांत घेतलें.

२१ मे चा दिवस उजाडला. त्या दिवशीं दुपारीं ४-४-३० ला आम्ही एक मोठा आवाज ऐकला. गावांतून जाणाऱ्या अखेरच्या जर्मनांनी वाटेवरचा पूल उडवला होता. त्याचाच तो आवाज होता. आता माझी खात्री झाली की जर्मन परत फिरले आहेत. आणि शत्रूला पाठलाग करतां येऊं नये म्हणून त्यांनी पूल उडवून दिला आहे. युद्धशास्त्राच्या डावपेचाप्रमाणेच त्यांनी हें केलें होतें. आता गावांत जाण्यास हरकत नव्हती. परंतु गावांत जाऊन राहाणें एवढेंच केवळ माझें काम नव्हतें तर दोस्त सैन्यांतील एक अधिकारी या नात्याने आमचें सैन्य येईपर्यंत गावांत गस्तीची व्यवस्था करणें, गावांत कोणी संशयित इसम असल्यास त्याचा शोध घेणें, कोणी जर्मन असल्यास त्याला कैद करणें हें शासनाच्या दृष्टीने माझें काम होतें. त्या सर्व कामांचें मीं टिपण करून ठेवलें.

त्या रात्रीं रोमानो, सीरिओ, अंतोनेली, व अदलीना वर आले. आनंद, उत्साह त्यांच्या चेहऱ्यावर नाचत होता. त्यांचें म्हणणें होतें की, पूल उडाल्यावर आता गावांत जर्मन राहिलेले नाहीत, तेव्हा आम्ही त्यांच्याबरोबर गावांत जावें. मीं त्यांना सांगितलें की ही रात्रीची वेळ आहे. यावेळीं गावांत शिरणें धोक्याचें आहे. आम्ही गावांत येण्याऐवजी तुम्ही खाली गावांत जाऊन जे कोणी येत असतील त्यांना येथेच घेऊन या. सर्वांसाठी खाणें वगैरे घेऊन या. आपण सगळे मिळून येथेच झऱ्याकाटीं जेवण करूं आणि आपला आजचा स्वातंत्र्याचा आनंदोत्सव साजरा करूं.

त्याप्रमाणे रोमानो जेवण्याचे पदार्थ आणण्यास व इतरांना बोलावून घेऊन येण्यास खाली गावांत गेला. येतांना त्याच्याबरोबर बरेच लोक पियानो, अॅकॉर्डिअन, माउथ ऑर्गन वगैरे वाजवीत गावांतून वर आले. आम्ही अज्ञात-वासांत असतांना त्यांच्या याच वाद्यांची याच उत्साहाने आमच्या मनांत धडकी

भरत असे. आता मात्र आम्हीं खुल्या मनाने त्यांच्या गायनवादनाचा आनंद उपभोगला. रात्रभर मिटून ठेवलेले पंख फडफडवून निव्या आकाशांत भराऱ्या मारणाऱ्या, लक्रेरी घेणाऱ्या पक्ष्यांप्रमाणे आम्हीं मनें नाचत होतीं, गात होतीं. आम्हीं सर्वांनी मिळून एकत्र भोजन केले. एका वेगळ्या प्रकारचें “श्रमभोजन”च होतें तें. जेवणानंतर मनमोकळ्या गप्पागोष्टी झाल्या. ११।१२ ला रोमानो, सीरिओ व गावांतून वर आलेले सर्व जण परत गेले. ते गेल्यावर त्या रात्री आम्ही जवळच्या एका मोकळ्या गुंफेत प्रथमच एकत्र झोपलों. खळखळत्या झऱ्याचा आवाज आम्हांला ऐकू येत होता, आमच्या गप्पा चालत्या होत्या. आतापर्यंतचे आमच्या जीवनचक्राचे फेरे आम्ही परत आठवीत होतो, आणि ‘रात्रिरेवव्यरंसीत्’—ती रात्र संपली, आठवणी मात्र संपल्या नाहीत—अजून संपल्या नाहीत.

दुसऱ्या दिवशीं २२ मेच्या सकाळीं मी माझ्या पांच साथीदारांसह संघटित रीतीने गावांत प्रवेश करतांनाच गावांतील इटालियनांनी पकडून ठेवलेल्या जर्मन सैनिकाला माझ्या समोर आणण्यांत आले. त्याच्यापार्शी कांही हँडग्रेनेडस् (हातबाँब)होते ते काढून घेऊन आम्हीं त्याला एका खोलींत बंद करून ठेवले. मी माझ्या ठरलेल्या बोजनेप्रमाणे गावांतला बंदोबस्त पाहाण्यास सुरुवात केली. मी माझा मुक्काम व मुख्य ठाणें अदलीनाच्या घरांचे ठेवले होते. या गडबडींत अदलीनाची आईहि जर्मनांच्या ताबडींतून निसटून परत आली होती.

मी त्या गावाचा कारभार हातीं घेतल्यानंतर दोन दिवसांनी, दि. २४ मेच्या संध्याकाळीं दोस्तांच्या सैन्यापैकी न्यूझीलँडर्सचा एक सेक्शन गावाकडे येत असतांना त्यांना आमच्या कामावर असलेल्या इटालियन लोकांनी अडविले. त्यांचा अधिकारी पुढे झाला व त्याने चौकशी केली तेव्हा त्याला सांगण्यांत आले की हा गाव आमच्या ताब्यांत आहे. एक ब्रिटिश अधिकारी या गावाचा कारभार पाहत आहे हें ऐकल्याबरोबर न्यूझीलँडर्सच्या त्या अधिकाऱ्याने माझी भेट घेण्याची इच्छा व्यक्त केली. माझी व त्याची भेट झाल्यावर त्याने मला विचारले, “तुमच्याजवळ स्वतःची ओळख पटविण्यासाठी कांही आहे का?” मी माझ्या गळ्यांतील चामड्याची ओळखीची चकती (आयडेंटिफिकेशन डिस्क) त्याला दाखविली. तिच्यावर माझे नांव, हुद्दा, नंबर, रेजिमेंट व माझ्या रक्ताचा वर्ग (ब्लड काउंट) हें सर्व कोरलेले होतें. ती पाहून त्याची खात्री झाली व त्याने आम्हाला भरपूर अन्न व कपडे यांचा पुरवठा केला.

२५ मेच्या सकाळीं ती लष्करी तुकडी पुढे निघून गेली. जातांना तो अधिकारी म्हणाला, “मला मुख्य लष्करी टाण्याकडून अशा सूचना आहेत की आस-पासच्या कोणत्याहि खेड्यांत जर्मनांच्या कैदेतून सुटून आलेला एखादा ब्रिटिश कैदी असेल तर त्याच्याकडे त्या गावाचा अधिकार सोंपवून मी माझा सेकशन घेऊन पुढे जावं. त्याप्रमाणे आता या गावाचा व आजूबाजूच्या सहा गावांचा ताबा तुम्हांला दिला जाईल.” त्याप्रमाणे त्या दिवशींच दुपारी ४ च्या सुमारास एक मेजर आला व त्याने सांगितलें की, “व्हिला सान सवास्तिआनो व वाज्यूची सहा गावे यांचा आजपासून तुम्हांला ताबा देण्यांत येत आहे. उद्यापासून न्युझीलँडर्सची एक कंपनी तुमच्या मदतीला येईल.” त्या मेजरने माझें लेखी अधिकारपत्र माझ्या हातांत दिलें. त्याची नकल व मराठी अनुवाद पुढे दिला आहे—

To whom it may concern (ज्याला उद्देशून असेल त्यास आय्.
I. E. C. 777 Lt. R. G. Salvi ई. सी. ७७७ लैफ्टनंट आर्. जी.
2/5 Maharatta Light साळवी.)

Infantry.

4 th Indian Division

30743

I. A. O. C.

11 th Indian Infantry

B. D. E.; H. Q.

These late escaped allied officers and one I. O. R. are acting on behalf of and in full authority, of 2 N. Z. Div. Field Security, Intelligence, Avezzano.

Their power is executive, & they will be recognised as allied command.

(२५ मराठा लाइट इन्फंट्री.)

(चौथी हिंदी तुकडी.)

(३०७४३.)

(आय्. ए. ओ. सी.)

(११ वें हिंदी पायदल, वी. डी. ई.,

मुख्य ठाणें.)

(तुकतीच सुटका करून घेतलेले दोस्तांचे हे अधिकारी व एक आय्. ओ. आर्. हे “२ एन्. झेड्. डिव्हिजन” फील्ड सेक्युरिटी इंटेलिजन्स, अवेझानोच्या वतीने व पूर्ण मुखत्यारीने काम करीत आहेत.)

(त्यांचे अधिकार शासनीय आहेत व ते दोस्तांचे अधिकारी म्हणून ओळखले जातील.)

Vill A San Sebastiano	(व्हिला सान सेबास्तियानो.)
Talicosso	(तालिसोसो)
Surculla	(सुरकुला)
(Signature of the officer)	(अधिकारपत्र देणाराची सही)
16 th June, 1944.	(१६ जून, १९४४.)

हैं अधिकारपत्र घेऊन व न्यूझीलँडसच्या त्या अधिकाऱ्याने दिलेलीं अधिकाराचीं वस्त्रें अंगावर घालून मी त्या सान्या गावाचा शासनाधिकारी झालों. ज्या गावांत मी जर्मनांच्या भीतीने माझ्या साथीदारांसह लपतछपत दिवस काढले त्याच गावाच्या अधिकारपदावर मी चढलों हा विजय दोस्तांचा होता. माझ्या चिकाटीचा, माझ्या साथीदारांनी दाखविलेल्या इमानाचा होता. परंतु या सर्वांहून ज्यांनी माझ्या सुरक्षिततेपुढे स्वतःच्या सुरक्षिततेची पर्वा केली नाही त्या रोमानो-अदलीनांसारख्या माझ्या उपकारकर्त्यांचा हा विजय होता.

बगठा ग्रथ सद्रदाय, ठाणे. स्थळपत्र.
अनुक्रम ... ३५६७ ... वि: ५१२७ ...
क्रमांक नों: दि: २९-११-५५

जून - सप्टेंबर १९४४

मेजरने सांगितल्याप्रमाणे न्यूझीलँडर्सची कंपनी माझ्या दिमतीला देण्यांत आली. त्या कंपनीचे सहा भाग करून एकेक माझ्या स्वाधीन केलेल्या एकेका खेड्यांत ठेवण्यांत आला. रोज सूर्यास्तापूर्वी एक तास व परेडपूर्वी एक तास आसपास शत्रूच्या हालचाली वगैरे होत नाहीत ना, हें पाहाण्यासाठी पेट्रोलिंग होत असे. या न्यूझीलँडर्स कंपनीचें जें शिस्तबद्ध सहकार्य मला मिळालें तें वाखाणण्यासारखें व आमच्या लहानथोर देशवांधवांनी अनुकरण करण्यासारखें होतें. ते सर्व गोरे सैनिक होते. त्यांचें हिंदुस्थानवरचें साम्राज्य अद्याप नष्ट झालेलें नव्हतें. तरीहि त्या सैनिकांनी एकदा देखील मी एक काळा आदमी म्हणून माझा अधिक्षेप केला नाही. शत्रूच्या हातां सापडलेला मी एक कैदी आहे हा भावहि त्यांनी कधी व्यक्त केला नाही. परेड मैदानावर पाऊल ठेवल्यापासून अधिकारी म्हणून ज्या अदबीने त्यांनी माझ्याशीं वागणें आवश्यक होतें, त्याच अदबीने ते सर्व वागत. गोरा सार्जेंट मेजर मला खडी ताजीम देऊन परेडची सिद्धता झाल्याचें सुचवीत असे. इतकेंच काय, ऑर्डर्ली रूममध्ये त्यांच्यापैकी चुकार जवानांना शिक्षा करण्याचें कामहि मी करीत असें व त्यांतहि कधी अडथळा आला नाही. त्याच्या रोमारोमांत बाणलेली ही शिस्तच त्यांच्या

यशस्वी जीवनाचें मर्म आहे. “Theirs not to question why, But to do and die”—“देह जावो अथवा राहो, पाडुरंगीं माझा भावो।” असें म्हणणाऱ्या भगवद्भक्ताची कठोर ईश्वरनिष्ठा आणि या सैनिकांची ती अविचल कर्तव्यनिष्ठा या दोन्ही मला तरी सारख्याच तोलामोल्याच्या वाटतात.

यावरूनच मला युद्धकाळांतील शिस्तपालनाचें आणखी एक उदाहरण आठवतें. सुएज कालव्याच्या रक्षणाची जबाबदारी आमच्यावर असतांनाचा हा प्रसंग आहे. त्या पल्लणींत एक पन्नाशीचा बाप सार्जेंट मेजर होता. आणि त्याचा पंचविशीतला तरुण मुलगा कॅप्टन होता. परेडची सिद्धता झाल्यावर बाप आपल्या मुलासमोर जाऊन खडी ताजीम देत असे. आणि अदबीने सांगत असे, “Sir, parade is ready for your inspection.” “महोदय, आपल्या पाहाणीसाठी सैनिक सिद्ध आहेत.” माझ्या एका जवानाने तो प्रकार माझ्या लक्षांत आणून दिला. त्या म्हातान्याने आपल्या तरुण नायकाचा, तो स्वतःचा मुलगा असूनदेखील चुकूनहि कधी अधिक्षेप केला नाही. “हा काल्चा पोर, याला काय कळतें?” असा प्रश्नहि त्याच्या मनांत कधी आला नाही. शिस्तीच्या क्षेत्रांत हा मोठा हा लहान, हा गरीब हा श्रीमंत, हा गोरा हा काळा, असा भेद ज्या सैनिकांनी कधीच मनांत येऊं दिला नाही त्यांनी शिस्तीचें महत्त्व न जाणणाऱ्या व त्यामुळे शिस्तीचा अभाव असलेल्या आमच्या सारख्यांवर अधिराज्य गाजविलें तर त्यांत आश्चर्य कोणतें? आज आम्ही स्वतंत्र होऊन शिस्तीचे धडे घेत आहोंत पण तेहि नुसत्या शरिराच्या हाल्चालीपुरतेच मर्यादित राहिले तर त्याचा कांहीच उपयोग होणार नाही. आमच्या मनांना त्या गुणाचा सुवर्णस्पर्श व्हायला पाहिजे. मृत्यूशीं अटीतटीचा सामना देणारा बाजी प्रभु त्या शिस्तींतून जन्माला येतो आणि ती शिस्त पाळीतच भयानक मृत्यूला हसतमुखाने कवटाळतो.

‘व्हिल सान सन्नस्तिआनो’ व त्याच्या आसपासचीं सहा खेडीं यांचा मी शासनाधिकारी झालों ही नियतीची किती विचित्र लीला होती. ज्या गावांतील प्रार्थनामंदिराचा घंटानाद ऐकून मी प्रथम आकर्षित झालों, ज्या खेड्यांतील रोमानो व अदलीना या दोघांनी पाठच्या बहीणभावंडांप्रमाणे माझी राखण केली. ज्या गावाच्या कडेला पसरलेल्या डोंगराने मला पोटान्त लपायला जागा दिली, मेंढ्या चारणाऱ्या धनगरांनी दूध पाजून आमचें पोषण केलें, ज्या परिसरांत रात्रंदिवस जीव मुठींत धरून मी अज्ञातवासाचा काळ कंठला, त्याच

परिसरांत मी सर्वाधिकारी म्हणून निर्धास्तपणें, उथळ माथ्याने आणि मानाने फिरूं लागलों. रोमानो, अदलीना आणि सीरिओ या माझ्या प्राणदात्यांच्या डोळ्यांतून, ते दृश्य पाहून कौतुक ओसंडून पाझरूं लागलें, आणि ते मायेचे भाववश डोळे पाहतांना माझेंहि अंतःकरण भरून येऊं लागलें.

असे दिवस चालले असतांना २० जूनच्या सुमाराला माझ्या पांच साथीदारांना हिंदुस्थानांत जाण्याचा हुकूम मिळाला. हिंदुस्थानला जाण्यापूर्वी नेपल्सला असलेल्या रिपेट्रिग्रेशन कॅम्पमध्ये त्यांना कांही दिवसांकरिता पाठविण्यांत येणार होते. माझे साथीदार गाव सोडून जाण्यापूर्वी कित्येक गावकऱ्यांनी स्वतःची हलाखीची स्थिति असूनहि त्यांना व मला आपल्या घरीं जेवणें दिलीं. माझे साथीदार जावयास निघाले तेव्हा गावांतले आबालवृद्ध गावाच्या सीमेपर्यंत त्यांना पोहोचवायला गेले. त्यांना नेण्यासाठी लष्करी ट्रक्स आले होते. त्यांना निरोप देतांना दिसून आलेला गावकऱ्यांच्या भावनेचा आविष्कार पाहानांना प्रत्येकाचें मन उदात्त भावनेने भरून गेलें. रोमानो, सीरिओ व अंतोनेली यांनी माझ्या साथीदारांना कडकडून मिठया मारल्या, हस्तांदोलन केलें आणि हें सारें निरपेक्ष वृत्तीने. माझ्या पांचहि साथीदारांनी तसाच त्याला उत्कटतेने प्रतिसाद दिला. त्यांचे डोळे पाण्याने भरून आले होते, गळा दाटून आला होता. त्यांच आमचा देश वेगळा, धर्म वेगळा, भाषा वेगळी, वेष वेगळा, पेशा वेगळा असें असतांना हा भावनेचा उमाळा केवळ “मानव तेहि मानव आम्ही” या भावनेतून आलेला होता. “विश्वचि माझें घर” हे उद्गार काढणाऱ्या शानेश्वरांनी भावनात्मक ऐक्याचा जो महामंत्र त्या तीन शब्दांतून व्यक्त केला आहे तो त्यांच्या नसांतून वाहात होता. आम्हांला त्या महामंत्राचा अन्वय लावायचा आहे, अर्थ कळावयाचा आहे.

माझे साथीदार गेले. आमच्यापैकी त्या गावांत आता मी एकटाच राहिलों. आता इतर न्यूझीलंडर अधिकाऱ्यांप्रमाणे मीहि त्यांच्याबरोबरीचा त्यांच्यांतला एक अधिकारी झालों होतो. अवइझानो येथे ज्या ठिकाणीं आम्ही जर्मनांचे युद्धकैदी म्हणून ठेवलों गेलों होतो आणि जेथून आम्ही पळून गेलों होतो त्याच अवइझानोच्या बराकीमध्ये आता आमचें मुख्य लष्करी ठाणें होतें. व जेथे आमचा तुरूंग होता तेथेच आमचें कार्यालय होतें. प्रत्येक शनिवार-रविवारी प्रत्यक्ष युद्धावर नसलेले सर्व लष्करी अधिकारी अवइझानो येथे जमत. तेथे त्यांचें खाणेंपिणें, नृत्यगाणीं इत्यादि करमणुकीचे कार्यक्रम होत असत.

‘व्हिला सान सवास्तिआनो’ पासून अवइज्ञानोचें अंतर १५-२० मैल होतें. तेथे जमणारे अधिकारी प्रत्येक शनिवारीं जीप पाठवून मला मोठ्या अगल्याने अवइज्ञानो येथे घेऊन जात. मी त्यांच्या सर्व कार्यक्रमांत मिसळार्वें, त्यांच्याबरोबर खावें-प्यावें असा त्यांचा आग्रह असे. मी मद्य पीत नसल्याने मद्यपानाखेरीज बाकीच्या सर्व कार्यक्रमांत मात्र मी त्यांच्यांत मिसळून भाग घेत असें. मी एक काळा हिंदी अधिकारी आहें व ते सर्व गौरवणीय आहेत असा भेद त्यांनी चुकूनहि दाखविला नाही. उलट हिंदुस्थानबद्दल ते मोठ्या उत्सुकतेने माहिती विचारीत. आपल्या देशाबद्दलहि माहिती सांगत.

आता हिंदुस्थानांतील माझ्या नातल्यांशीं, मित्रांशीं पत्रव्यवहार सुरू झाला. उलट उत्तरें मात्र येऊं शकत नसत कारण आमचा मुक्काम अनिश्चित होता. असे दोन महिने गेले आणि मी अवइज्ञानोला जाऊन जनरलची भेट घेऊन त्यांना माझ्या परत जाण्याबद्दल विचारलें. मीं त्यांना सांगितलें की मला परत जायला मिळणार नसेल तर निदान मला आघाडीवर माझ्या सैन्यामध्ये तरी पाठवा. परंतु जनरलने मला पटवून दिलें की पुरेसे अधिकारी नसल्याने माझी त्यांना येथेच फार आवश्यकता आहे. तरी शक्य तितक्या लवकर तुला हिंदुस्थानांत जायला मिळेल अशी मी व्यवस्था करतां असें त्यांनी सांगितलें.

त्याप्रमाणे जुलैअखेर मला संदेश मिळाला की, मला दिलेल्या कामांतून मला मुक्त करण्यांत आलें आहे. व बोटीची सोय होतांच मला जावयास मिळेल. जवळजवळ तीन महिने मी ‘व्हिला सान सवास्तिआनो’ मध्ये राहिलों होतों. आता मी तें गाव सोडून जाणार हें त्या गावांतल्या सर्व लोकांना कळलें. सर्वांना विषण्ण वाटलें. जाण्यापूर्वी मला निरोप देण्यासाठी गावकऱ्यांनी एक सभा भरविली. आपल्या खेडेगावांत भरणान्या सर्वांच्या जागेसारख्याच एका जागीं ती सभा भरली होती. गावांतील जवळजवळ प्रत्येक घरांतील प्रत्येक स्त्रीपुरुष तेथे हजर होता. जेथे जागा सापडेल तेथे जागा करून लोक बसले होते. मायन्त्रो त्या सभेचा अध्यक्ष होता. गावांत एवढे मोठमोठे सुशिक्षित, प्रतिष्ठित व श्रीमंत लोक असतांनाच मायन्त्रोलाच त्या सभेचें अध्यक्षपद कां दिलें, याची मीं जेव्हा चौकशी केली तेव्हा मला जें उत्तर मिळालें तें अजून माझ्या लक्षांत आहे. मला सांगण्यांत आलें, “मायन्त्रो हा एक शिक्षक आहे. आमच्या गावाच्या समाजजीवनाच्या नैतिकतेचा तो शिल्पकार आहे. तो विद्यादेवीचा प्रतिनिधि आहे. अज्ञानाच्या अंधारांतून आम्हांला प्रकाशाचा किरण दाखविणारा म्हणून

तो आमच्या गावांतील सर्वांत महत्त्वाचा नागरिक आहे.” शिक्षकाबद्दलचा आदरभाव मला खरोखरीच आदर्श वाटला. साऱ्या गावाला माझ्याविषयी काय वाटतं हे सांगण्याची जबाबदारी मायस्रोवरच टाकली होती. सभेत त्याचें एकट्याचेंच भाषण झालें. रोमानो, सीरिओ, त्याची आई, अदलीना व तिची आई, अंतोनेली, पापा पेन्नीनो हीं सारीं माणसं माझ्यासमोर बसलीं होतीं. पण ते डोळे काय बोलत नव्हते ? त्या डोळ्यांची ती भाषा शब्दांकित करण्याची शक्ति माझ्यांत नाही. आकाशाला टेंगणें करून लाजविणारी ती उदात्त भावना त्यांच्या डोळ्यांतून पाण्याच्या थेंबांच्या रूपाने पाझरत होती, झिरपत होती.

मायस्रो म्हणाला, “मित्रहो, आज आपण साळवीला, आपल्या एका जिवलग मित्राला निरोप देण्यासाठी जमलों आहांत. गेल्या तीन महिन्यांतले आपल हे शासनाधिकारी या गावांत कोणत्या परिस्थितींत आले, कोणत्या परिस्थितींत या गावांत राहिले, या साऱ्या आठवणी स्मरणांत अगदी ताऱ्या आहेत. आज आपण आपल्या मित्राबद्दल आपणाला वाटणारा जिऱ्हाळा, आपुलकी व्यक्त करण्याकरिता व त्याचें मलें चिंतिण्यासाठी येथे जमलों आहांत. आपली सर्वांची, आपल्या गावाची आठवण राहावी म्हणून मी या दोन वस्तु त्यांना नजर करतां. हे आमच्या गावाचें निशाण; हा ध्वज आमच्या गावावर मोठ्या डौलाने फडकत होता. एक काळ असा आला होता की हे निशाण खाली उतरविलें जातें की काय अशी आम्हाला भीति वाटत होती. परंतु या आपल्या मित्राने आपल्या या निशाणाची शान राखली. जवळजवळ गेलें वर्षभर हा आपला मित्र या गावांतला एक म्हणून राहिला. हे सारें गाव खऱ्या अर्थाने त्याचें झालें व तो गावाचा झाला. म्हणून हे निशाण मी त्याला भेट देतों. या निशाणाबरोबर आपल्या गावांतील पांचशे रहिवाशांचीं अंतःकरणें मी त्याच्या हातीं देत आहे. त्याचप्रमाणे आपली आठवण म्हणून मुठीमध्ये आपलें मानचिन्ह बसविलेला हा खंजीर मी माझ्या शूर मित्राला देतों. माझी एवढीच विनंती आहे की कोठेहि राहा पण आमची आठवण ठेवा. आम्ही तुम्हाला कधीच विसरणार नाही. तुम्हीहि आम्हांला विसरूं नका. ईश्वर तुमच्या पाठीशीं सदैव असो.”

आता मला उत्तर देणें आवश्यक होतें. मी उभा राहून माझ्या इटालियन भाषेंत बोललों. मला त्या भाषेचे पाठ देणारे माझे गुरु रोमानो व अदलीना हे

माझ्यासमोरच बसले होते. मी म्हणालें, “मी तुम्हां सर्वांचा फार फार ऋणी आहे. मायस्रो, रोमानो, सीरिओ, अंतोनेली, सीरिओची आई, अदलीनाची आई व स्वतः अदलीना, आपण माझे खरेखुरे प्राणदाते आहांत. तुमच्या मनांत जो देव उभा राहिला त्यामुळेच मी आज तुमच्यासमोर उभा आहे. आपण सर्वांनी मिळून माझा जो गौरव केला, माझ्याबद्दल जे सद्भाव व्यक्त केले त्याला उत्तर देण्याचें किंवा तुमच्या उपकारांची परतफेड करण्याचें सामर्थ्य माझ्यामध्ये नाही. काय बोलावें हें देखील मला कळनासें झालें आहे. मला आठवतें, मी युद्धावर येण्यापूर्वी माझ्या वडिलांनी त्यांना पडलेलें एक स्वप्न सांगतांना मला म्हटलें होतें की आमचीं कुलदैवतें लक्ष्मीकेशव तुझ्या पाठीशीं आहेत. या सान्या दिव्यांतून बाहेर पडल्यावर आता मला वाटतें की अदलीना, रोमानो आणि तुम्हीं सान्यांनीच माझ्यासाठी लक्ष्मीकेशव होऊन मला पुनर्जीवन दिलें. माझ्या पाठीशीं उभ्या असेलेल्या त्या दैवतांची मी सदैव प्रार्थना करित राहिन की देवा, या गावावर कधीहि संकटाची छाया पडूं देऊ नकोस; या गावाचें रक्षण कर. या गावाचें पोषण कर. या गावाला आनंदांत ठेव. मी तुम्हाला कधीच विसरणार नाही. मी आजन्म तुमचा ऋणी राहिन, आजन्म तुमचा राहिन.”

भाषण संपवितांना माझा कंठ दाटून आला होता. डोळ्यांतून पाणी ओघळलें. निघण्यापूर्वी मी माझ्या म्हणून ज्या वस्तु होत्या त्या सर्व अदलीनाला देऊन टाकल्या. माझें रिस्ट वॉच, ग्रेट कोट, ब्लॅकेट, माझ्या-जवळचे इतर कपडे, पांचशे लिरा, सारें मी तिला दिलें. अंगावरचा एक हाफशर्ट आणि हाफ पॅट एवढेंच मी माझ्यासाठी ठेवलें. मी तिला दिलेल्या वस्तु फार बहुमोल नसतील पण त्या म्हणजे माझ्याजवळची सारी मालमत्ता होती. मला देतां येण्यासारखें सारें तें होतें. या वस्तूंनी तिच्या उपकाराची परतफेड करण्याचा हेतु माझ्या मनांत सुळीच नव्हता. तसें करणें शक्यहि नव्हतें. त्या वस्तु फार दिवस तिच्याजवळ राहिल्याहि नसतील, पण एक आठवण मात्र राहिली असेल की साळवी परत जातांना अंगावरच्या दोन कपड्यांनिशी गेला. बाकीचें सारें देऊन गेला. अदलीनानेहि माझ्यासाठी एक भेट आणली होती. तो एक साधा टॉबेल होता. त्या विचारीजवळ देता येण्यासारखें तेवढेंच होतें. पण मला तो बहुमोल होता. तो तिच्या व तिच्या आईच्या हातच्या सुताचा होता. अदलीनाचें नांव त्यावर विणलेलें होतें.

मी जीपकडे निघालं, मला दिलेल्या निशाणाची मी घडी करित होतो. इतक्यांत मायत्रो पुढे आला आणि मला म्हणाला, “थांबा. हें निशाण असें घडी करून नेण्यासाठी दिलेलं नाही. हा तुमच्या गावाचा आणि तुमचाहिं विजयध्वज आहे.” सीरिओ व रोमानो पटकन् पुढे झाले व त्यांनी तें निशाण जीपच्या ब्रोनेटवर पसरून बांधलें, व मला जीपमध्ये उभें राहाण्यास सांगितलें. आज हें निशाण माझ्याकडून मिळालेली सप्रेम भेट म्हणून पुणें येथील मराठा इन्फंट्रीच्या माझ्या दलाच्या ऑफिसर्स मेसमध्ये ठेवलेलें आहे. तें निशाण पसरलेली जीप चालू झाली. मी त्या लोकांकडे तोंड करून जीपमध्ये उभा होतो. रोमानो, सीरिओ, अंतोनेली, पापा पेत्रीनो, सर्वजण डोळे पुसत उभे होते.

मी त्या लोकांकडे तोंड करून जीपमध्ये उभा होतो

जीपने वेग घेतला व शेवटीं मला ऐकू आला तो अदलीनाचा हृदय फाडून टाकणारा हुंदका ! माझ्या डोळ्यांना पाणी आलें.

माझ्या साऱ्या प्राणदात्यांचा निरोप घेऊन मी माझ्या देशाकडे जातांना ज्या बोटींतून प्रवास केला ती बोटी इटालियनच असावी, हाहि एक योग्यच होता. प्रदीर्घ जलप्रवासानंतर सप्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत मला भारताचा किनारा दिसू लागला आणि घराच्या लोकांच्या आठवणी तीव्रतर होऊ लागल्या. मी माझ्या माणसांकडे चाललों होतो, पण तिकडे माझ्या माणसांना सोडूनहि आलों होतो. आज उद्या मी माझ्या देशाच्या किनाऱ्यावर पाऊल ठेवीन. दैनंदिन जीवनक्रम सुरू होईल. सारें कांही यथास्थित होईल. क्षणाक्षणाला उणीव भासेल ती रोमानो, सीरिओ, अदलीना या देवमाणसांची. आज अठरा वर्षांनंतरहि त्यांच्या आठवणी अगदी ताज्या आहेत. त्या नऊ महिन्यांत जें घडलें तें जणू कांही कालच घडल्यासारखें वाटत आहे. मानवतेवरचा विश्वास दृढ करणाऱ्या जगाच्या उज्ज्वल भविष्याची ग्वाही देणाऱ्या देवमाणसांनो, रोमानो आणि अदलीना—तुम्हांला शतशः सस्रहशः प्रणाम !

स मा लो च न

हाराष्ट्र राज्याच्या मराठवाडा ह्या विभागाचे सुभेदार मेजर श्री. रामचंद्र साळवी, आय. ए. एस्. यांची ही वाङ्मयकृति “स्वाधीन की दैवाधीन” महाराष्ट्राला सादर करतांना आम्हांला अत्यंत हर्ष वाटतो.

लेखकाच्या जीवनांतील चित्त थरारून सोडणारा तो चार वर्षांचा काळ (१९४० ते ४४) ह्या पुस्तकांत चित्रित झाला आहे. साहस, शौर्य, सौजन्य, चिकाटी, चिवटपणा आणि सर्वश्रेष्ठ म्हणजे माणुसकी ह्या मराठी मनाच्या बहुमोल गुणांचा अभिमानास्पद आविष्कार ह्या जीवनकथेत व्यक्त झाला आहे, अत्यंत समर्थपणे व्यक्त झाला आहे. ‘मरणांत खरोखर जग जगते’ ह्या कविवर्य तांबे ह्यांच्या प्रासादिक कवितेचें इतकें प्रभावी प्रात्यक्षिक अन्यत्र क्वचितच पाहावयास मिळेल. हें वीरजीवन मृत्यूच्या हातांत हात घालून रणांगणावर नाचलें तसेंच बंदिवासांत कार्यक्षम राहिलें. लष्करी शिस्त आणि तिचें जीवनांत होणारें संस्करण ह्यांचें महत्त्व आजहि वादातीत आहे आणि प्रगतिशील राष्ट्राच्या जीवनांत भविष्यकाळींहि तें तसेंच राहिल.

“It is not the life that matters. It is the courage that you bring to that life that matters ” हे एका प्रसिद्ध लेख-

काचे उद्गार जीवननिष्ठेचें मर्म आहे. श्री. साळवी यांनी ती धैर्याने रसरसलेली जीवननिष्ठा वाचकांना सादर करून मराठी भाषेची आणि मराठी भाषिकांची एक फार मोठी सेवा केली आहे. ‘गीतारहस्य’ या आपल्या प्रबंधांत लोकमान्य टिळकांनी भगवद्गीतेसंबंधी जे उद्गार काढले आहेत तेच याहि पुस्तकाच्या वाचकांत सार्थ आहेत. भगवद्गीता हा आचारग्रंथ आहे. आज समाजाला ज्या नीतीची आवश्यकता आहे तीच ह्या पुस्तकांतून अनेक प्रसंगांच्या निमित्ताने प्रतिपादन करण्यांत आली आहे. आजच्या आणि उद्याच्या भारतीय नागरिकाची आचार-संहिता ह्या दृष्टीने ह्या पुस्तकाने आपलें कार्य करीत राहावें अशा मनीषेने आम्ही हें पुस्तक सादर करीत आहोंत हें वाचकांच्या लक्षांत आणून देणें आवश्यक आहे.

नवभारताच्या निर्मितींत महाराष्ट्राने जो वाटा उचलला अशी अपेक्षा आहे त्यासाठी लागणाऱ्या बहुमोल गुणांचा परिपाठ आजच्या विद्यार्थ्यांना आणि उद्याच्या नागरिकांना हें पुस्तक यशस्वी देईल अशा अपेक्षेने श्री. साळवी ह्यांनी लिहिले आहे, व तें आम्ही त्याच अपेक्षेने आजच्या विद्यार्थिजगताला सादर करीत आहोंत.

वादापेक्षा संवाद, संघर्षांपेक्षा सहकार्य, उक्तीपेक्षा कृति आणि मतभेदा-पेक्षा माणुसकी ह्या गुणांतूनच उद्याचा महाराष्ट्र आणि उद्याचा भारत निर्माण होणार हीच जीवननिष्ठा ह्या पुस्तकांतून प्रकर्षाने व्यक्त झालेली दिसेल. लेखकाने गेलीं अठरा वर्षे ह्याच जीवन निष्ठेचें संगोपन केलें आहे आणि आज मराठ-वाड्याचे एक लोकनिष्ठ अधिकारी म्हणून श्री. साळवी ह्यांना प्राप्त झालेला लौकिक त्याच जीवननिष्ठेचा प्रभाव आहे.

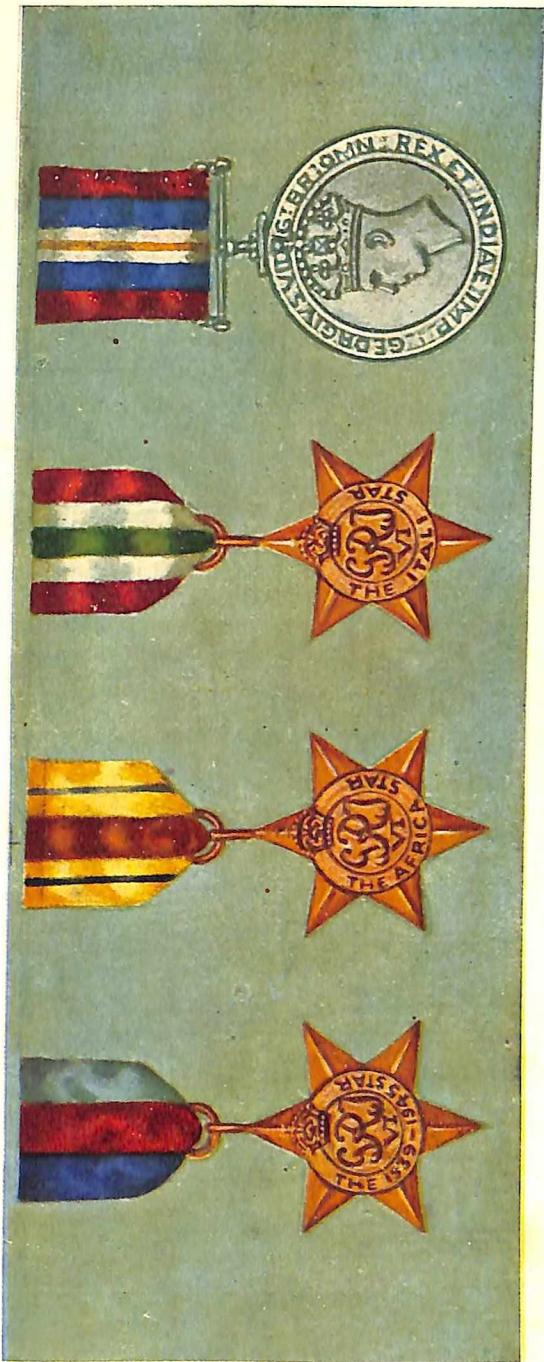
“आधी केलें मग सांगितलें” ह्या थोर परंपरेंत उभे राहून श्री. साळवी आपल्या पुस्तकाच्या ‘निरोप’ या प्रकरणांत जे उद्गार काढतात तेंच या आचारसंहितेचें हृद्गत आहे.

“मानवतेवरचा विश्वास दृढ करणाऱ्या, जगाच्या उज्ज्वल भविष्याची ग्वाही देणाऱ्या देवमाणसांनो, रोमानो आणि अदलीना—तुम्हांला शतशः सहस्रशः प्रणाम !”

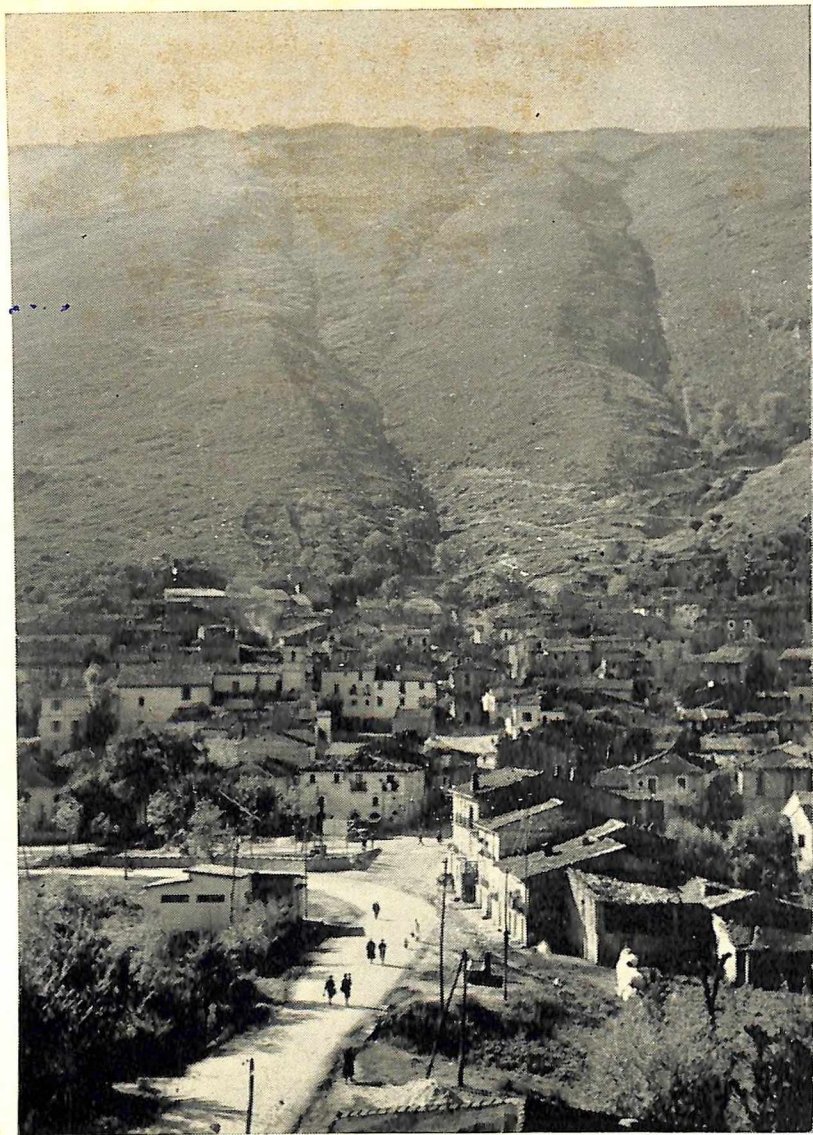
विहला सान सब्बिस्तानोचा निरोप घेतांना श्री. साळवी ह्यांच्या वीरहृदयाचें पाणी पाणी करणारा अदलीनाचा तो हुंदका तेंच त्या स्त्रीचें सामर्थ्य येथे भाषाभेद, धर्मभेद, प्रांतभेद, वर्णभेद सर्व विरघळतात. माणुसकीला जेव्हा जाग

यते तेव्हा सर्व प्राणसंहारक शस्त्रें बोथट होतात आणि प्रलयानंतरचें बालस्वरूप नव्या जगाच्या रचनेसाठी अवतार घेतें. “स्वाधीन की दैवाधीन”चा हा संदेश महाराष्ट्रांत घरोघर जावो आणि अंधारांत चाचपडणारीं आजच्या विद्यार्थ्यांचीं मनं निर्भय करो, समाजामिसुख करो, अशी इच्छा व्यक्त करून ‘शुभास्ते पन्थानः सन्तु’ असा घोष करून हें संपादकीय समालोचन वाचकांना सादर करतो.

सौ. हंसा साळवी
श्री. पुरोहित

माहिती युद्धपदकें

व्हिला सान सवास्तिआनो

“अदलीना, सीरिओ रोमानो या सान्यांच्या त्या मातेला-
इटलीच्या भूमीला माझे येथूनच शतशः प्रणाम”

बगदा इथ सभ्दान्त्य, ठाणे. स्थळगत.
अनुम. 35६२ वि: सारित
मां. ११२९ नो: दि: २६-११-९३

दिना ७-१-६२

प्रिय साळवी,

इतक्या दिवसांत तुझ्याकडून एकहि पत्र नाही तेव्हा तुझ्याबद्दल खूप काळजी लागून राहिली होती. पण तुझ्या पत्रानें जेव्हां सुखरूप असल्याची वार्ता कळली तेव्हां माझ्या मनांतील सान्या काळजीची जागा आनंदानें घेतली.

तुम्ही सगळे इथे होतांत त्यानंतर किती वर्षे उलटून गेलीं. कसे दिवस होते ते. भीतीनें आणि धोक्यानें भरलेले आणि तरीहि अभिमान आणि आनंद यांनीं भारलेले ! तुला सहजच कल्पना येऊं शकेल कीं त्यानंतरच्या या मधल्या वर्षांमध्ये कितीतरी गोष्टी घडल्या आहेत. बदलल्या आहेत.

त्या दिवसांमध्ये ज्यांनीं तुमची काळजी घेतली त्यांना ते सुखाचे अनुभव अजून आठवतात आणि ते आता सुखासमाधानाचें आयुष्य कंठीत आहेत आपला रोमानो बेरार्दी आता अवइझानोमध्ये राहातो आहे. एतेलों अंतोनेली रोममध्ये स्थायिक झाला आहे. देवदयेने दोघांचीहि आर्थिक स्थिति आतां चांगली आहे. मायन्त्रो कोन्टी आणि माझी वृद्ध माता हीं दोघें हें जग सोडून गेलीं आहेत. पापा पेन्नो आतां खूपच म्हातारा झाला असून आपल्या पत्नीबरोबर आपल्या आयुष्याचा अंतिम काळ शांततेमध्ये व्यतीत करीत आहे.

माझ्या स्वतःबद्दल विचाराल तर मला दुःखानें असें सांगावें लागतें कीं मी आतां पूर्वीची ती अदलींना राहिलेली नाहीं. अतिश्रम, थंड हवा, ते काळजीनें काजळलेले दिवस, त्या झोपेशिवाय काढलेल्या रात्री, त्या सान्या हालअपेघा, निराशेनें ग्रस्त झालेल्यांच्या आयुष्यांत आशेचा किरण आणण्यासाठीं

प्राणांची कुरवंडी करण्याच्या ईश्वरप्रेरणेनेच केवळ मीं सहन केल्या. आपल्या दाराशी आलेल्या कोणत्याहि माणसाला मानवतेच्या भावनेनें मदत करण्याच्या इच्छेनेंच मी तें करूं शकलें. पण साऱ्या कष्टांचा माझ्या मनावर व प्रकृतीवर न पुसला जाणारा असा ठसा उमटला आहे. मी आतां किती अशक्त झालें आहे याची तुला कल्पनाहि येणार नाही. आतां माझ्यानें फारसे कष्ट होत नाहीत. माझे पतीहि फारशी मदत करूं शकत नाहीत. त्यांचें नुकतेंच पोटाचें ऑपरेशन झालें आहे. या साऱ्या अंधारामधली एकमेव आशेची ज्योत म्हणजे माझी १४ वर्षांची मुलगी. तिच्या भोवतीच आतां माझे आयुष्य घिरत्या घालीत आहे.

या साऱ्या वर्षांत मला तुझी खूप आठवण येत होती. तुझ्याकडून चार ओळी वाचावयास मिळतील, तुझी कांही बातमी मला मिळेल, अशा आशेनें मी नेहमीं वाट पहात होतें. परंतु एक एक दिवस जात चालला आणि मी हळू-हळू निराशावादी बनत चाललें. आयुष्यांत नेहमींच असें होतें. या निराशा-वादासुळें आपण कांहीं चुकीच्या समजुतीहि करून घेतों. नाही का? तसेंच माझे झालें होतें. खरें सांगूं का साळवी, मी समजून चाललें होतें कीं तूं आतां या जगांत नाहीस. या विचारानें मला खूपच दुःख झालें. मी तुझ्याकरितां जें कांहीं केलें त्याचा तुझा अंत केवळ लांबणीवर टाकण्याहून अधिक कांहींच उपयोग झाला नाही असें वाटून मला खूप वाईट वाटलें. मला वाटतें, यावरून तुला माझ्या मनस्थितीची बरोबर कल्पना येऊं शकेल. जीवत असूनहि मला संपूर्णपणें विसरून गेला आहेस असें वाटून तर मला अधिकच दुःख झालें असतें. जेव्हां केवळ दैवयोगानें तुझें पत्र आमच्या म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनला आल्याचें मला कळलें तेव्हां मात्र मी लगेच तुझा पत्ता त्यांना विचारून घेतला आणि तुला पत्र धाडावें असें मला उत्कटतेनें वाटलें. खरें म्हणजे तूं याच्या खूप आधीं पत्र पाठवायला पाहिजे होतें असें नाही का तुला वाटत? माझ्या मनांतील या विचारामुळें तुला दुःख होणार नाही अशी मला आशा वाटते. आणि मला वाटतें, तूंहि त्या दिवसानंतरच्या जीवनावदलचें सारें कांहीं मला कळविशील. गेल्याच वर्षीं मला आपला अली येथें येऊन भेटला तेव्हां मला केवढा आनंद झाला होता. तूंहि कां नाही परत एकदां इटालीला येण्याचा प्रयत्न करीत?

मला वाटतें मी चांगलेंच लांबलचक पत्र लिहिलें आहे. पत्राच्या शेवटीं तुला तुझ्या भावी आयुष्यासाठीं शुभेच्छा आणि तूं लिहिलेले असलेल्या पुस्तका-साठीं सुयश चिंतितें.

तुमची
अदलीना

प्रिय सौ. अदलीना,

जवळ जवळ १४ : १५ वर्षांनंतर ७ सप्टेंबर १९६२ ला लिहिलेलें तुझें प्रेमळ पत्र वाचून मला अतिशय आनंद झाला. माझी पत्नी आणि मुलें तर तें पत्र वाचून आनंदानें अक्षरशः उड्या मारीत होतीं. त्या सगळ्यांनीं इतकीं वर्षें तुला पत्र न लिहिल्याबद्दल मला खूपच दोष दिला आणि खरें सांगायचें तर गेल्या महायुद्धानंतर भारतांत परत आल्यावर इतक्या वर्षांत तुला पत्र न लिहिल्याबद्दल मीहि स्वतःला दोषी समजतां. अदलीना, माझ्यावर विश्वास ठेव, मी तुला पत्र लिहिलें नाहीं याचा अर्थ मी तुम्हांला सर्वांना विसरलों होतो असा नव्हता. परंतु दिवसामागून दिवस जसजसे जात गेले तसतसा माझ्या एका तरुण सैनिकाच्या आयुष्यामध्ये फरक पडत गेला आणि वाढत जाणाऱ्या कौटुंबिक आणि शासकीय जबाबदाऱ्यांमुळे मला तुला पत्र लिहावयाला सवडच होऊं शकली नाहीं. तुझ्या प्रेमळ स्वभावाची मला पूर्णपणें जाणीव असल्यामुळे माझ्याकडून झालेल्या या अक्षम्य आणि अमर्याद उशिराबद्दल तूं मला क्षमा करशील याची मला खात्री आहे. माझ्या मायभूमीस परत आल्यानंतर सुरुवातीचीं मी तुला पाठविलेलीं कांहीं पत्रें सोडलीं तर तितक्या वर्षांत मी एकहि पत्र लिहिलें नाहीं याबद्दल मला स्वतःलाच एखाद्या अपराध्यासारखें वाटतें आहे. परंतु जसजसे दिवस जात चालले तसतसा माझ्यावरच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये मी अधिकाधिक मग्न होऊन गेलों. मला खात्री आहे कीं तूं मला या उशिराबद्दल उदार अंतःकरणानें क्षमा करशील आणि ज्या एका मित्रानें तुझ्या घराचा आसरा घेतला होता आणि जर्मनांच्या पंजामधून ज्याचा जीव वांचविण्यासाठीं तूं ज्याला अविश्रांत सहाय्य केलें होतेंस त्या या तुझ्या मित्रासाठीं तुझ्या मनांत तीच प्रेमाची आणि स्नेहाची भावना राहिल. मी जर तुला नेमानें पत्रे लिहीत राहिलों असतो तर कदाचित् मी इटालियन भाषाहि विसरून गेलों नसतो, आणि तुझें आलेलें पत्र इटालियनमधून इंग्रजींत भाषांतरित करून घेण्याचा आणि तुला पाठवावयाचें पत्र प्रथम इंग्रजींत लिहून नंतर त्याचें इटालियनमध्ये भाषांतर करून घेण्याचा द्राविडी प्राणायामहि करावा लागला नसता. माझें हें पत्रहि मी मुंबईच्या माझ्या एका इटालियन मित्राकडून इटालियनमध्ये भाषांतरित करून घेऊन नंतर तुझ्याकडे पाठवीत आहे. त्याचप्रमाणे तुझ्या पत्रांतील मजकूर वाचण्यासाठी त्याचेंहि मला मुंबईहून भाषांतर करून घ्यावें लागलें.

असो, आता एकमेकांना दोष देत बसण्याऐवजी किंवा काळाकडे बोट दाखविण्या-
ऐवजी आता आपण एकदा पत्रव्यवहारास सुरुवात केली आहे. तर आपल्या
आयुष्याच्या अंतापर्यंत असेंच एकमेकांना लिहीत राहू या.

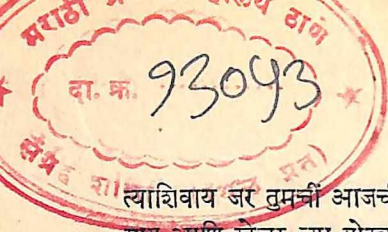
तू पत्रांत लिहिलें आहेस की भयाने आणि धोक्याने भरलेले आणि तरीहि
अभिमान व आनंद यांनी भारलेले ते दिवस तुला अजून आठवतात. मीहि
जेव्हा संध्याकाळीं आरामखुर्चीवर विचार करित बसतो तेव्हा मलाहि ते दिवस
आठवतात आणि मी माझ्या पत्नीला आणि मुलांना त्या दिवसांच्या आठवणी
सांगतो. तुझी वीरता, तुझी दयार्द्रता, तुझें धैर्य आणि या सर्वांहून महत्त्वाची
गोष्ट म्हणजे स्वतःच्या जातीचा धर्माचा किंवा देशाचा नसलेल्या अशा
मानवाशींहि मानवतेच्या भावनेने वागण्याची तुझी वृत्ति या तुझ्या साऱ्या
सद्गुणांनद्वलहि मी माझ्या मुलांना आणि देशवांधवांना मोठ्या अभिमानाने
सांगत असतो. त्याचप्रमाणे रोमानो, सीरिओ, अंतोनेली, पापा पेत्रीनो आणि
सीरिओची आई या साऱ्यांच्या आठवणीहि मी मोठ्या अभिमानाने सांगत
असतो. वृद्ध आईची स्मृतीहि माझ्या मनांत अजून ताजी आहे, आणि मी
तुझ्या घरामध्ये आश्रय घेऊन राहिलें होतों तेव्हाइतकीच तिच्याबद्दलची
माझी आदराची भावनाहि ताजी आहे. तू मला मदत करित होतीस तेव्हा
तुझी आई म्हणजे तुझ्या स्फूर्तीची धैर्याची गंगोत्रीच होती. तिच्या आत्म्याला
सद्गति मिळो अशी माझी परमेश्वराच्या चरणाशीं प्रार्थना आहे. तुझ्या पतीची
आणि माझी जरी प्रत्यक्ष भेट झालेली नसली तरी जिच्या मदतीच्या अभावी
माझ्या आयुष्याच्या कहाणीची इटलींत इतिश्री झाली असती अशा एका
सामर्थ्यावान, धैर्यशील, दयार्द्र आणि स्नेहपूर्ण स्त्रीच्या त्या पतीबद्दल माझ्या
मनांत नेहमीच कृतज्ञतेची भावना बसत आली आहे. त्यांना सुखासमाधानाचें
उदंड आयुष्य लाभो अशी माझी त्या दयाधनाजवळ प्रार्थना आहे.

त्या दिवसामध्ये अनुभवलेली चिंता, अतिश्रम, आणि निद्रेशिवाय काढलेल्या
रात्री या साऱ्यामुळे तू अशक्त झाली आहेस हें ऐकून मला आणि माझी पत्नी
व मुलें यांनाहि खूपच वाईट वाटलें. एका मानवी जीवनाला मृत्यूच्या पकडी-
मधून वाचविण्यासाठी वेळ पडल्यास स्वतःच्या प्राणांचेंहि बलिदान करण्याची
तयारी दाखविण्यास जी ईश्वरप्रेरणा कारणीभूत झाली तीच ईश्वरप्रेरणा तुला
याहि वेळीं सामर्थ्य, धैर्य, आणि सुखासमाधानाचें दीर्घायुष्य देईल अशी
आम्हां सर्वांना खात्री वाटते. तू अशक्त झाली असशील या गोष्टीची मी
कल्पनाच करू शकत नाही. कारण माझ्या डोळ्यांसमोर अजून ती आपल्या
मुलांना मृत्यूपासून वाचविण्यासाठी झगडणाऱ्या एखाद्या मातेप्रमाणे प्राणपणाने

संक्रांतीं झुंजणारी तेजस्वी इटालियन स्त्री अदलीना अशीच मूर्ति आहे. इसाबेला नांवाची एक चौदा वर्षांची मुलगी तुला आहे आणि तिच्याभोवती तुझे आयुष्य आता घिरट्या घालीत आहे हें वाचून तर खूपच आनंद झाला. तिचें छायाचित्र पत्रांतून पाठविल्याबद्दल मी खरोखरीच तुझा फार फार आभारी आहे.

ज्याप्रमाणे तुला माझी आठवण येत होती त्याचप्रमाणे खरोखर मलाहि तुझी नेहमी आठवण येत होती, आणि तुझे आयुष्य सुखाने आणि आनंदाने व्यतीत करण्यांत देवानें तुला सहाय्यभूत व्हावें अशी मी नेहमी प्रार्थनाहि करीत होतो. तरीहि मधल्या या काळामध्ये मी पत्र न लिहिल्यामुळे मृतवत् शांतता होती तिच्यामुळे मी साहजिकच मृत झालें असल्याची तुझी कल्पना झाली असेल. त्या अवास्तव विचारानेहि तुझ्या मनाला केवढ्या यातना झाल्या असतील हेंहि मी समजू शकतो. यावरून स्पष्ट दिसून येतें की तुझ्या माझ्या-बद्दलच्या भावना किती उत्कट आणि खऱ्या खुऱ्या होत्या आणि तेवढ्याच आजहि आहेत. अदलीना, तुझे उपकार मी खरोखर आजन्म विसरूं शकणार नाही. हजारो मैल दूर राहूनहि माझ्याबद्दल अहर्निश चिंता वाहणारी, माझी सदैव स्मृति ठेवणारी आणि माझ्या उत्कर्षाची आणि सुखाची इच्छा करणारी अशी एक दुसरी प्रेमळ आईच तुझ्या रूपाने मला मिळाली आहे असें मला वाटतें. अशा या परिस्थितींत एकमेकांपासून हजारो मैलांवरील असलेल्या आपणां दोघांना एकत्र आणणाऱ्या परमेश्वराची लीला खरोखरीच भगाध आहे !

गेल्या महायुद्धांतील माझ्या अनुभवांवर एक पुस्तक लिहावें असा विचार माझ्या मनांत बरेच दिवस चालला होता आणि व्हिलासानसवास्तिआनोमध्ये मी काढलेल्या त्या दिवसांच्या आठवणी शेवटीं आज वीस वर्षांनी पुस्तकाच्या रूपाने मी एकत्रित केल्या आहेत. हें पुस्तक पूर्ण होण्यासाठी मला रोमानो, सीरिओ, सीरियोची आई, पापा पेत्रीनो यांचीं आणि आपल्या गावाचें अशीं कांही छायाचित्रें पाहिजे आहेत. यासाठीच मी भारतांतील इटालियन राजदूतास पत्र लिहिलें होतें आणि या सान्या कामासाठीच त्याने तें इटालीला पाठविलें असावें. अजून मला इटालियन राजदूताचें उत्तर कांही आलेलें नाही परंतु त्याने तुमच्या म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनशीं केलेल्या पत्रव्यवहारामुळे तुजें मला आलेले पत्र पाहून मला खूपच आश्चर्य वाटलें व त्याहूनहि अधिक आनंद झाला. रोमानो, सीरिओ आणि आपलें गाव यांचीं छायाचित्रें मला पुस्तकांत छापण्यासाठी फार उपयोगी पडतील तेव्हा जर तुला त्रास होणार नसेल तर तूच हीं छायाचित्रें मिळवून तीं मला पाठवून देशील का ? जेव्हा आपण सर्व एकत्र होतो त्या दिवसांतील तुमचीं छायाचित्रें मला हवीं आहेत. तीं मिळून

त्याशिवाय जर तुमची आजची छायाचित्रेहि मिळू शकलीं तर उत्तमच. तुझी गाय आणि खेचर ज्या गोठ्यामध्ये बांधलेली असते त्या गोठ्याचेंहि एखादें छायाचित्र असल्यास पाठवून दे. तेंहि मला माझ्या पुस्तकांत घालावयाचे आहे. एवढी मदत तूं मला करूं शकशील असें वाटतें. तुझी वृद्ध माता आणि आपला मायसो यांच्या निधनाची वार्ता तुझ्या पत्रामध्ये वाचून मनाला फार वाईट वाटलें.

सीरियोकडून मला त्याच्या लग्नाची निमंत्रणपत्रिका आली आहे. त्याला पत्र लिहिणें मला अजून शक्य झाले नाही याबद्दल वाईट घाटतें. त्याला आणि त्याच्या नवपरिणीत वधूला मी सुखासमाधानाच्या वैवाहिक जीवनासाठी सदृच्छा केल्याने पाठविल्या आहेत म्हणून त्याला कृपा करून कळव. माझ्या त्याच्या-बद्दलच्या स्नेहभावनेचें एक छोटेसें प्रतीक म्हणून मी त्याला आणि त्याच्या पत्नीला एक विवाहभेट पाठविणार आहे.

आता माझ्याबद्दल थोडें १९४७ सालीं मी सैन्यांतील नोकरी सोडली आणि नागरी नोकरीमध्ये जिल्हाधिकारी म्हणून रुजू झालों. आता मी औरंगाबाद येथे एका विभागाचा कमिशनर आहे. युद्धावरून परत आल्यावर १९४६ सालीं ७ मी डिसेंबरला मी विवाहबद्ध झालो. आणि आता मला चार मुलें आहेत. तीन मुली आणि एक मुलगा. मीहि या पत्राबरोबर आम्हां सर्वांची छायाचित्रें पाठवीत आहे. तुझ्याकडे येऊन राहावें असें आम्हांला खूप वाटतें. गेल्या महायुद्धांत मी जसा मृत्यूच्या छायेत लपत लपत आणि जीव वाचविण्यासाठी जागा बदलीत राहिलों तसें नव्हे तर तुझ्या राष्ट्राचे स्वतंत्र नागरिक म्हणून. अह्मी तेथे कां व कशाकरिता आला होता तें कांही समजले नाही. त्यावेळीं माझ्याबरोबर असलेल्या सोबत्यांपैकी कोणाचीहि कांणी वार्ता कळली नाही. लेफ्टनंट डिसूझा मात्र लेफ्टनंट कर्नच्या हुद्यापर्यंत जाऊन सैन्यांतून निवृत्त झाला आहे व आता मुंबईमध्ये वांद्रा येथे राहातो. मी चांगलेंच लांबलचक पत्र लिहिलें आहे आणि यांतील माहिती तुला कंटाळवाणी वाटली नसेल अशी मला आशा वाटते. रोमानो आणि सीरिओ यांनाहि मला पत्र लिहून त्यांच्या-बद्दल कळविण्यास सांग. आपल्या गावांतील विहला सानसबास्तिआनोमधील लोकांना सुखासमाधानाचें दीर्घायुष्य लाभवें म्हणून मी नेहमी ईश्वराची प्रार्थना करीत असतो. कृपया मला रोमानोचा पत्ता पाठव.

तुझ्या पतींना प्रणाम, चि. इसाबेला हिला सप्रेम शुभाशीर्वाद. जेव्हा सवड होईल तेव्हा मला पत्र लिहून तुझे कसें चाललें आहे तें कळव.

तुझा

रामचंद्र साळवी

या पुस्तकाचे लेखक मेजर रामचंद्र गोविंद साळवी यांचा जीवनक्रम मोठा वैचित्र्यपूर्ण आणि साहसी आहे. त्यांचे घराणे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील पण जन्म मात्र पुणे येथे ता. २६ एप्रिल १९१६ रोजी झाला. त्यांचे वडील श्री. गोविंदराव साळवी हे डिस्ट्रिक्ट अँड सेशन जज्याच्या हुद्यावर असतांना दिवंगत झाले. पण श्री. साळवी यांचे शिक्षण मात्र बोर्डी केथील शारदाश्रमांत महाराष्ट्रांतील ज्येष्ठ गांधीवादी कार्यकर्ते आचार्य भिसे यांच्या मार्गदर्शनाखाली झाले.

पुण्याच्या वाडिया कॉलेजांत असतांना उत्कृष्ट क्रिकेट खेळाडू आणि व्यायामपटु म्हणून ते चमकले; व पुणे रणजी करंडक सामन्यांत ते महाराष्ट्राच्या चमूचे कर्णधार झाले.

ऐन महायुद्धाच्या काळांत बी. ए. झाल्याबरोबर त्यांना किंग्ज कमिशन मिळून वेळगांव येथील मराठा लाइट इन्फंट्रींत त्यांची सेकंड लेफ्टनंटच्या हुद्यावर नेमणूक झाली. १९४२ च्या मार्चमध्ये ते मध्यपूर्वेतील रणांगणावर गेले. त्याच वर्षी टोब्रुकच्या वेढ्यांत त्यांना युद्धवंदी म्हणून अटक झाली. जर्मनांच्या कैदेत एक वर्ष काढल्यानंतर १९४३ साली त्यांनी कैद्यांच्या छावणींतून आपली सुटका करून घेतली व इटालियनांच्या साहाय्याने मुक्त होऊन स्वदेशी परत आले.